

ERDÉLYI MÚZEUM

LXIII. KÖTET

2001. 1–2. FÜZET

Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón

*

A zilahi kalandosok

*

Erdély 1849–1850 fordulóján

*

A ráhagyatkozó-eszmélődő gondolkodás
és a Ge-Stell értelmezése Martin Heidegger filozófiájában

*

A szuverenitás alakzatai

*

Műhely

*

In memoriam

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2001
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán, Kerekes György
(szerkesztőségi titkár), Kovács András, Tánczos Vilmos, Veress Károly, Vincze Mária

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 064-195 176
Postacím: 3400 Cluj-1. C.P. 191 Románia

Megjelent

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

és

az Illyés Közalapítvány támogatásával

Felelős kiadó: Sipos Gábor

ISSN 1453-0961

Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

Gebei Sándor

Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón*

A lublini unióval 1569-ben megszületett Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság (Rzeczpospolita) valamennyi szomszéd állama – de a nem szomszédos országok jelöltjei is – a Jagelló-dinasztia kihalása után, az 1573. május 22-én keltezett henriki articulusok adta jogi lehetőséggel élve, a lengyel nemesség szabad királyválasztási jogára apellálva, minden királyváltáskor versenybe indult a lengyel koronáért. A közép- és kelet-európai nagyhatalmak, illetve vazallus államok közvetlenül vagy közvetetten célba vették a lengyel trónt. A svéd Vasa-, a Habsburg-, az orosz Rurik-, majd a Romanov-dinasztia képviselői mellett a térségben leginkább exponált vazallus állam, az Erdélyi Fejedelemség is bekapcsolódott a koronáért folytatott versengésbe. Az Oszmán Birodalom viszonylatában 1543-tól, a Habsburg Birodalom viszonylatában 1570-től vazallus államnak, tulajdonképpen kettős kötődésű vazallus államnak számító Erdélyi Fejedelemség számára a senior nagyhatalmaktól való megszabadulás egyik útja a lengyel királyi cím megszerzésén keresztül vezethető. Az első ilyen értelmű próbálkozás közismerten Báthori István, az első választott erdélyi fejedelem nevéhez fűződik, és az ő példája nyomán egy-két kivételtől eltekintve szinte valamennyi fejedelem foglalkozott a lengyel utas politizálással.

Mivel Báthori István politikai sikerei szolgálták a gyulafehérvári uralkodók számára mintául, nem érdektelen – ha csak vázlatosan is – a szilágysomlyói főúr nagy ívű politikai karrierjének fordulópontjait felidézni.

Báthori István lengyel trónra jutása

Amikor 1574. június 18-ról 19-re virradóan az 1573-ban lengyel királlyá választott Valois Henrik kiszökött a Wawelből, a krakkói királyi várból és „szökötként” kimenekült országából, a Rzeczpospolitába visszatért az egy évvel korábbi állapot, az interregnum. Lengyelország–Litvánia újra a királynélküliség időszakát élte. Valois Henrik dicstelen szökése a lengyel nemesség franciapárti képviselőit lehetetlen helyzetbe juttatta. Különösen kijutott a Habsburg- és Piast-pártiak szidalmazásaiból Piotr Zborowski krakkói vajdának és Stanisław Karnkowski kujáviai püspöknek.¹ (Nevük említése azért fontos, mert Báthori István királlyá választásában és koronázásában főszerepet játszottak.) A lengyel alkotmány értelmében király hiányában vagy távollétében az interrex, a gnieznói érsek-prímás, jelen szituációban Jakub Uchański volt jogosult intézkedni. Amikor 1575. május 12-én Uchański érsek hivatalosan is üresnek nyilvánította Lengyelország trónját, megindulhatott a nyílt versengés a lengyel koronáért.

Nem volt hiány a királyjelöltekből! A Habsburg-ház eleve három képviselővel vett részt a vetélkedésben. Miksa császár mellett a fia, Ernő és I. Ferdinánd morganatikus házasságban élő fia, Ferdinánd herceg is jelentkezett a megméretetésre. (Megjegyezzük, hogy a három Habsburg az egész választási procedúra alatt egymással összhangban korteskedett, mindegyikőjük a Domus Austriacae érdeke alá rendelte magát.) IV.(Rettegett) Iván orosz cár ugyancsak benyújtotta igényét a lengyel trónra, hiszen a Rzeczpospolita északkeleti részeit, a livóniai területeket az 1558-tól tartó háborúban már okkupálta. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a kereskedelmi utaktól (Nyugati-Dvina, Riga) megfosztott litván nemesség egy része (a protestáns

* A témához kötődő nagyon gazdag szakirodalom historiográfiai bemutatására itt és most nem vállalkozhattunk.

¹ Umanec, F. M.: *Russzko-litovszkaja partyija v Polse 1574–1576 godu.* = Zurnal Minisztersztva Narodnovo Proszvescsenyija Szanktpetyerburg (SzPB), 1875. II. otygel 235.

Radziwiłłek például) az orosz cár mellé húzott. A Jagelló-dinasztia nőági vonalán rokon svéd király, III. (Vasa) János, I. (Öreg) Zsigmond lengyel király leányának, Jagelló Katalinnak a férje sem maradt távol a trónra aspirálók közül. A ferrarai Alfons d'Este herceg gazdagsága miatt jöhetett szóba a királyválasztásnál, a cseh Rosenberg Wilhelm a sziléziai lengyelek támogatására számíthatott. Nem hiányoztak a „Piastok”, azaz a nemzeti királyjelöltek sem. Jan Kostka sandomierzi, Mikołaj Mielecki podóliai és Andrzej Tęczyński belzi vajdákat hozták összefüggésbe a leggyakrabban a királyi címmel. Utolsóként s talán utolsó sorban is Báthori István erdélyi fejedelem királyi aspirációit említhetjük, akinek 1575 nyarán és őszén, a kortes-hadjárat idején, gyakorlatilag semmi esélye nem volt a Piastok, Jagellók trónjának elnyerésére.

A varsói szejm szenátusának november 18–19–20–21-én megejtett – időben nem korlátozott szónoklattal kísért – szavazása is a fentieket igazolta vissza. Lengyel királynak 35 szenátor pártfogolta valamelyik Habsburgot (Miksa császár – 19, Ernő főherceg – 12, Domus Austriacae – 4 szavazatot kapott), 5–5-en voksoltak a svéd királyra, illetve a ferrarai hercegre, Jagelló Anna infánsnő mellett 2, „Piast”-beli mellett 8 szenátor állt ki.² *Báthori István egyetlen szavazattal az utolsó helyen végzett a királyjelöltek választásán.* Az utolsóként szólásra és szavazásra jogosult szenátortól, Andrzej Zborowski udvari marsalltól érkezett az egyetlen, árva, támogató szavazat.³ Megkerülhetetlen a kérdés: honnan eredt Zborowski Báthori István iránti szimpátiája?

A Zborowski név az ismert Báthori-kutatóknál, Szádeczky Lajosnál, Veress Endrénél is felbukkant,⁴ legutóbb a Nagy László szerkesztette *Báthory István emlékezete* című könyvben is,⁵ ám a nyolc Zborowski fiú közötti eligazodást egyik munka sem vállalta fel. Pontosabban szólva csak öt Zborowski fivér pályafutása érdekes a témánk szempontjából, akik az országos politikában szóhoz jutottak. A legmagasabb állami tisztségben a Valois Henriket támogató, a korábban említett Piotr szolgált. Krakkói vajda lévén azzal a kiváltsággal rendelkezett, hogy a világi szenátorok közül másodikként nyilváníthatott véleményt és szavazhatott a szenátusban. Henrik Lengyelországból való kiszökése után erkölcsi tekintélyét elveszítette, a háttérből a testvér, Andrzej udvari marsall elképzelését támogatta. Melléjük sorakozott fel Jan testvérük, a gnieznoi kastellán (várnagy) is, de ő is egyelőre igyekezett a háttérben maradni. A Zborowskiak teljes nyíltsággal nemigen támogathatták Báthori Istvánt, mert a gyilkosság miatt az országból örökre száműzött Samuel fivérük⁶ Báthori seregében harcolt az általa összegyűjtött lengyel zsoldosok élén Kerelőszentpálnál. Báthori a Miksa által erdélyi fejedelemnek szánt Bekes Gáspáron aratott győzelme, hadvezéri méltatása, sőt országának gazdagsága a Zborowskiak révén vált ismeretté Kis-Lengyelországban, akarva-akaratlanul a Báthori név beszívárgott az országos politikába. *Báthori István tulajdonképpen a három Zborowski – Andrzej, Samuel, Piotr – ösztönzésére kapcsolódott be a királyválasztási küzdelmekbe.* (Az ötödik Zborowski fiú, Krzysztof Bécsben élt, ő mindvégig hű maradt Miksa császárhoz.)

Az ekkor 42 éves Báthori tökéletesen tisztában volt a helyzetével, nem kergetett illúziókat. Számára a lengyel ügyekbe való *közvetlen* bekapcsolódás még 1575 júliusában is csupán azt a

² Szádeczky Lajos: *Báthory István lengyel királlyá választása. 1574–1576.* Bp. 1887. Okmánytár 320–322.

³ Ua. 322.

⁴ Szádeczky: *i. m.*; Veress Endre: *Báthory István király (Terror hostium).* Bp. 1937. L. még a Magyar és a Lengyel Tudományos Akadémia közös kiadványában publikált bibliográfiát Lukinich Imrétől, Kazimierz Lepszytól: *Etienne Báthory. Roi de Pologne, prince de Transylvanie.* Cracoviae 1935; *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I–II.* (Közrebocsátja Veress Endre.) Kolozsvár 1944.

⁵ *Báthory István emlékezete.* (A bevezető tanulmányt és az epilógust írta, valamint a regesztákat és a kötetet szerkesztette Nagy László.) Bp. é.n.

⁶ Veress: *i. m.* 13–24.

célt szolgálta, hogy a Habsburgok lengyel trónra jutását megakadályozza. Saját erejét és tekintélyét első pillanattól fogva reálisan értékelte, tudta, hogy a politikailag megosztott lengyelektől nemigen várhatja az Erdélyi Fejedelemségnek kedvező megoldást. Ezért már 1574 júliusában, tehát egy évvel hamarabb, mint hogy személyesen megjelent a választási porondon, *közvetett módon* is igyekezett nyomást gyakorolni a lengyel nemességre. A lengyel diplomáciát három hónappal megelőzve, Rácz Péter követe által Báthori egyrészt „Lengyelország megüresedéséről”, másrészt pedig a megválasztandó lengyel királyjelöltekről tájékoztatta a dívánt. A fejedelem követe szándékosan csak azokat a híreket adta közre, amelyek az erdélyi érdekeknek leginkább megfeleltek, s egyúttal az Oszmán Birodalmat erősen nyugtalanították. Rácz Péter „ügy” tudta, hogy a lengyelek a moszkvai nagyfejedelmet vagy a Habsburgok közül valakit vettek számításba, habár vannak olyan hangok is Krakkóban, amelyek Báthorit szeretnék a lengyel trónra – egészítette ki mondandóját Báthori embere.⁷

A tendenciózusan megválogatott információ azonnal mozgásba hozta a török diplomáciai gépezetet. A Porta számára tudniillik akár az egyik, akár a másik nagyhatalom lengyelországi térnyerése elfogadhatatlan volt, bármelyik variáció casus bellinek minősült Sztambul szemében. Az Oszmán Birodalom birodalmi léte került volna így veszélybe, hiszen akár a Habsburgok országai, akár Oroszország egyesült volna a Rzeczpospolitával, a közép- és kelet-európai erőegyensúly a törökök rovására módosult volna. Ilyen okok miatt egyáltalán nem meglepő, hogy a díván Szokollu Mohammed nagyvezírrrel az élen úgy döntött, hogy nem várják be a lengyelek hivatalos követét, hanem azonnal a lengyel királyválasztó szejmre indítják csauszukat. A pápai nuncius jelentéséből ismerjük a későbbi történéseket is. A díván határozottan cselekedett, s már *1574. szeptember 10-én* a török csausztól azt hallhatták a lengyel szenátorok, hogy a Porta semmilyen körülmények között sem nézné jó szemmel valamelyik Habsburgot vagy Retegett Ivánt a Rzeczpospolita uralkodójaként. Ellenben királyjelöltnek el tudná fogadni a „Piastok” közül Jan Kostka vajdát vagy III. János svéd királyt, *de nem emelne kifogást Báthori István, a szultán hű alattvalójának személye ellen sem.*⁸

Figyeljünk fel a sorrendiségre! Első helyen a Porta nemzeti király választását ajánlotta a szenátorok figyelmébe, másodikként Jagelló Katalin férjét, a svéd királyt és csak úgy mellékszereplőként, „ha nincs más és jobb” alapon javasolta Báthorit lengyel királynak.

1574 szeptemberében Báthori Istvánról ez ideig csak a határmenti nemesség hallott, de számukra sem jelentett többet a „vayvoda (vojevoda) Transylvaniae”, mint akármelyik lengyel vajdaság uraságát, a helyi közigazgatási egység vezetőjét. Az érsek-prímás által hivatalosan kihirdetett, *1575. május 12-én megkezdődött interregnum idején*, a „trónkövetelő” Bekes Gáspár elűzése (1575 júliusa) után viszont a Zborowski fivérek, no meg a Lengyelországba küldött Báthori-ágens, Giorgio Blandrata – I. (Öreg) Zsigmond második feleségének, Bona Sforzának orvosa, majd János Zsigmond udvari orvosa – agitációja, pénzzel is nyomatékosított korteskedése nyomán legalább ismert személyként kapcsolódhatott be a választási küzdelmekbe. A választás első fordulóját lezáró szenátusi szavazás – 1575 novemberében – Báthorira nézve totális kudarccal végződött, de a választási procedúra második fázisa, az alsóházi (izba poselska) szavazás még hátra volt.

⁷ Besala Jerzy: *Stefan Batory*. Warszawa 1992. 94–95.

⁸ *Relacje nuncjuszwów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do roku 1690*. (Wyd.: Rykaczewski. E.) t. I. Berlin–Poznań 1864. 238. Közli Besala: *i. m.* 95.

A köznemesség hatalmas felháborodással fogadta a szenátusi végzést, szinte azonnal közös elhatározásra jutottak: Habsburgok nem kerülhetnek a lengyel trónra, mert „a fekete sas összeegyeztethetetlen a fehér sassal”. Igaz, hogy például Ernő főherceg a tekintélyes császár fia, békét tud szerezni Livóniában, s így Narva kikötőjén keresztül tengeri kereskedési útvonalhoz jut-tatja Lengyelországot, ismeri a cseh (= szláv) nyelvet, saját költségén vállalja száz lengyel nemes ifjú taníttatását Bécsben, és a magyar borok vámmentes beszállítását ígéri, de fiatal és tapasztalatlan, a kormányzást rábízni nem lehet. Saját embereit ültetné az országos tisztségekbe, mint ahogyan azt Cseh- és Magyarországon tették a Habsburgok. Bizonyos, hogy az előző országokhoz hasonlóan a Habsburgok hatalmát örökletessé igyekeznek majd tenni Lengyelországban is, arról nem is szólva, hogy a török, tatár és az orosz veszély még inkább kiéleződne. Különben a németiség „nekünk mindig ellenszenves [przeciwny = utálatos]” volt.⁹ Ez a slachticsokban lakozó belső érzés még inkább felszínre tört, miután a vajdaságonkénti szavazást elvetve, egyetlen hatalmas tömegként tárgyaltak a nemzeti királyság fontosságáról, az idegen hatalom elvetéséről. A nemesi tömeg (multitudo) pozícióját rontotta az a tény, hogy konkrét személyt nem tudtak megnevezni a trónra. Elméletileg Kostka, Mielecki, Tęczyński vajdák közül bármelyik jelölt elfogadható volt a nemességnek, de gyakorlatilag kivitelezhetetlennek bizonyult egyikük előnyben részesítése a másik kettő hátrányára. A patthelyzetet, a többhetes huzavonát a gnieźnoi érsek-prímás 1575. december 12-i bejelentése mozdította ki a holtpontról. A 73 éves Jakub Uchański érsek – Heidenstein szavaival – „a körülötte maradt emberek rábeszélésének engedve már naplementekor Maximilián császárt kiáltotta ki Lengyelország királyává”.¹⁰

A Piast-hívek eleve törvénytelennek minősítették az érseki kinyilvánítást, hiszen a szenátusi electio nem a nemzet választása. A „közös egyetértés nélkül” (sine communi consensu = az 1505. évi alkotmány megsértésével) született eredmény nem végeredmény. Elhatározták, hogyha kell, nem riadnak vissza a szenátussal szembeni fegyveres erő alkalmazásától sem. A köznemesség szószólói a betziek, Tęczyński vajda és a Párizsban, Strasbourgban, Padovában tanult Zamojski sztarosza (= a királyi birtok kezelője) lettek. A robbanással fenyegető szituációban „...ők mindketten egyszerre, egymás szándékáról mit sem tudva – legalábbis Heidenstein szerint – (Jagelló) Annát ajánlották a trónra”,¹¹ amit a jelenlévők nagy tetszéssel fogadtak. Az előbbieket pontosítva és kiegészítve: Zamojskiék azt javasolták, hogy az 50 éves (Laureo pápai nuncius szerint 53 éves) Annát királynővé kell választani és férjhez kell adni. Ez utóbbi személyéről csak általánosságban beszéltek, Báthori István férjjelöltségének ötlete egy Stanisław Szafraniec nevű képviselőtől származott. Felszólalásában viszont már nemcsak arról beszélt, hogy Jagelló Anna és Báthori István korban összeillenek (a fejedelmet 44, az infánsnőt 50 évesnek mondta), hanem királynak való alkalmasságát is hosszasan ecsetelte. A nemzeti párt jelöltjének, Annának leendő férje egy csapásra főszereplővé lépett elő! A korábban török vazallusnak titulált Báthori

⁹ *Wiek XVI-XVIII w źródtach.* (Opracowali: M. Sobańska-Bondaruk, St. B. Lenard) Warszawa 1997. 106; *Reinhold Heidenstein a királyválasztó gyűlésről = Báthory István emlékezete.* 129, 131.

Andrzej Tęczyński betzi vajda, a nemzeti királyjelöltek egyikének beszédéből: „...Csak ne emlegesse nekem senki a Császárság, Csehország és Magyarország hatalmát, mert hiszen ott már folyik a török háború, és azok az országok már nagyobb veszélyben vannak, mint mi. Ugyan ki kit fog itt védeni: az osztrákok minket, vagy mi őket?”

„...Azok, akik a Császárt ajánlják, ugyan nézzék csak meg, hogy mennyi német van Magyarországon! Talán bizony irigylik a magyarok mostani állapotát? Minden fontosabb katonai tisztséget németek viselnek ott. Szolgáljanak nekünk tanulságul a magyarok, akiket már majdnem kiszorítottak saját hazájukból, s ne kövessük példájukat, ha nem akarunk az ő sorsukra jutni.”

¹⁰ R. Heidenstein a királyválasztó gyűlésről = *Báthory István emlékezete.* 133.

¹¹ Uo.

most, hirtelen(?) képes lett arra, hogy Lengyelországot egyszer s mindenkorra megszabadítsa a török–tatár veszélytől, alkalmas lett arra, hogy Oroszországtól visszaszerezze az elhódított Livóniát.¹²

A szenátusi döntés 1575. december 12-i bejelentésére december 14-én megszületett a köznemesség válasza. Ezen a napon az alsóház elnöke, Mikołaj Siennicki a köznemesség felhatalmazása alapján és akaratából Lengyelország választott királyának – amennyiben a választási feltételekre (pacta conventa) felelnek – az erdélyi fejedelmet, Báthori Istvánt nyilvánította ki.

Két nap alatt két királya is lett a Rzeczpospolitának! Következésképpen a politikai harc még nem zárult le: a főnemesség Miksa császár, cseh és magyar király mögé sorakozott fel, a köznemesség pedig III. Murád szultán hűbéresét, Miksa magyar király tisztségviselőjét, Erdély vajdáját támogatta. *December 22-én* az érsek-prímás nyomán a koronamarsall a varsói várban újra Miksa császárt kiáltotta ki Lengyelország törvényes királyának, mire az udvari marsall (Andrzej Zborowski, a Báthorira szavazó egyetlen szenátor) még ugyanazon a napon a vár melletti piactéren Báthori Istvánt hirdette ki legitim uralkodónak.

A gnieznói érsek-prímás többször is felhívta Báthori figyelmét arra, hogy megválasztása törvénytelen volt, és a bonyodalmak elkerülése végett önként lépjen vissza a királyjelöltségtől. Ugyanígy tett Miksa császár és király is. A szatmári várkapitányt, Christopher Teuffenbachot azzal a megbízással küldte Gyulafehérvárra, hogy tárgyaljon Báthorival a lengyel királyi címről való lemondás feltételeiről. Ám az erdélyi fejedelem a szultán támogatását maga mögött érezve határozottan elutasította mind az érseki, mind a császári próbálkozásokat. A tárgyalások zsákutcába jutása mellett Teuffenbach még annak is szem- és fültanúja volt, ahogyan 1576. január 25-én Jan Tarlo lublini vajda a lengyel nemesség nevében felkérte Báthori István fejedelmet a lengyel királyság elfogadására, miközben átadta a pacta conventa hivatalos példányát.¹³ *1576. február 8-án a medgyesi templomban* lengyel, török, német = császári, moldvai és havasalföldi követek és megfigyelők színe előtt Báthori István az oltárnál térdepelve, a Szent Evangéliumra esküt téve fogadta, hogy a választási feltételeket magára nézve kötelezőnek ismeri el, a választási ígéreteit pedig maradéktalanul teljesíti. Az erdélyi fejedelem ettől a naptól számítva tekintette magát jogilag Lengyelország választott királyának (rex electus Poloniae).

Mint ahogyan a varsói királyválasztó sejm (sejm elekcyjny – 1575. november 7.–december 14.) választással, úgy a krakkói koronázó sejm (sejm koronacyjny – 1576. április 24.–május 30.) a választott király és a királynő felkenésével, koronázásával, trónra ültetésével, illetve az első törvénykönyv kibocsátásával ért véget. Báthori István és Jagelló Anna koronázási ceremóniájára május 1-jén, házasságkötésükre három nappal később került sor.¹⁴ Mivel a Miksa császárt lengyel királlyá nyilvánító gnieznói érsek-prímás eleve elzárkózott Báthori megkoronázásától, a találékony lengyel jogmagyarázók azonnal készek voltak a jogi probléma megoldásával. A Zsigmond Ágost király idejére visszanyúló koronázási törvényt „úgy értelmezték, hogy csak akkor kell az Érseknek koronáznia, ha a köznemesség általános véleményével nem helyezkedik szembe: mivel pedig Kis-Lengyelországnak Nagy-Lengyelországgal szemben olyan privilégium-

¹² Lubieniecki, Andrzej: *Poloneuthychia*. Warszawa 1982. 67. Közli és idézi Besala: *i. m.* 111.

¹³ Besala: *i. m.* 115, 117.

¹⁴ A koronázásról pl. Rudawski, Jan: *Historja Polska od śmierci Władysława V. aż do pokoju oliwskiego*. (Latinról lengyelre fordította Wl. Spasowicz.) Petersburg–Mohylew 1855. 45–64; Baranyai Béla: *A lengyel királykoronázás és a vele összefüggő kérdések*. Karcag 1927. 26–28; *Stephanus rex első „törvénykönyve” (Konstytucje seymu walnego koronacyi krolewskiej, roku 1576.)* publikálva in: *Volumina legum*. Volumen secundum (ab anno 1550 ad annum 1609). Petersburg, 1859. 159–175.

mai vannak, hogy van fővárosa és vannak regáléi [királyi felségjogai], s hogy emiatt Nagy-Lengyelországot megaláztatás ne érje, *ha az Érsek elszakadna a köznemességtől, akkor a Királyt az a nagy-lengyelországi püspök koronázza meg*, aki közvetlenül az Érsek után következik”.¹⁵ Márpedig a gnieznói érseket a rangsorban a kujáviai püspök követte, vagyis adott esetben Stanislaw Karnkowski, a Báthorit támogató négy püspök egyike. (A Rzeczpospolita két érseke és kilenc püspöke a Habsburg-pártiakhoz csatlakozott.¹⁶) Az egyháziakhoz hasonló, Báthori számára semmi jóval nem kecsesítő képet mutatott a Krakóban megjelent világi szenátori rend is. A harmincöt vajda (ideszámítva a kiemelt jelentőségű, vajdai ranggal azonos krakkói, vilnói, trocki várnagyokat is) közül csupán heten vettek részt a koronázási szertartáson, az ugyancsak szenátori rendbe tartozó harminc „nagykastelláni” és negyvenkilenc „kis-kastelláni” csoportból összesen huszonhárman tisztelték meg a királyi párt jelenlétükkel, a tíz főhivatalnok-szenátor (lengyel, litván országmarsallok, kancellárok, alkancellárok, kincstartók, királyi és nagyfejedelmi – udvari – marsallok) helyett csak négyen biztosították az új király feltétlen támogatásukról.¹⁷

Igaz, hogy témánktól távol áll Báthori István a lengyel királyi hatalom elismertetéséért és megszilárdításáért tett erőfeszítéseinek taglalása, ám mégis megjegyezzük, hogy uralkodásának első éveiben ugyanolyan kemény kézzel bánt a hatalmát vitató lengyel és litván alattvalóival, mint ahogyan azt az erdélyiek 1571 után tapasztalhatták. Nem késlekedett a király a szenátori rend megregulázásával, nem halogatta a hatalomhoz közel álló személyek lecserelését, bátran felvállalta a konfliktusokat hordozó intézkedések meghozatalát. Például rövid időn belül elérte, hogy a gnieznói érseki székbe a koronázó kujáviai püspök üljön, vagy hogy a nemzeti párt egyik tekintélyes jelöltjét, Mielecki podóliai vajdát mellőzze a hetmani kinevezésről, de nem rettent vissza attól sem, hogy a királyválasztásnál fontos szerepet játszó Zborowski család tagjait megfossza a náluk lévő tisztségektől (krakkói vajda, kancellár, hetman), és azokat feltétlen hívének, Jan Zamoyskinak adományozza. Valóban nem „festett (faragott) bábnak”, hanem uralkodónak jött lengyel földre, ahogyan azt egyszer maga Báthori is említette (Non fictus neque pictus).¹⁸

Báthori István erdélyi fejedelem lengyel királyságba jutása – amint láttuk – a kül- és belpolitikai körülmények szerencsés alakulásán múltott. Idézzük csak fel ennek a hallatlanul bonyolult folyamatnak, Báthori lengyel trónra kerülésének fordulópontjait! Tesszük ezt azért, hogy az erdélyi fejedelmek számára mintául szolgáló Báthori-utat összevethessük – főleg – a Bethlen Gábor-i, majd az I. és II. Rákóczi György-féle elképzelésekkel, tervekkel.

A királyválasztással kapcsolatos források ismeretében megállapítható, hogy Báthori István 1574-ben egyáltalán nem foglalkozott, sőt nem is foglalkozhatott a megoldatlan Bekes-probléma miatt komolyan a megüresedett lengyel trón megszerzésének gondolatával. Számára az 1574. szeptemberi, nem hivatalos török csauszi felvetés (egyik királyjelöltként való említés) csak annyiban lényeges, hogy a Habsburg-befolyás Lengyelországban ne érvényesülhessen, hogy a Habsburg-nyomás az Erdélyi Fejedelemségre ne fokozódjon. Ez a politikai célkitűzés tökéletesen egybeesett a török birodalmi elképzelésekkel is, hiszen a Porta időnek idején, még

¹⁵ R. Heidenstein: *Báthory István királyi trónfoglalása. = Báthory István emlékezete.* 139.

¹⁶ Volumina legum. Volumen secundum. 159; Kromer, Marcin: *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Księgi dwie.* (Eredeti címe: *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica Regni Polonici. Libri duo.*) Pojezierze–Olsztyn 1977. 182.

¹⁷ Uo.: Kromer: *i. m.* 182–186.

¹⁸ Besala: *i. m.* 169–181.

az interregnum kihirdetése előtt, a lengyel szenátorokat arra figyelmeztette, hogy a szultán egy Habsburgot a lengyel trónon semmiképpen nem tűr el, egy ilyen döntést casus bellinek tekint. *A nemzetközi és a magyar–erdélyi politika irányának egybeesése az a fundamentum, amely szilárd kiindulópontot jelentett a szinte áttekinthetetlen lengyel alkotmányos élet egyre magasabb fázisaiba jutáshoz (interregnum–convocatio–electio–nominatio–coronatio–intronizatio–constitutio). Az Oszmán Birodalom mint Közép- és Kelet-Európa politikai viszonyainak egyik meghatározó tényezője, mint nagyhatalom érdekelt volt abban, hogy a Rzeczpospolita ne alkothasson senkivel olyan koalíciót, amely az erőegyensúlyt (inkább az erőtlenség = a hódítás-képtelenség egyensúlyát), az 1568. évi drinápolyi békét felborítaná.* Ezt a törekvést sugallta az a szultáni üzenet is, amely a királyjelöltek fontossági sorrendjét is felvázolta: valamelyik „Piaszt-házi” (elsősorban Jan Kostka) vagy a svéd király vagy esetleg Báthori István.

Semmiképpen nem állítjuk, nem is állíthatjuk, hogy a szultáni javaslat, illetve a török figyelmeztetés volt az a döntő momentum, amely a lengyel királyválasztást meghatározta volna, azt viszont kijelenthetjük, hogy *a lengyel rendek éles választási harca eredményezte a meglepő végkifejletet, az erdélyi fejedelem trónra jutását.*

Felidézve a választási folyamatot, azt látjuk, hogy az egymásnak feszülő főnemesi és a köznemesi politikai akarat a Rzeczpospolita egységét nem biztosította, holott az 1558 óta Oroszországgal Livóniáért vívott háború szerencsés befejezése ezt ab ovo megkövetelte volna. A Rzeczpospolitának olyan királyra volt szüksége, akinek a személyisége, de még inkább akinek a politikai befolyása nem borítaná fel a belső társadalmi struktúrát, ám a Rzeczpospolita külpolitikai tekintélye sem szenvedne csorbát. A rendek közötti választóvonal az idegen vagy nemzeti király között húzódtott. Érthető a szenátorok Habsburgokhoz való ragaszkodása, mert a klérus a gnieznoi és a lvovi érsekkel az élen szinte egyöntetűen csak a bécsi udvarban látta azt az erőt, amely Lengyelországot és Litvániát az „eretnekségtől” (lutheranizmus, arianizmus, ortodoxia) megtisztíthatja, vagyis a részekre szakadozó országot újra egységbe forraszthatja. Állásfoglalásukkor a török figyelmeztetés szóba se került. A főnemesi rend fejenkénti szavazásának végeredménye nem is lehetett más, mint a mindent elsőprő Habsburg-főlény, Miksa császár lengyel királysága. (Kihirdetve 1575. december 12-én, majd másodszer december 22-én.)

A köznemesség szeme előtt is az ország veszélybe került egységének helyreállítása lebegett, ám a megoldást kizárólag csak egy Piasztól remélték. Ugyanakkor a közmegegyezés ezen a ponton véget is ért, mert a jelöltként szóba került személyek (három vajda) egymás között egyenlők, azaz tekintélyük szerint egyik nem előzheti meg a másikat, mindegyik vajda – hivatalától fogva – a 35 világi szenátor egyike. (Ez nemcsak 1575–76-ra érvényes megállapítás!) Igazi megváltásként jött a nemzeti párt valamennyi tagjának elfogadható ötlete: Jagelló Annát (a leginkább Piasztot) férjhez adni, férjét királlyá választani, koronázni Annával együtt. Az ötlet realizálása viharos gyorsasággal meg is történt: az abszolút esélytelen Báthori Istvánt lengyel királynak kiáltották ki december 14-én, majd december 22-én is.

Kettős királyválasztás ugyanúgy, mint Magyarországon 1526-ban! Egyrésztől Habsburg Miksa német-római császár, cseh és magyar király stb., másrésztől Báthori István, Erdély fejedelem, illetve a pozsonyi, bécsi értelmezés szerint Erdély vajdája, a magyar király egyik tisztviselője. Magyarországon a kettős királyválasztást az ország több részre való szakadása követte, a Rzeczpospolitában ez a kettős királyválasztás ellenére sem következett be. Miért? Nyilvánvaló, hogy a hatalom megszerzése nem a gyorsaságon múlt, nem az döntötte el a kérdést, hogy Báthori nagy kerülővel (Gyulafehérvár–Fogarás–Brassó–Uzon–Kézdivásárhely–Bereck–Ojtozi-szoros–Tatros–Bákó [Bacău]–Románvásár [Roman]–Szucsava [Suceava]–Csarnóc

[Csernovci]–Sniatin–Lwów [Lvov]–Przemysl–Jaroslaw–Krakkó) a 170 mérföldet hamarabb megtette, mint Miksa az 50 mérföldet Bécsből Krakkóba.¹⁹

Úgy gondoljuk, hogy Miksa császár reálpolitikus lévén inkább eltúrte a tekintélyén esett foltot, inkább átengedte „vajdájának” a lengyel trónt, semmint hogy országát, birodalmát egy kétes kimenetelű háborúba sodorja. Úgy véljük, hogy a „késlekedése”, a „bizonytalansága” mögött nagyon is pontosan kirajzolódó szándék húzódott meg. A háború és béke alternatívák közül a békét választotta. Miksa császár csak egyetlen esetben fogadhatta volna el a felkínált trónt, mégpedig akkor, ha a Rzeczpospolita egy akarattal, communi consensu kiállt volna mellette. Csak ennek a feltételnek a teljesülésével mérközhetett volna meg sikeresen a törökkel akár két fronton is, Magyarországon és Lengyelországban. De ilyen feltétellel hadakozhatott volna keleten is, az elvesztett Livónia visszaszerzéséért. Miksa császár bizonyosan feltérképezte a lengyel belpolitikai erőket is, amelyeknek viselkedéséből arra következtethetett, hogy egy Habsburg- király Krakkóba, Varsóba érkezése nemhogy elsimítaná a nemesi rendek közötti feszültséget, hanem éppen ellenkezőleg. Tudniillik Miksa császár vallási toleranciája – állítólag még a protestantizmussal is kacérokodott – az éppen őt támogató katolikus klérus számára elfogadhatatlan lett volna, a vele szemben támasztott követelmények között – a leendő uralkodóval kötött egyezményben, a pacta conventában – meghatározó tényezőként szerepelt a nem katolikusok vallásának az ügye. (A Báthori mellett voksoló köznemesség a vallási toleranciát fogalmazta bele a király és a rendek szerződésébe.) Valószínű, hogy Miksa császár azt sem vesztette szem elől, hogy a Rzeczpospolitában mindig is politikai túlsúlyt képező Kis-Lengyelország, a „Piast-párt”, a nemzeti párt eltökéltsége, a Habsburg-házzal szembeni egységessége békés eszközökkel nem küzdhető le. Letörésükre a leendő király mégsem alkalmazhatott erőszakot. Következésképpen, a lengyel királyi korona megszerzése mind belső, mind külső háborút hozott volna a Habsburgokra. Megítélésünk szerint ilyen okok miatt nem törekedett igazán a Habsburg-dinasztia 1576-ban a Piastok és a Jagellók helyébe lépni Lengyelországban és Litvániában.

Báthori István trónra jutása – a 18. századi királyválasztásokig – paradigma értékű, mert a következő királyválasztások esetében is három, egymástól elválaszthatatlan problémakör adott szituációban pillanatnyilag optimális megoldása döntött egyik vagy másik jelölt javára. Ez a három, makacsul és permanensen ismétlődő, a lengyel, litván társadalmat élesen megosztó kérdéskomplexum a választásokkor az alábbi volt:

1. *A Rzeczpospolita idegen vagy nemzeti uralkodót válasszon magának?*
2. *A kizárólag katolikus király hogyan viszonyuljon a dissidentes a religione = a protestánsokhoz (a gazdag kereskedővárosok németjeihez), a litvániai és ukrainai ortodoxokhoz?*
3. *A Rzeczpospolita nagyhatalmisága hogyan őrizhető meg a többi nagyhatalommal szemben (Oroszország, Törökország, Svédország)?*

Ezeknek a kritériumoknak teljesítését a legkisebb konfliktusokkal, a Rzeczpospolita érdekeinek optimális érvényesítésével 1575–76-ban egyedül Báthori István erdélyi fejedelemtől remélhette. A nemzeti királyhoz való kötődést Báthori István–Jagelló Anna házassága reprezentálta, a Nemesi Köztársaság nagyhatalmiságát az Oszmán Birodalom semlegessége biztosította az Oroszország elleni háború idején, a reformáció–ellenreformáció egyensúlyát az Erdélyből ismert módszerekkel garantálta. Minden adomány, kiváltság fokmérteke az alkalmasság (idoneitas), a királyhoz való hűség (fidelitas), a királynak és országnak tett szolgálat (servitium)

¹⁹ Veress: *Báthory István lengyel király*. 77–78; R. Heidenstein: *Báthory István királyi trónfoglalása*. = *Báthory István emlékezete*. 150.

volt. Például királyi titkárai, orvosai között katolikusokat és nemkatolikusokat egyaránt találunk, a jezsuita gyóntatója mellett bizalmas tanácsadói között protestánsok is szép számmal akadtak. (Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a henriki cikkelyekben rögzített formai kritériumokon túlmutató – habár ezek sem lényegtelenek: például a lengyel király nem jelölheti ki utódját = *electio libera*, csak az ország engedélyével köthet házasságot, az ország területét soha nem hagyhatja el, az ország által meghatározott számú zsoldosságot tarthat maga mellett stb. – tartalmi követelményekről beszéltünk a fentiek során!)

III. (Vasa) Zsigmond Lengyelországa és az Erdélyi Fejedelemség

Báthori István halála után a Habsburg- és „Piast-párt” összecsapása megismétlődött az új királyválasztáskor, és ugyancsak a nemzeti vonal győzelmével ért véget a küzdelem. A Jagelló lányok, Báthori özvegye, Anna királynő és III. János svéd király felesége, Katalin királyné, a nemzeti párt mindenható vezetője, Jan Zamoyski kancellár és a korona nagyhetmanja, Stanisław Karnkowski gnieźnói érsek-prímás kizárva a Habsburgok Lengyelországba jövetelét elérték, hogy a szejm már 1587. augusztus 19-én lengyel királynak III. Vasa János és Jagelló Katalin fiát, Vasa Zsigmondot megválassza és december 28-án királlyá koronázza. A Svédországban nevelkedett Zsigmond 21 évesen került a krakkói királyi várba, és *III. Zsigmond néven több mint négy évtizeden át a lengyel koronát (1587–1632), apja halálától trónfosztásáig (1592–1599) a svéd koronát is viselte. (Koronázva Uppsalában 1594 februárjában.)*

Anyja és jezsuita nevelői hatására megszállottan vallásossá vált, maguk a lengyelek „istenes” királyként emlegették. Gyakran a spanyol II. Fülöppel hasonlították össze, ám kettejük felfogásában, gondolkodásában egy lényeges különbség volt. Amíg II. Fülöp spanyolnak érezte magát, és a spanyol érdekeknek megfelelően cselekedett, addig III. Zsigmond soha nem azonosult új országával, alattvalóival. Egyéni tragédiája abban rejlett, hogy oda vágyakozott vissza, ahol az uralkodó igazi tulajdonságainak a katonakirályok erényei számítottak. Zsigmond divathóbortja, ékszerimádata, az olasz zene szeretete, a festészet iránti rajongása (maga is rajzolgatott, festgetett) a skandináv puritanizmussal összeférhetetlennek bizonyult. Tulajdonképpen egy olyan király lett a Rzeczpospolitának Báthori halála után, akinek a lengyelek, litvánok nemigen kellettek, a svédeknek pedig rá nem volt szükségük. Jól illusztrálja a svéd jövevény-király és a társadalom diszharmonikus kapcsolatát az a jellemzés, amivel a lengyel közvélemény saját királyát illette: *emberi és uralkodói lényegét a „három T-vel”* (1. *taciturnitas* = hallgatagság, zárkózottság, 2. *tenacitas* = konokság, makacsság, 3. *tarditas* = késlekedés, lassúság) *írták le.*²⁰

Egyáltalán nem meglepő, hogy III. Zsigmond egyik konfliktusból a másikba sodorta országát. Kezdődött azzal, hogy a henriki cikkelyeket, illetve a *pacta conventa*t megsértve, tehát az ország engedélye nélkül 1592. április 17-én a bécsi Szent Ágoston-templomban *per procuram* feleségül vette Habsburg Annát. Az írott alkotmány megsértésén túlmenően a nemzeti párttal való szakítást is magával hozta a Lengyelországban nem kívánatos házasság. Ettől a pillanattól fogva III. Zsigmond és Zamoyski kancellár, illetve a mögéjük felsorakozó „royalisták” és „popularisok” között elmérgesedett a viszony. Rövid időre a király és az ország kapcsolata

²⁰ *Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej*. Tom drugi od roku 1572–1795. Księga trzecia. (Redaktor: Lam, St.) Kraków 1927. 33: III. Zsigmond uralkodásának értékeléséről: Wisner, Henryk: *Zygmunt III Waza*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1991. 213–235. L. még Podhorodecki, Leszek: *Wazowie w Polsce*. Warszawa 1985; Seredyka, Jan: *Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632)*. Opole 1978; Filipczak-Kocur, Anna: *Skarb koronny za Zygmunta III Wazy*. Opole 1985. stb.

normalizálódott, mert III. Zsigmond – az ország törvényei és szokásai előtt fejet hajtva – apja halála után engedélyt kért az országgyűléstől Lengyelország elhagyására, Svédországba utazására, a svéd korona elfogadására. A szejm beleegyezett a király óhajának teljesítésébe azzal a feltétellel, hogy a király 1594 nyaráig köteles hazatérni. (A határidő be nem tartása automatikusan a trónvesztettséget jelentette volna.) Az átmenetileg lefajtott ellentét 1596-ban a görögkeleti (ortodox) és a katolikus vallások egyesülését kimondó breszti unió miatt újra a felszínre tört, és akkor még be nem látható következményekkel járt. Tudniillik a görög katolikus (unitus) egyház megszületése nem csupán a natio polonica ügye lett, hanem a Rzeczpospolita valamenynyi társadalmi osztályát, rétegét érintette, az eddig többé-kevésbé szabályos nemesség–jobbágyságvárosi lakosság–társadalmi képletet felbontotta. Először a szenátus megtisztítására került sor oly módon, hogy az uniót el nem fogadó ortodox püspököket megfosztották szenátorságuktól, majd az országos és a helyi hivatalviselés jogát kötötték a római és görög katolikus valláshoz. Az ortodox és arianus templomok, iskolák bezárása ellen a Rzeczpospolita keleti részein (Litvánia, Ukrajna) élők kezdetben még csak tiltakoztak, a 17. század első évtizedeiben már külső pártfogót kerestek, s ezt a pravoszláv = ortodox hitű orosz cár személyében, az igaz hit védelmezőjében találták meg.²¹

Amikor III. Zsigmondot a svéd riksdag 1599-ben detronizálta, és nagybátyját, IX. Károlyt juttatta a svéd koronához, azonnal kirobbant a lengyel–svéd háború. A hol kisebb, hol nagyobb intenzitással és változó hadiszerencsével vívott hat évtizedes háború tétje a svéd–gót–vandál trón visszaszerzése mellett az észti és a livón kikötővárosok megtartása, illetve elhódítása volt. III. Zsigmond hadvezére, Jan Karol Chodkiewicz litván nagyhetman 1605. szeptember 27-én a Riga melletti Kirchholmnál olyan nagy győzelmet aratott az angol, skót, holland, német zsoldosokkal megerősített svéd sereg felett, hogy V. Pál pápa és Rudolf császár külön gratulált Zsigmondnak a győzelemhez. Állítólag I. Ahmed török szultán a kirchholmi győző tiszteletére kirakatta Chodkiewicz portréját a palotájában.²² Ezt az Európa-hírű diadalt olyan győzelemnek tartotta az „istenes” király, amely majd minden kül- és belpolitikai problémáját megoldja.

Kirchholm után már újra Svédország királyának képzelte magát, lengyelországi helyzetét is optimistán ítélte meg. Úgy gondolta, a svéd protestánsok legyőzése az ország és király ellentétektől terhes viszonyában véglegesen az ő javára billentette ki a mérleg nyelvét. Nem is késlekedett nagyszabású tervének beterjesztésével. III. Zsigmond tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a szejm elé kerülő terve az utolsó betűig a Rzeczpospolita alkotmányát és törvényeit sérti, királyi akaratának érvényesülésében egy pillanatra sem kételkedve mintegy párbajra hívta ki az 1592 óta csak bosszúságokat okozó országgyűlést.

1605 decemberében az 1598 óta özvegy király másodjára is az ország beleegyezése nélkül házasodott, s megint csak a Habsburg-családból választott magának feleséget, elhunyt nejének húgát, Konstanciát (Constantiát). A szenátorokat és a nemesi képviselőket igazán akkor sokkolta, amikor Władysław (Ulászló) fiát lengyel királynak akarta választatni és koronáztatni. Óriási felháborodás fogadta az előterjesztést. Jan Zamoyski kancellár és Mikołaj Zebrzydowski krakkói vajda, a nemesi „arany szabadságok védelmezői” (obroniec złotej wolności) a Rzeczpospolita végveszély-

²¹ Bobrzyński, Michał: *Dzieje Polski w zarysie*. (Az 1888. évi kiadás alapján – Opracowali: Serejski M.H. – Grabski A.F.) Warszawa 1974. 334–336; Sucheni-Grabowska, Anna: *Walka o demokrację szlachecką. = Polska w epoce Odrodzenia: Państwo – społeczeństwo – kultura*. (Pod red.: Wyczański A.) Warszawa 1970. 9–67; Wisner: *i.m.* 221; *Polska, jej dzieje i kultura*. 36. – „Ruś choć straciła na rzecz Polski szlachtę i magnatów, zyskała i zruszczyła chłopów.”

²² *Polska, jej dzieje i kultura*. 39.

be jutásáról szónokoltak, tisztségüknél fogva el is érték a szejm munkájának félbeszakítását.²³ A királlyal szembeni elégedetlenkedők 1606-ban rokoszt (felkelést) készítettek elő, s hogy akciójukat legitimálják, összeállították III. Zsigmond király 67 pontos bűnlajstromát, következésképpen uralkodásra való alkalmatlanságát propagálták ország-világ előtt. Új királyválasztásban gondolkodtak a „lázadók” (rokoszanie), *Bocskai István volt a kiszemeltjük, de szóba került Báthori Gábor is.*²⁴ Olyannyira elmergésedett a király és a királyi „önként” ellen fellázadt nemesség viszonya, hogy 1607. július 6-án Guzownál összecsaptak a királyi hívek a nemesi alkotmány védelmezőivel. A polgárháború nem terebélyesedett el, mert Zamoyski halála után a királyi abszolútizmus elleni tiltakozók vezetője, Zebrzydowski krakkói vajda – a koronahetman közvetítésével – bocsánatot kért és kapott az uralkodótól, ami viszont a király ország előtti főhajtását készítette elő. Az 1609. januári-februári szejmen III. Zsigmond király a nemesség sarkalatos jogait és szabadságait ünnepélyesen megerősítette, mindenekelőtt a lengyel parlamentarizmus sarkkövének számító electio liberát. Egy lengyel történész a király és a rendek kiegyezését a monarchia totális vereségének mondta, mert *1609-ben – felfogása szerint – az egyetlen király uralma helyett „ezer királyocska abszolút uralma” született*, mert minden nemes korlátozás nélkül gyakorolhatta hatalmát falvaiban, birtokain (panowało tysiące królików absolutnie po wsiach swoich władającychch).²⁵

Már az eddigiekből is kiviláglik, hogy az első Vasa-uralkodó szakított a Jagelló-hagyománnyal, országának sorsát a Habsburgok birodalmához kötötte. Nem volt ez másképpen a harmincéves háború idején sem. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Habsburg-ellenes katonai és diplomáciai sikerei 1619-ben szinte riadóztatták a Wawelt. A király és az ország legfontosabb katonai vezetői, a korona nagy(fő)hetmanja és hetmanja a cseh- és a magyarországi eseményeket egyaránt Lengyelországra veszélyes helyzetként értékelték. Olyan helyzetnek minősítették, amikor Lengyelországnak „nem illik s nem is hasznos [...] ölbe tett kézzel nézni a dolgot”.²⁶ Stanisław Żółkiewski nagyhetman 1619 őszén biztos forrásból – Gaspar Graziani (Gratiani) moldvai vajda Bethlen Gábor Szkender (Iszkender) pasához írt levelét elfogta és a nagyhetmanhoz továbbította²⁷ – úgy értesült, hogy az erdélyi fejedelem Bécs elfoglalásával kérkedett a pasának. „Ez a csöcselék sok gonoszban töri fejét, s mihelyt képes lesz rá, el is követi azt. Hogy embereket fojtsanak meg, azért nem alszanak éjjel a zsványok. Nekünk sem szabad aludnunk”²⁸ – írta Żółkiewski a királyi referendáriusnak. De Varsó sem aludt! (A Vasák idejétől az ország fővárosa Krakkó és Varsó lett.) Erről tanúskodik III. Zsigmond király 1619. október 15-én kelt levele, amelyet az említett nagyhetmanhoz címzett.

A csehországi „nyugalanságok és félelmet keltő mozgalmak” más országokra is átterjedtek már – írja a király, majd így folytatja: „...a magyar királyság is ugyanazon lázadással, mint a csehek, fölkelt ura és királya ellen. Az erdélyi fejedelem, ki a csehekkel, valamint néhány magyar főúrral titkos és furfangos egyetértést tartott fenn, nem csekély haderővel benyomult Magyarországba, s miután gyorsaságával azokat, kik urokhöz hívek maradtak, elnyomta, az ottani királyság némely tartományainak és városainak birtokába helyezkedett.”²⁹ (Közbevetett meg-

²³ Uo.

²⁴ Uo.; Schmidt Vilmos: *Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához*. Századok 1887. I. füzet. 20–21; Kovács Endre: *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*. Bp. 1973. 148–152.

²⁵ *Polska, jej dzieje i kultura*. 40; Bobrzyński: *i. m.* 335.

²⁶ Schmidt: *i. m.* Századok 1887. II. füzet. 113.

²⁷ Uo. 114.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 114–115.

jegyzésként: IX. 5-én Kassa, IX. 6-án Eperjes, Lőcse, Bártfa, Kisszeben, X. 2-án Érsekújvár, X. 9-én Nagyszombat, X. 14-én Pozsony került Bethlen kezébe, illetve tett hűségnyilatkozatot Bethlenre.) A magyar–lengyel határmenti vajdák és sztaroszták (a királyi birtokok kezelői) Bethlen-ellenessége a király Bethlen-ellenességével szóról szóra azonos. A fejedelmet „rossz és gonosz embernek” ismerték Lengyelországban, aki mindig „török szellemben cselekszik”, mindent a török érdekében, a kereszténység rovására tesz. „Bethlen Gábornak magának hozzánk intézett leveléből is kitűnik – folytatja a király a nagyhetmannak szánt postájában –, hogy vállalatát a török szultánnal való előzetes megegyezés folytán indította meg, kinek azon biztosítást adta, hogy bármi kerüljön is birtokába, azt a szultánnak veti alá, ön maga meglegedve egy részzel s a magyar király címével. [...] nem kevés számú török van nála, akik éberem ügyelnek, minő haladásokat tesz, s hogyan teljesíti eskü alatti ígéreteit. Tőlök minden, még a legfontosabb ügyben is tanácsot kér. Minő biztonságot ígérhetnek nekünk ezen visszas tanácsai és tervei? *Most a pogány népet fővárosunkhoz olyan közelre hajszolja ide, mely nép amit erőszakkal el nem érhetett, ezen ember álnok cselszövényeivel, erő[l]ködés és költség nélkül akarja valósítani* – (kiemelés tőlünk – G.S.) [...] Ugyanezen eszköze által fogja valósítani a maga szándékait jövőre is, s mindig fel fogja bujtogatni az uralomvágyó szellemet, hogy a szomszédos államokat nyugtalanítsa, s ő mögötte azután mindazt fáradság nélkül maga birtokába vegye. Azért nem szabad magunkat biztonságban ringatnunk semmiféle szép ígéretei által ezen embernek, ki a török hatalmával dicsekszik, s abban keresi becsületét. *Hisz önmagunkról van szó, mikor a szomszéd fal lángban áll. És itt nem a szomszéd faláról, hanem az állam faláról van szó. Mert ez az ember, a magyar király címének használata mellett, a mi tízenhárom szepesi városunknak azt parancsolja, hogy minden, az ő hadviseléséhez megkívántató szükségletéről gondoskodjanak, fölszerelt katonákat küldjenek az ő táborába, az ő elvonuló csapatai számára eleséget is készen tartsanak. Mindez már eleinte történik. Mit várhatunk tőle még később, mihelyt vállalata óhajai teljesülnek?* (Kiemelés tőlünk – G.S.)”³⁰ – kérdezi a hadak főparancsnokától aggodalmaskodva a király. Az idézetből világosan kiderül, hogy Bethlen Gábor legnagyobb bűne III. Zsigmond szemében az volt, hogy az erdélyi fejedelem „ármányos praktikával” Lengyelországot ki akarja szolgáltatni a pogányságnak. Gondolatmenete szerint Bethlen a török segítségével elfoglalja Magyarországot, onnan pedig a török közvetlenül rátámadhat Lengyelországra. Veszélyesebb fenyegetés ez Krakkó, Varsó számára, mint a korábbi évek Moldva, Podólia felőli török próbálkozásai voltak. Ilyen okokból a lengyel király sürgős feladatnak tartotta a határszéli helyőrségek megerősítését, a Rzeczpospolita keleti tartományaiból katonák átirányítását. „Mi ugyanis nem kis mértékben aggódunk ezen terület biztonsága miatt – olvashatta tovább Zólkiewski nagyhetman a király nyugtalanságot tükröző sorait –, mely oly közel esik fővárosunkhoz, hol nemcsak székhelyünk van, hanem királyi jelvényeink is őriztetnek.”³¹

A nagyhetman saját hatáskörében intézkedett is. Azért, hogy a csehországi „járvány” Magyarországra és Sziléziába, Lengyelország szomszédtságába be ne hurcoltassék, Zólkiewski a krakkói és a sandomierzi vajdaságok és sztarosztaságok katonaságát a sziléziai és a magyar határhoz rendelte, állomáshelyeiket Oświęcimben, Zatorban, Sądeckben, Bieczben jelölte ki. A Samborhoz közeli szoros, átjáró őrzésére négy századot irányított.³² Bizonyosak lehetünk abban is, hogy Bethlen Gábor hátbatámadását – a király ötletét („nem lenne-e célszerűt őt [Bethlen

³⁰ Uo. 115–116.

³¹ Uo. 116.

³² Uo. 118–119.

Gábort] Erdély felől hátban támadni meg³³) – is a nagyhetman készítette elő. Homonnai Drugeth György lengyel zsoldot húzó, kb. tízezres lengyel és kozák hadának Rákóczi György felett aratott homonnai győzelme (1619. november 23.) Bethlen Gábort arra kényszerítette, hogy csapatait Bécs falai alól visszavonja.³⁴

Dokumentálni nem tudjuk, de Wisner Henryk lengyel történész azt állítja – a forrás megjelenése nélkül –, hogy a törökök Lengyelország elleni nagy támadása 1620-ban nem volt más, mint a Homonnára, pontosabban a Bécs ostromának elmaradására adott válasz.³⁵ Török szempontból fényesen sikerült a revans. A Prut melletti Cecoránál (ma Tuțura) Szkender pasa török-tatár hada 1620. szeptember 19-én érzékeny veszteséget okozott Żółkiewski koronagyetman seregének, de a lengyelek sorsát ténylegesen Graziani moldvai vajda árulása, Szkender pasához való átpártolása döntötte el. A sáncok mögé húzódott lengyel had viszont nem adta meg magát, egészen október 7–8-ig a biztos halál tudatával hősiiesen védekezett. „Radulius Vajvoda” Havasalföldről Erdélybe azt jelentette, hogy október 8-án nagy csata volt Moldvában. A lengyelek közül „csak igen kevesen szaladtak el. A főrendek sokan rabbá estek. Sulkóczki [Żółkiewski] a harcon elveszett, a fejét a portára küldte a basa, melyet országunkon általvivén, Flocz nevű városunkban emberink szemekkel látták.”³⁶ Nem túlzás súlyos vereségről beszélni, hiszen a történelmi párhuzamokat igen kedvelő lengyelek a cecorai csatavesztést Thermopülaival azonosították.³⁷ A koronagyetman halála és a lengyel főserg pusztulása minimum két, előre látható következménnyel járt: a déli-délkeleti határok nyitottsága miatt az ország egyrészt a tatárok portyáinak, másrészt pedig a török szultán, II. Oszmán döntő, 1621-re beigért rohamának lett kiszolgáltatva.

Témánk szempontjából csak a lengyel és az erdélyi relációkat boncolgatva: III. Zsigmond is, Bethlen Gábor is szinte azonnal alkalmazkodott az új politikai helyzethez. Amíg az első kényszerből, addig a másik számításból cselekedett. A védekezésre képtelen országnak a szejmje (1620 őszén) a király minden hadseregetermető javaslatát – zsoldosok verbuválását Európában és a működtetésükhöz szükséges extraadót, nemesi felkelést, a hatalommal állandóan huzakodó zaporozsjei kozákság katonai szolgálatba állítását – megszavazta, a király és országa valóban komolyan készült a mindent eldöntő 1621. évre. Törökellenes harcukhoz Európa minden katolikus országát igyekeztek megnyerni, de csupán II. Ferdinánd császárban reménykedhettek a sikeres fehérhegyi ütközet után.

Bethlen Gábor a politizálási alapelveinek megfelelően minden irányból szerette volna biztosítani magát, ezért minden érdekelt féllel felvette a kapcsolatot, minden érdekelt félnek

³³ Uo. 116.

³⁴ A homonnai csata napját eltérően adják meg a szakkönyvek.

November 23. szerepel a *Magyarország története 1526–1686.* 3/2. k. (Szerkesztő R. Várkonyi Ágnes.) Bp. 1987. 1694; *Bethlen Gábor állama és kora.* (Szerkesztette Kovács Kálmán.) Bp. 1980. 170; *Magyarország történeti kronológiája.* II. 1526–1848. (Főszerkesztő Benda Kálmán.) Bp. 1982. 448.

November 22-ét tüntet fel Bethlen Gábor: *Levelek.* (Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály.) Bukarest 1980. 302; Julier Ferenc: *Magyar hadvezérek.* Bp. 1992. (Az 1930. évi első kiadásának reprintje) 230.

November 21-ére teszi a csata napját Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja.* Bukarest 1992. 97, ugyancsak ez a nap van feltüntetve dátumként a *Polska, jej dzieje i kultura.* 50. oldalán.

³⁵ Wisner: *i. m.* 163.

³⁶ *Erdélyi történelmi adatok.* (Kiadta Mikó Imre.) II. k. Kolozsvár 1856. 379. (ETA); *Erdély öröksége.* IV. k. A *fejedelem. 1613–1629.* Bp. é. n. 53. – a hetman „fejét hogy inkább mindenk lássák, az Sz. Sophia temploma eleibe egy idegre felfüggesztették, homlokára cédulát ragasztván nevérelől és állapotjáról – egynéhány napig ott tartották.”

³⁷ *Polska, jej dzieje i kultura.* 51.

„öszinte” szolgálatát felajánlotta, s ezt bizonyítandó minden irányba többé-kevésbé hasznosítható információkat juttatott el. Például az 1621-es török hadjárat tervét nemcsak III. Zsigmondhoz, de II. Ferdinánd császárhoz is továbbította.³⁸ A krími kánt a lengyelországi készülődésekre figyelmeztette Bethlen. Levelében közölte, hogy maguktól a lengyelektől nincs mit tartani, mert azok „csupán a nyelvükkel katonák” (duntaxat lingua milites sunt), mert amikor az ellenséget meglátják, folyton csak üléseznek-üléseznek. Most (1621 tavaszán) olyan döntésük van – írta a fejedelem –, hogy 20 ezer kopjást (lancearius), 10 ezer kozákot és 20 ezer gyalogost fognak összegyűjteni. A lovasságot képesek összeszedni – vélte Bethlen –, de a gyalogságot csak akkor, ha a császár és közöttük béke születik.³⁹ Dóczy István és Rimai János portai követeit erről így instruálta. A császárral tárgyalni kell a békéről, de megbékélni vele csak akkor szabad, ha II. Ferdinánd nemcsak magyar királyként, hanem császárként is békét köt a szultánnal, „az lengyeleknek segítséget ne adjon se titkon, se nyilván a császár [= szultán – G.S.] ellen.”⁴⁰ Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar király és az erdélyi fejedelem egyezkedésében a lengyel-Habsburg katonai együttműködés megakadályozásának a szándéka felmerült, de a kérdés jelentőségének fokozódása, illetve halványulása a küszöbön álló, 1621 nyarára beigért török hadjárat kimenetelétől függött.

II. Oszmán szultán több mint százezres hadával szeptember 2-án érkezett a Dnyeszter-parti Chocimhoz (ma Hotin), ahol a lengyelek (20 ezer lovas, 15 ezer gyalogos) elsáncolták magukat, és a terepviszonyokhoz igazított, előnyös védőállást foglaltak el. Külön, a lengyel sáncrendszerrel teljesen független tábornokot alkotott a 35 ezernyi, a király által mozgósított zaporozsjei kozákság. Négy héten át folytak a harci cselekmények, a sáncok elleni török rohamokat kitörésekkel el-lensúlyozták a lengyelek. Fordulópontot a kozákok akciói eredményeztek a gigászi küzdelemben, ugyanis vakmerő támadásaik következtében a török utánpótlás megsemmisült. Az éhség – amely a sáncba zárkózottakat is fenyegette – és a közeledő hideg tárgyalóasztalhoz kényszerítette a hadakozó feleket. Kemény János önéletírásában is – nem véletlenül – ezt a körülményt hangsúlyozta: „Huttinnál” [...] „az számtalan nép [= a török had – G.S.] élésből megfogyatko-zék, és gyalázatosan békességet kelle csinálni.”⁴¹ De mit is jelentett a török számára ez a „gyalázatos békesség”? Kemény János ezt nem fejtette ki, csupán azzal egészítette ki még, hogy a szultán „dolgavégezetlenül” (re infecta), megszágyenülten hagyta el a chocimi csatamezőt.⁴² A lengyelek törökök feletti győzelmüket triumphusszal ünnepelték, az utókor pedig Chocim jelentőségét csak a grunwaldi (1410) és a bécsi (1683) sikerekhez mérhetőnek mondta és mondja mind a mai napig.⁴³

³⁸ Kemény János önéletírása. = Kemény János és Bethlen Miklós művei. (A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája.) Bp. 1980. 80.

³⁹ *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez.* (Kiadta Gindely Antal.) Bp. 1890. 273–274.

⁴⁰ ETA II. 385–386.

⁴¹ Kemény: i. m. 80.

⁴² Uo. 81.

⁴³ Wisner: i. m. 171–172; *Polska, jej dzieje i kultura.* 51–52; *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego.* Kraków 1870. 291; Oscar Halecki: *A nyugati civilizáció peremén.* Bp. 1995. 139; *Menuari. odnoszjascsijszja k istoriji Juznoj Ruszi.* Vpuszk II. (pervaja polovina XVII sz.) Kijev 1896. 77–78, 92–93, 99–100, 123. A kozákok helytállásáról: Golobuckij, V. A.: *Zaporozsszkoje kazacsztvo.* Kijev 1957. 176–185. A chocimi győzelmet ő „mindenekelőtt az ukrán kozákok” érdemének tartja. Uo. 186.

Talán jelzésértékűnek tarthatjuk, hogy a Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából szervezett tudományos konferenciák és azok publikált írásai között egyik sem foglalkozott az 1619–1621 időmetszet nyugati és keleti frontokon zajló eseményeinek parallel láttatásával, egymásra tett hatásaival. (*Bethlen Gábor és kora.* Századok 1981/4. szám; *Bethlen Gábor állama és kora.* Bp. 1980.)

Ez az 1621. évi dicstelen török hadjárat, illetve Bethlen Gábor 1619–1621 közötti, Európa-szerte „nyilvánossá vált török barátsága” – Szekfü Gyula szerint – a nikolsburgi békekötés egyik okaként említhető.⁴⁴ A fejedelem a nikolsburgi békét taglalva négy okra, kényszer szülte okra vezette vissza a megegyezést. 1. „...nem levén kivel hadakoznom, hatalmas császár [= szultán – G.S.] semmivel nem segítvén, ...” – állította Bethlen egy befolyásos töröknek írott levelében, később hozzáfűzte még: „Ha meg nem békéltem volna, ezen az télen megtörténhetett volna, hogy nemcsak magamat hadastul üttek volna alá onnét feljül az ellenség, hanem Magyarországot is éppen elfoglalta volna, és Erdélybe szaladtanak volna, ahonnét nemcsak nekünk magyaroknak, hanem hatalmas császár országának is nem kevés gondot és búsulást szerzett volna az ellenség.” 2. Két és fél éven át szüntelenül sürgette a Porta hathatós támogatását, de valószínű, hogy „az én forgolódásom, magam népével, pénzével való hadakozásom nem kedves, mert ha kedves volna, különben segítenének, mint Bocskai fejedelem” – bírálta keserűen Bethlen a török döntéshozókat. 3. A szultán segítségének elmaradása „a magyar nemzet” ijedelmét és „elidegenedését” vonta maga után: „...mi tovább hadakozni nem akarunk, hanem azt kívánjuk, hogy Ferdinánddal megbékéljél” – követelték az erdélyi fejedelemtől és választott magyar királytól a hosszú háborúra képtelen magyar sereg katonái. Pozsonytól 14 vármegye katonasága parancsot, engedélyt be sem várva hazaindult – ecsetelte Bethlen a kiszolgáltatottságát a példával. 4. „*Negyedik oka ez is lőn utoljára, hogy az lengyelek nagy kevélységgel jövének, szállának haza táborokból [Chocimtól – G.S.], azt hirdetvén, hogy önekik hatalmas császár szemit sem árthatott, sőt ők voltak győzedelmesbek, mert sáncokból ki nem űzhették, vehették őket, Ferdinánd mellé az lengyel király 18 ezer lengyelt készített vala, kik tőlünk immár csak ötnapi járóföldön voltak.*”⁴⁵ (Kiemelés tőlünk – G.S.)

Még ha eltekintünk a szándékos torzításoktól, általában a Bethlen-féle taktikázástól, akkor is nyomós indokoknak kell tartanunk a fejedelem érveit. A bennünket most leginkább érdeklő lengyel–Habsburg kapcsolatról mindenképpen el kell mondani, hogy az a gyakorlatban kiválóan működött. A kölcsönös katonai támogatás legváltozatosabb formáival találkozunk 1619–1621 között. III. Zsigmond például szabad zsoldostoborzást engedélyezett Ferdinándnak az országában, évről évre kb. 6 ezer kozák vállalhatott szolgálatot a Habsburgoknál. Homonnánál – ahogyan azt már korábban is említettük – 10 ezer lengyel és kozák mért vereséget Rákóczi Györgyre. Ugyanilyen nagyságúnak emlegetik a fehérhegyi ütközetben részt vevő lengyel segélyhadat is, válaszul erre Chocimnál mintegy 8 ezer „német” támogatta a bajba jutott Rzeczpospolitát. A dokumentumok fényében talán megkockáztathatjuk azt a szokatlan kijelentést, miszerint: *1621 végére az erdélyi–török kezdeményezés, offenzíva megtorpant és összeomlott, és mindkét félnek, II. Oszmánnak és Bethlen Gábornak az eredeti célkitűzésektől messze elmaradó kényszerbékékkel kellett beérmie.* II. Ferdinánd és III. Zsigmond szoros katonai kooperációja azt eredményezte, hogy a katolikus országok a protestáns csehek és magyarok fölé, illetve a muzulmán törökök és tatárok fölé kerekedtek. Maximálisan kiaknázni a lehetőséget mégsem sikerült, mert a Rzeczpospolita ellentétes, északi pólusán Svédország – a török hadjáratral egyidejűleg – rátámadt a gazdag lengyel tartományra, Livóniára. Rövid időn belül, 1621. szeptember 25-én Gusztáv Adolf svéd király (1611–1632, III. Zsigmond unokatestvére) előtt Livónia gazdaságilag és stratégiailag is legjelentősebb kikötővárosa, Riga kapitulálni kényszer-

⁴⁴ Szekfü Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp. 1983. (Reprint) 137.

⁴⁵ Bethlen Gábor: *Levelek*. 168–175. (Ugyanez a forrás = *Török-magyarokori állam okmánytár* (Kiadta Szilády Áron–Szilágyi Sándor.) I. Pest 1868. 342–347.)

rült, október 25-én pedig a Kurlandiai Hercegség fővárosa, Mitawa (Mitau, ma Jelgava) ismerte el magát svéd alattvalónak.

III. Zsigmondnak, de királyutódainak is szinte mindig azon kellett törniük a fejüket, hogyan kerüljék el a kétfrontos háborút. Igaz, hogy a két front közül az északi primátust élvezte a délivel szemben. Ennek egyik oka abban keresendő, hogy a Rzeczpospolita déli határvidékein, a végeken = okrajnában élő népesség a rendszeres tatár portyázások miatt önvédelmi harcra kényszerült. Életformájához szervesen illeszkedett a fegyverforgatás, sőt alkalmanként királyi vagy főúri zsoldba való szegődéssel egészítette ki a mezei gazdálkodásból, halászatból, vadászatból, sópárlásból, salétromfőzésből származó jövedelmét. Az állandó veszélynek kitétt okrajnai (ukrajnai) katonaparasztság az önvédelemmel az állami határokat is sikeresen védelmezte, így az 1620-as években a svédek elleni diplomáciai és katonai akciók szervezése kötötte le a lengyel politika energiáit.

A svédek térnyerése az erkölcsi és katonai veszteségeket nem számítva komoly gazdasági károkkal párosult. Kiesett a lengyel kincstárból a Balti-tenger második legforgalmasabb kikötőjének vámjövédeme, plusz a Riga által ellenőrzött Dvina (Düna) folyó forgalmából eredő bevétel is. Mondhatjuk egyébként azt is, hogy a svédek felügyelték Litvánia belső területeinek exportját-importját. Teljesen érthető, hogy a Vasa-dinasztiabeli III. Zsigmond a Livónia védelméért felelős litvánokra, leginkább a litván hetmanra, Krzysztof Radziwiłłre igyekezett a felelősséget áthárítani. Az elvesztett livón és kurlandi területekért indítandó háború minden terhét – a király elképzelése aszerint – Litvániának kellett volna viselni. Olyannyira kiéleződött az uralkodó és a litván főnemesi klánok (Radziwiłłek, Chodkiewiczok, Sapiehak) közötti viszony, hogy 1624–1625 folyamán bármikor kirobbanhatott egy belső fegyveres konfliktus.

Több mint valószínű, hogy ez a Litvániában érlelődő válság gyűrűzött be Erdélybe a szokásos módon, azaz *a királyukkal elégedetlenkedő főurak követükön keresztül – törvényellenesen – a lengyel trónra invitálták Bethlen Gábort 1624 nyarán*. Igaz, hogy a Lengyelországból Munkácsra érkezett követ III. Zsigmond halálos betegségéről és a bizonytalan jövőről beszélt, de ez egyáltalán nem zárja ki a rokosz (az engedetlenség) előkészítésének a tervét sem. A fejedelem, aki már a második, kudarcra felérő Habsburg-ellenes hadjáratán esett túl, a lengyelek megkezdése kapcsán erősen elgondolkodott a lehetőségein. Részleteket sem nélkülöző leveléből kiviláglik (augusztus 19.), hogy a váratlanul előbukkant ötletet józanul és mértéktartóan fogadta. Akár „fundamentumos”, akár nem, a lengyelek ajánlata – írta Balling János munkácsi kapitánynak –, tudniuk kell, hogy Bethlen Gábor nem riadt és riad vissza soha a megpróbáltatásoktól, nem szokott megijedni az árnyékától. „Tudom azt, és Szent Pál írásából tanultam meg, hogy minden hivatal istentől vagyon”, tehát az uralkodók kiválasztása, a háborúk sikere vagy kudarca, a házasságkötés, mind-mind isten akaratától függ, így „ha akarnám sem állhatnék ellene istenünk akaratjának” – elmélkedett Bethlen, majd a következő szavakkal összegezte álláspontját: „*Summa: valamikor engemet requirálnak őkegyelmek, de mindenkor készen találtatom, és absque nulla mora, isten egészségemet adván, oly apparatussal, haddal indulok mindjárt, mellyel isten segítségé által akaratjokat véghezvihatik.*”⁴⁶ (Kiemelés tőlünk – G.S.) Megválasztása esetén a lengyelek „nem gyalázkodnának és nem károsodnának”, hiszen „tökéletes és csendes állapotot tudnék nekik szerzeni mind törökkel, tatárral, muszkával, svécussal”⁴⁷ –

⁴⁶ Bethlen Gábor: *Levelek*. 186–188. (Ugyanez a forrás = Szilágyi Sándor: *Adalékok Bethlen Gábor szövegéhez*. Bp. 1873. 66–69.)

⁴⁷ Uo. 189.

üzente Gyulafehérvárról kissé elhamarkodottan a fejedelem. A törökök és tatárok vonatkozásában tett ígérete megalapozottnak tűnik, de Oroszország és Svédország politikai súlyát alighanem rosszul mérte fel. Habár a lengyelek fülének éppen az ilyen biztatások voltak a kedvesek, az utóbbiakkal szemben felvonultatható hadak ígéretére volt szükségük. Bethlen viszont a Lengyelországba küldött válaszával próbára is tette a koronát ajánlgatók szándékának komolyságát. A további tárgyalások menetét kemény feltételekhez kötötte. Biztosítékul a főurak aláírásával és pecsétjével ellátott hűséglevelet követelt tőlük, továbbá azt, hogy összehangolt akcióval ejtsék meg Krakkóban az electiót. Azért Krakkóban, mert Kassáról 8–10 nap alatt a lengyel fővárosához fel lehetne vonulni, és „az Rokost avagy gyűlést” [az engedetlenek gyűlését, avagy a rendes szejmet – G.S.] ez idő alatt meg lehetne tartani. Az ellenpártnak, a király fia és asszonya pártján állóknak ideje sem maradna a cselekvésre, Bethlen szavaival élve, „úgy serénykedném én az menetellel, hogy csak az míg készülődnének is az más felek, addig én Krakkón találtatnám, mint szintén István király amint cselekedett volt Maximillian császár idejében”.⁴⁸

Hiába volt meg az elszántság és az eltökéltség Bethlen Gáborban, hiába várta a számára kedvező fordulatot Lengyelországban, ott a helyzet egyre kaotikusabbá vált. 1626-ra az energikus Gusztáv Adolf a livón és kurlandi szerzemények mellé a lengyel király másik vazallusállamának, a Porosz Hercegségnek jelentős részét (Warmiát = Ermlandot, Małborkot, Elblągót = Elbinget) is megszerezte. Bebizonyosodott, hogy III. Zsigmond képtelen országa védelmére, a katolikus országokba vetett hite, II. Ferdinánd császár és IV. Fülöp spanyol király (1621–1665) ígéreteire való hagyatkozása csak keserűséget okozott az országnak. Az unokatestvérek, III. Zsigmond és Gusztáv Adolf által személyesen vezetett csatájából (gniewi csata 1626. szeptember 29. – október 1.), az istenes és a katonakirály összecsapásából az utóbbi került ki győztesen. Az 1621 óta az északi fronton csak vereségeket elkönyvelő III. Zsigmond a hatalmas és tekintélyes Rzeczpospolita fokozatos szétforgácsolódásáról, vagyis magáról a valóságról, tudomást sem véve a warmiai püspökséget (amit a svédek birtokoltak) egyik fiának, a wrocławui püspökséget (amit Mansfeld protestáns hada teljesen elpusztított) a másik fiának adományoztatta a pápával. Az ország elégedetlensége az 1626. november 19.–december 3-i Toruńba = Thornba összehívott szejmen csúcsonyosodott ki, amikor is a szenátorok egyöntetűen azon a véleményen voltak, hogy a beteg – tehát intézkedni képtelen – király életében meg kell nevezni az utódot. Annál is inkább, mert az ország pusztulása nem tűrhető tovább, a király vagy az ország sorsa közötti választás ideje eljött. Történelmi párhuzamot is találtak a kritikus lengyel szituáció érzékeltetésére, amely egyúttal a megoldást sugallta. Annak idején – szölte a tanmese –, amikor Pyrrhosz megtámadta Makedóniát, és Démétriosz királyra egyik vereséget a másik után mérte, a makedónok, hogy országukat a biztos pusztulástól megmentsék, Pyrrhoszhoz csatlakoztak.⁴⁹ A forгатókönyv félreérthetetlenül kijelölte a helyes politikai irányt, de „a hogyan valósítsuk meg?” kérdésre több válasz született, ami Lengyelországban nem jelentett mást, mint azt, hogy több hatalmi csoportosulás feszült egymásnak vélt igazáért. A kancellár Waclaw Leszczyński arról elmélkedett a szejmben, hogy a királyt illeti meg az utódkijelölés, az utód megnevezésének a joga. Vele ellentétben Stanisław Łubieński, az alkancellár ezt a jogot az országnak, a szejmnek szánta.⁵⁰ Márpedig a szejmre bízni ilyen döntést – akárcsak a Báthori-időszakban –

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Biblioteka PAN w Kórniku. rkps. (= kézirat) 971. 30. – idézi és közli Wisner: *i. m.* 207–208.

⁵⁰ Wisner: *i. m.* 207.

egyenlő volt az érdekek további feldarabolásával. Potenciális jelölteként XIII. Lajos testvére, Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor neve merült fel.

Miután legnagyobb erőfeszítései ellenére sem vették be Erdély államiságának a császár és a szultán részéről elismert, kétoldalú, kölcsönös garanciáját a szőnyi békébe (1627), Bethlen csalódása nem ismert határokat. Véleményét a Porta előtt sem titkolta, sőt Tholdalagi Mihály diplomatáját egyenesen arra utasította, hogy Konstantinápolyban a legmagasabb helyen fejtse ki a fejedelmi álláspontot. Konkrétan azt, hogy a török nagyvezír hibájából maradt el Erdély bántatlanságának bilaterális garanciája, amiből csak kára fog származni a Magas Portának.⁵¹

Külpolitikájának középpontjába ezután a lengyel korona megszerzése került. Az elnyeréséhez szükséges kül- és belpolitikai körülmények Bethlen számára több mint kecsegtetően alakultak. Kemény János önéletírásában idevágóan a következőket olvashatjuk: „Mert mivel az lengyel Zsigmond királytól igen offensus vala [felbosszantott, megharagított], Lengyelországból pedig a Racivilektől és több nagy emberektől biztattatik vala, svéciai király pedig hadakozván ellene, igen izgatja vala, [...] az lengyelség igen meg is unta vala az királyát, ahhoz képest már azt practicálja vala minden úton-módon, miképpen lengyel királyt exturbálhassa, nem várhatván halálát, [...] melyre [ti. a királyságra – G.S.] immár töröknél és tatárnál is nagy fundamentumot vetett vala...”⁵² A fentiekkel egybehangzó, de pontosításokra alkalmas részletek derülnek ki Nikodémusz János – Bethlen követe Gusztáv Adolfnál – leveléből. Itt az szerepel, hogy az erdélyi fejedelem „sok és befolyásos barátot” szerzett Lengyelországban (multos ac magnos in Polonia esse amicos), többek között a „Starostam Sandomiriensem”, a „Palatinum Belzensem” („Lecznoschi” = Rafael Leszczyński), a „Castellanum Cracoviensem” („Sbaraschi” = Jerzy Zbaraski), a „Mareschallum Regium” („Wotschi” = Wolski), „Christophorus Radzivilius cum Sapieha”.⁵³

Feltételezve azt, hogy a felsorolt személyek, pontosabban szólva ezek a tisztségükből adódóan szenátorok valóban Bethlen hívei voltak, azt kell mondanunk, hogy *Bethlen sokkal jobb kondíciókkal rendelkezett egy esetleges királyválasztásnál, mint Báthori István*. Csupán a formális összevetés kedvéért nem árt felidézni, hogy a kis-lengyelországi szenátorok szava, illetve voksa döntően befolyásolta – nemcsak Báthori esetében – a királyválasztás végeredményét. Arra sem árt emlékeztetni, hogy az itt Bethlen-barátként emlegetett belzi vajda igazi jelentőségét az adja, hogy az itteni vajdák közül a „Piast-párt” egy emberöltővel korábban királyjelöltet állított. A krakkói kastellán (várnagy) tekintélyéről nem is szólva, hiszen ő volt a világi szenátorok „princeps” = elsője, a koronázási hely (a krakkói Wawel) és a koronázási jelvények őre. Báthori királlyá választásától és koronázásától a litvánok tüntetőleg távol tartották magukat, Bethlen mellett viszont a legnagyobb befolyással rendelkező litván családok exponálták magukat. Név szerint csak Krzysztof Radziwiłła, a litván hadak hetmanjára történik itt utalás, ám Kemény János többes számban emlegette a hercegi családot a Sapiehákkal együtt. Szóba jöhet a Radziwiłłék kapcsán például fivére, Janusz, a vilnai kastellán = a krakkói kastellán litván nagyfejedelmi megfelelője, Albrycht Stanisław, a litván kancellár, Jerzy, a vilnai püspök, a Sapiehák közül Lew Sapieha, a litván nagyhetman, Jan Stanisław, a litván nagyfejedelmi marsall. Ami azonnal szembeötlik, az az, hogy a klérus – érthető okok miatt –

⁵¹ Bethlen Gábor: *Levelek*. 220–226. (Ugyanez a forrás = Történelmi Tár 1882. 47–50. Kiadta Szabó Károly.)

⁵² Kemény: *i. m.* 85: Történelmi Tár 1887. (Kiadta Szilágyi Sándor: *Talleyrand és Roussel követsége.*) 62–63.

⁵³ Történelmi Tár 1882. 252.

sem Gusztáv Adolfot, sem Bethlen Gábort, az eretnekeket (dissidentes a religione) egyáltalán nem támogatta.

A lengyel trónra kiszemelt protestáns uralkodók közül Bethlen erősebben vágyakozott a lengyel trónra, amiről több áruklodó nyom is fennmaradt. Egyrészt arra kívánunk utalni, hogy Bethlen a svéd királynál és annak kancellárjánál, Axel Oxenstiernánál afelől érdeklődött: vajon a király magának akarja-e a lengyel koronát. Amennyiben nem, úgy lengyelországi megválasztásán munkálkodna III. Zsigmond elhalálozása esetén (princeps sentiat de electione Poloniae regis, si hunc mori contingat).⁵⁴ Másrészt arra gondolunk, hogy a tizenöt évvel azelőtt (1613) meggyilkolt Báthori Gábor ünnepélyes, hadi pompával (summa cum solennitate et magnificentia, [...] more militari exequie⁵⁵) történő eltemetésének üzenetértéke volt Lengyelország felé. Erdélyben a báthorizmus megsemmisítésén ügyködő Bethlen (például a boszorkányperekkel) Lengyelországba csak egy tisztára mosott Báthori-nimbusz erkölcsi támogatásával érkezhetett volna meg. Harmadrészt Bethlen szándékának komolyságát az is alátámasztja, hogy Báthori István példája nyomán „bekérezkedett” Lengyelországba a Portától.

Bethlen Gábor nagyszabású terve minden előkészület ellenére is csak félig-meddig tekinthető megalapozottnak, hiszen elsősorban a litván főurak s csak mellesleg a lengyel főurak invitálása semmire nem kötelező magánkezdeményezés volt, függetlenül attól, hogy akár él a király, akár nem. A fejedelem előrelátását és alaposágát viszont kétséget kizáróan dicséri az a tény, hogy esetleges vállalkozását a nemzetközi erőviszonyok helyes felmérésével diplomáciailag biztosította. (Habár 1629-re az európai helyzet bántóan leegyszerűsödött, katolikus és protestáns szövetkezési lehetőségre szűkült.) Gusztáv Adolf is birtokában volt ennek a felismerésnek, ugyanis Bethlen halála után közvetlenül, 1629. november 29-én a több éve tartó lengyel-svéd tárgyalások hirtelen (?) révbe jutottak, Altmarkban (Stary Targban) a meghatalmazottak aláírták a hat évre szóló fegyverszüneti okmányt. A Rzeczpospolita belső állapotait hűen tükrözi a megállapodás, tulajdonképpen egy kapitulációval felérő végzés született Altmarkban. Vereséget szenvedett maga III. Vasa Zsigmond lengyel király, mert végérvényesen le kellett mondania vágyálmáról, Svédország trónjáról, de vereséget szenvedett a Nemesi Köztársaság is, mert területeit kénytelen volt Svédországnak átengedni, sőt azt is el kellett tűnie, hogy a lengyel király vazallus alattvalóival (a kurlandi és a porosz herceggel) külön megállapodást kössön a svéd uralkodó. Nem véletlen, hogy a lengyel történetírás 1629-et korszakhatárként tartja számon, a nemesi aranszabadság évszázadának, a złoty wiek lezárulásáról beszél.⁵⁶

„Öreg” és „ifjú” Rákóczi György meg a lengyel trón

Oly nagy volt az elégedetlenség III. Zsigmonddal szemben, hogy 1632-ben bekövetkezett halálakor az új királyjelöltet, az első házasságából született fiát, Władysławot (Ulászlót) „egy fél óra alatt” királlyá választották.⁵⁷ Népszerűsége abból fakadt, hogy ez a Vasa nem volt idegen. Lengyelországban nevelkedett, lengyelül szeretett beszélni környezetével (latinul, olaszul és németül beszélt még), a tudomány és kultúra támogatása mellett nem feledkezett meg a hazafias kötelezettségeiről sem. Személyesen több csatában vett részt, az 1621-es chocimi esemé-

⁵⁴ Uo. 254.

⁵⁵ Uo. 267.

⁵⁶ Wisner: *i. m.* 205–206; *Polska, jej dzieje i kultura.* 55–56; Jasienica, Paweł: *Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny wiek.* Warszawa 1992. 349; Cieślak, Edmund–Biernat, Czesław: *Dzieje Gdańska.* Gdańsk 1969. 154; Topolski, Jerzy: *Lengyelország története.* Bp. 1989. 142; Halecki: *i. m.* 139.

⁵⁷ *Polska, jej dzieje i kultura.* 57.

nyekkor mutatott helytállására, bátorságára élénken emlékezett a nemesség. Azt is szívesen fogadta az ország, hogy udvarában első pillanattól fogva a nem katolikus vallásúak is hivatalhoz jutottak, vallási toleranciára áhítozott főleg Litvánia és Ukrajna. A pravoszlávoknak és a protestánsoknak tett gesztusokat – például 1632-ben a pravoszlávoktól elvett templomok egy részét visszaadta az eredeti tulajdonosoknak, 1635-ben a kijevi metropolitának „orosz kollégium” alapítását engedélyezte Kijevben, az ariánusok Rakowban működtethettek iskolát és nyomdát stb. – még elfogadta a Rzeczpospolita, ám az 1629. évi altmarki fegyverszünet anullálására szövögetett terveket nem nézte jó szemmel. Nem a cél, hanem a cél realizálásának eszközei ellen tiltakozott a klérus is, a nemesség is. Arról van szó, hogy Gusztáv Adolf halála után IV. Ulászló a legegyszerűbb módon, házasságkötéssel akarta megoldani a gordiuszi csomót. Gusztáv Adolf özvegyének, a protestáns Eleonórának feleségül vételével Lengyelország megszabadulhatott volna a szégyenteljes Altmarktól, visszanyerhette volna elvesztett tartományait, kikötőit, gazdasági forrásainak javát, miközben IV. Vasa Ulászló a családnak apja által elvesztett svéd trónt is kézbe kaparinthatta volna. Egy csapással minden problémától mentesült volna a lengyel király is, az ország is. Bármennyire vonzó és tetszetős volt is a király számítása, egy protestáns királyné elfogadhatatlan volt az egyházi és a világi szenátoroknak. Ezt a házassági szándékot csírájában fojtották el, akárcsak Ulászló másik nősülési tervét is. A Pfalzi Frigyes lányával, Erzsébettel kötendő házasság, amely ugyancsak a svéd pozíciók meggyengítésére irányult, megint a vallási összeférhetelenségen bukott el. Amikor 1637-ben a vallási azonosságot előtérbe helyezve IV. Ulászló feleségül vette Habsburg Cecilia Renátát – II. Ferdinánd császár Bethlen Gábor által is nőül kért lányát –, azonnal megkopott a király népszerűsége. III. Zsigmond Habsburg feleségei kísértettek, de sokkal inkább III. Zsigmond szerencsétlen politikája rémlett fel az országnagyok szeme előtt.

Tökéletes csapdába került IV. Ulászló! Az ország érdekében tett lépéseit a nemesség vallási okokra hivatkozva torpedózta meg, s amikor a vallási elvárásoknak megfelelt, akkor ugyanaz a nemesség apja gyűlöletes uralkodását emlegette. Ez a házasság különben a franciákkal kötött 1635-ös svédellenes koalíciót blokkolta, IV. Ulászló ezek után a Richelieu-nek küldött 10 ezer (zömében kozák) katonát a császár hadseregébe irányította át. Az ország, a Rzeczpospolita érdekeit megjelenítő király a főnemességgel egyre súlyosabb konfliktusba keveredett. A király és köznemesi származású kancellárja (1638-tól Jerzy Ossoliński) mindent megpróbált az ország egységének helyreállításáért, ami természetesen a királyi hatalom erősítésével, illetve a mágánások helyi hatalmának letörésével lett volna elérhető. Livónia, Kurlandia, Warmia peremterületek után a délkeleti végvidék, Ukrajna vált a Rzeczpospolita újabb válságövezetévé. A Báthori István – Jan Zamoyski, király–kancellár kettős tevékenységét idéző IV. Ulászló – Jerzy Ossoliński Ukrajna központi irányítás alóli kicsúszását megakadályozni nem tudta, a Potockiak, a Konięcpolskiak, a Zaslawskiak, az Ostrogskiak, a Wiśniowieckiek kiskirályokként uralták a Kijevben, a Dnyeperen túlra is átnyúló hatalmas országrészt. Az 1620–1630-as években itt ki-robbant társadalmi megmozdulásokat, a vallásért és a szabadparaszti (kozák) életformáért fegyvert ragadó kozákfelkeléseket (1625, 1638) kíméletlenül leverték és megtorolták az ukrainai mágánások. Nem elégedtek meg azzal, hogy a kozák szabadságjogokat az ottani lakosság egyre nagyobb hányadától megtagadták, hanem vallásukat és egyházukat, a pravoszláviát = ortodoxiát korlátozták, majd egyenesen üldözték. Így válik érthetővé az 1640-es évek ukrainai problémája, amikor az egész Ukrajna – egyáltalán nem váratlanul – kozákként = a pravoszlávia védelmezőjeként, a szabadparaszti kiváltságok letéteményeseként szállt szembe a nemessel, a ljachhal (a lengyellel), a katolikus és az unitus vallás terjesztőjével. A király és kancellár ezt a polgárhábo-

rúval fenyegető krízist próbálta feloldani – igaz, a pápa és Velence biztatására – egy törökellenes háborúval, mégpedig nemzetközi összefogással kivitelezett háborúval.

Velence pénzügyi támogatásával meg is kezdődött német földön a zsoldosok felfogadása, nagy-lengyelországi táborokba való koncentrációja. A királyi gárda létszámát rövid időn belül megnövelték, a kozákok háborús készülődésére is kiadták a parancsot, a király 40 darab új ágyút öntetett. Egyszóval 1645-től a király, a királyné (1645-ben nősült másodjára a király, felesége a francia Maria Gonzaga), a kancellár a szejm beleegyezése nélkül, sőt a hetmanok tudta nélkül látott hozzá a szűk körben kigondolt terv megvalósításához. Még a látszatra is vigyáztak a beavatottak, mert törökellenes háború lengyel kezdeményezéssel nem indulhatott, az csakis a török–tatár támadás következtében bontakozhatott ki. Az Oszmán Birodalmat közvetetten provokáló első lépést IV. Ulászló 1644-ben azzal tette meg, hogy a tatár kánnak járó évi ajándékot – Bahcsiszeráj értelmezésében adót nem küldte el. A provokáció a kozákok tengeri portyáival és a konstantinápolyi elővárosok megtámadásával folytatódott volna. A törökök és tatárok viszontcsapása minősült volna *casus bellinek*, ami a koalícióba tömörült keresztény államok támadását váltotta volna ki. Ez a gondosan palástolt terv az országban tapasztalható hadi készülétek miatt hamar lelepleződött, a királyt az 1646. novemberi–decemberi szejmen a rendek nemcsak hogy felelősségre vonták, hanem december 3-i határozatukkal valamennyi királyi és kancellári utasítást hatálytalanították. Megtiltották neki azt, hogy a királyi pecsétet használja az országpecsét helyett. A hatalmától teljesen megfosztott király kénytelen volt külföldön verbuvált zsoldosait elbocsátani, és tudomásul kellett vennie a királyi gárda létszámának 1200 főre való csökkentését. A kozákságnak kiadott parancsai érvényüket veszítették, s nem utolsósorban a tatárokkal és törökökkel érvényes békét a király sem a maga, sem a Rzeczpospolita nevében nem rúghatta fel.⁵⁸ IV. Ulászló király hatalom nélküliségét és kiszolgáltatottságát a kortárs Piasecki püspök igen szemléletesen fejezte ki, amikor a királyt egy olyan mézelő méhhez hasonlította, amelynek nincs fullánkja.⁵⁹

A tekintélyében porig alázott király viszont egy másik szálon is futtatta a konspirációt, mégpedig az apja adáz ellenségének számító litván Radziwiłł családon keresztül. Janusz herceg volt az a személy, aki hírvivőként és szervezőként minden gyanú felett állt. Mint Lupu moldvai vajda veje – apósa meglátogatása ürügyén – minden feltűnés nélkül megteremtette a lengyel király, a moldvai vajda és az erdélyi fejedelem közötti összeköttetést. A litván herceg Munkácson beszélt először I. Rákóczi Györgynek a törökellenes háború tervéről, és a nemzetközi koalícióba invitálta a fejedelmet. Rákóczitól nem volt idegen a törökellenes háború gondolata, de a csatlakozás fejében nagy árat követelt. (A részletek például Szilágyi Sándor,⁶⁰ Lukinich Imre,⁶¹ Nagy László⁶² stb. munkáiban közölve.) A dokumentumok Rákóczi óvatosságáról és megfontoltságáról árulkodnak. Minden ígérete mellé garanciákat kötött ki, a győzelem és a vereség esetére is gondolva kemény feltételeket szabott Lengyelországnak Erdély katonai támogatásáért. Ha Lengyelország szemszögéből vizsgáljuk a Rákóczi követeléseit, azt kell mondanunk, hogy azok teljesíthetetlenek és elfogadhatatlanok voltak. Ennek kimondásáig nem jutottak el az

⁵⁸ Bobrzyński: *i. m.* 341–342; Jasenica: *i. m.* 463; Kemény: *i. m.* 290–291; Kosztomarov, N. I.: *Bogdan Hmelnyickij*. Moszkva 1994. (Reprint: SzPB. 1884.) 165; Golobuckij: *i. m.* 254.

⁵⁹ Közli Kosztomarov: *i. m.* 137.

⁶⁰ Szilágyi Sándor: *Erdély és az északkeleti háború*. Levelek és okiratok. I. Bp. 1890. Bevezető tanulmány (Erdély).

⁶¹ Lukinich Imre: *I. Rákóczi György és a lengyel királyság*. Bp. 1907.

⁶² Nagy László: *A „bibliás öröklő” fejedelem*. Bp. 1984. 191–194. L. még Kemény: *i. m.* 289–291.

egyeztetések, mert a Konstantinápoly elfoglalásáról álmodozó IV. Ulászló 53 éves korában, 1648. május 20-án meghalt. Az ország számára a legrosszabb időpontban halálozott el a király, éppen akkor, amikor a kozákok Bogdan Hmelnickij vezetésével Ukrajnában szétverték a hetmani seregeket. Ukrajna felől egyre közeledett a veszély, a király nélküli Rzeczpospolita mágnessai csak most, ebben a szituációban döbbsenek rá az erős centrum, az erős királyi hatalom szükségére. A külön-külön viaskodó magánhadak pillanatok alatt felmorzsolódtak, a kozák tömeghadsereg lavina gyorsaságával és erejével zúdult Lengyelország belső vidékei felé. (1648. május 6[16]-án Zsoltije Vodínál, május 16[26]-án Korszunynál, szeptember 11–13[21–23]-án Piljajcinnál győzedelmeskedtek a kozákok.)

Az interregnum időszakát élő Rzeczpospolita előtt egy fontosabb és még egy ennél is fontosabb ügy tornyosult: a királyválasztás és a „házi háború” (domowa wojna) lezárása. A király nélkülség első közjogi méltósága, az interrex, a gnieźnói érsek-prímás, *Maciej Leszczyński* – tekintettel a Rzeczpospolita belpolitikai válságára – *sürgősen kitzte a királyjelölő szejm (convocatio = konwokacyjny sejm) nyitó napját.* Június 6-án, a szejm első napján a rendek – rájuk egyáltalán nem jellemző módon – teljes egyetértéssel a kozák háború ügyét tűzték elsőként a napirendre. Abban is egyetértettek a követek a szenátorokkal, hogy időt nem vesztegetve általános nemesi felkelést hirdetnek a Varsó elfoglalásával fenyegetőző kozákok ellen. A Rzeczpospolita megmentése érdekében a diplomáciai eszközök bevetéséről is közös nevezőre jutott az alsó- és felsőház. Elhatározták, hogy Hmelnickijhez, aki az elhalálozott IV. Ulászlóra hivatkozva a Zaporozsjei Had hetmanának nevezte magát, haladéktalanul tárgyalódelegációt indítanak. Nem halogathatták a királyválasztás dolgát sem, mert a hmelnickiji propaganda távlatilag még nagyobb veszélyeket rejtett a Rzeczpospolita számára, mint a kirobbant „házi háború”. Tudniillik a hetman küldöncei azt a hírt terjesztették Ukrajna-szerte, hogy a kozákság nem a király ellen, hanem a ljachok (lengyel nemesek) ellen fogott fegyvert az „igaz vallásért” és a király által adományozott szabadságáért.⁶³ Ebből a Hmelnickij-féle gondolatmenetből logikus az a következtetés: tárgyalni és megegyezni csak a királlyal lehet és szabad, a nemes-séggel csak a fegyverek nyelvén szabad érintkezni.

Ilyen kényszerhelyzetben a szejm csakis olyan személy mellett tehette le a voksát, aki a kozák háború lecsendesítésére alkalmas, aki a Zaporozsjei Hadnak elfogadható személy. Komoly eséllyel mindössze hárman pályázhattak a trónra, az elhalálozott király két féltestvére, *János Kázmér és Károly Ferdinánd, illetve I. Rákóczi György között dölhetett el a korteskedés utáni királyválasztó szejmen (electio = elekcyjny sejm) – 1648. október 6.–november 17. – a küzdelem.*

János Kázmér testvérével szemben előnyösebb helyzetben volt, mert a senioratus elvén kívül őt támogatta III. Ferdinánd császár és XIV. Lajos francia király is. Nyelvismerete, politikai tapasztalata, franciaországi tartózkodása (inkább fogsága), idegenek tisztelete egyes érzelmekeket keltett a választókban, de Károly Ferdinánd iránt sem viseltettek másképpen. Mesés gazdagsága és bőkezűsége nem ellensúlyozhatta a püspöki tisztségéből adódó hátrányokat, a lengyelek szemében nélkülözhetetlen lovagi tulajdonságokat. Arról nem is beszélve, hogy a kis- és nagy-lengyelországi főurak szemében nem volt jó ajánlólevél az ukrajnai mágnessok püspök melletti felsorakozása sem.⁶⁴ Állítólag Ossoliński kancellár hatására az öcs a bátyja javára lemondott a választási vetélkedésről, így János Kázmér és Rákóczi György mérkőzhetett a vok-

⁶³ *Akti, otnoszjascijsjeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji.* V. SzPB. 1853. 78–83.

⁶⁴ *Scriptores rerum Polonicarum.* XIV: Temberski St.: *Annales 1647–1656.* (Wydal Czernak, W.) 1897. 93–95; Rudawski, J. *Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego.* I. Petersburg–Mohylew 1855. 52–53; *Zzerela do isztoriji Ukrajni-Ruszi.* (Materiały do isztoriji ukrajnszkoj kozaccsini.) XII. Lwiv 1911. 90.

sokért. I. Rákóczi Györgyöt is „onnan [...] izgatják vala, hogy az királyválasztásra rendelendő gyűlésre is embereit expediálná, s competálná az királyságot [...]. Mely factiónak feje vala az hátrébb említett Janusius Radcivil litvániai herceg...”⁶⁵ Bethlen János, a későbbi erdélyi kancellár azt is feljegyezte, hogy az ez idő tájt Lengyelországból Erdélybe visszatért Mikes Mihály volt az, aki a fejedelmet fellelkesítette. A különben katolikus vallású Mikes „*Buzdította [Rákóczit], hogy ne hagyja el a Szerencsét, amelyik most ölelését nyújtja neki.*”⁶⁶ (Kiemelés tőlünk – G.S.)

Rákóczi nem is habozott, tőle szokatlan módon küldötteit hatalmas summával Varsóba indította, a trónért küzdők sorába lépett. Nem fölösleges azért felvetni: miért ez a lelkesedés? Valóban reménykedett a trón elnyerésében? Nyilván, hiszen egy eleve elveszett ügy érdekében ilyen aktivitást nem fejtett volna ki. Úgy gondoljuk, hogy a válasz lényegéhez akkor jutunk el, ha a Rákóczi-frakció vezetőjét, a litván herceget is bekapcsoljuk a vizsgálódásunkba. Janusz Radziwiłł, a népes hercegi család protestáns vezetője – amint már szót ejtettünk róla – személyesen találkozott és tárgyalt IV. Ulászló megbízásából 1646-ban Munkácson Rákóczival. Ő hozta a király ajánlatát a törökellenes háborúba való bekapcsolódásra, ő vázolta fel a háború okaként betervezett kozák provokációt stb. *Rákóczi számára a lengyelországi hírek, de nemcsak a király haláláról érkezett információ, hanem a kozákság megindulásáról szóló tudósítások a háborús terv első fázisának elindulását sugallták*, noha a politikai kombinációkat erősen kétségessé tette a Zaporozsjei Had és a tatárak együttműködése. Vajon ez a kozák–tatár szövetkezés meghiúsította a nagy tervet? Ugyanakkor a kozákság sikerei hasznosíthatóak-e, és ha igen, akkor hogyan hasznosíthatóak a királyválasztásnál? Ilyen kételyek foglalkoztatták Rákóczit annak ellenére, hogy a varsói convocatió emberei, Bethlen Ferenc főudvarmester és Klobusiczky András kincstárnok megjelentek.

Ami viszont már kevésbé ismert, az az, hogy Rákóczi az őt izgató, az erdélyi politikát befolyásoló kérdések kitudakolására 1648. június 3-án Munkácsról a kozákokhoz menesztette Bencser Pál nevű követét a „Zkolia”–„Ztri”–„Nyeszter”–„Bar”–„hetman jószága” (Szkole–Sztrij–Dnyeszter folyó–Bar) útvonalon. Feladatul azt kapta, hogy a kozák–tatár viszony mibenlétét ismerje meg. Tudja meg egyezségük feltételeit: „írás által” rögzítették-e?⁶⁷ Sajnos ennek az általunk ismert legkorábbi kozák–erdélyi kapcsolatfelvételnek a részleteiről – adatok hiányában – nem számolhatunk be, arról viszont vannak ismereteink, hogy az ifjú Rákóczi György is ennek a diplomáciai iránynak a kiépítésén fáradozott. Valószínű, hogy apjától kapott utasításnak engedelmessé a saját nevében kiállított megbízólevéllel (1648. szeptember 2.) Sebesi Miklóst⁶⁸ Moldván keresztül a kozákokhoz küldte. Sebesinek elő kellett adnia, hogy az erdélyi fejedelem és a kozák hetman correspondentiája azért vált sürgőssé és aktuálissá, mert „a mind [...] szabadságokban és mind peniglen vallásokban megbántódott” lengyelek segítségért fordultak Erdélyhez. Az erdélyi fejedelem igyekszik közbenjárni a kozákhetmannál a béke érdekében, és arra kéri a hetmant, hogy „a pápistákon kívüli” rendekkel értsen egyet, és velük közösen állítsa helyre a „megbántódott szabadságokat”. A protestánsok és a kozákok katolikusok elleni összefogására megvan az alap – emelte ki az ifjú Rákóczi követutatisása –, hiszen „egyenlő tetszésből” cselekednek.⁶⁹ Bizonyosak lehetünk abban is, hogy Sebesi Miklós egyúttal a hetman figyelmébe ajánlotta az „Öreg” Rákóczi kisebb fiát mint támogatandó lengyel királyjelöltet. A

⁶⁵ Kemény: i. m. 295.

⁶⁶ Bethlen János: *Erdély története*. 1629–1673. Bp. 1993. 23.

⁶⁷ *Székely oklevéltár* (Szerkesztette Szádeczky Lajos.) VI. Kvár 1897. 182.

⁶⁸ Binder Pál: *Bolgárfalvi Sebesi Miklós. = Az erdélyi fejedelemség román diplomatái*. Marosvásárhely 1996. 62–68.

⁶⁹ *Erdélyi országgyűlési emlékek* (Szerkesztette Szilágyi Sándor.) X. Bp. 1884. 498–499. (EOE)

feltételezést Göcs Pál litvániai követjárása valószínűsíti, aki Janusz hercegtől – az „Öreg” nevében – „tovább is azon állapot” szorgalmazását, vagyis Zsigmond fiának királlyá választását kérte. A kozákokkal tárgyaló viszonyban álló református Jerzy Niemirycztől és a pravoszláv Adam Kisieltől – „becsületes” ajándék fejében – a kozákok Rákóczi Zsigmond iránti elkötelezettségének kijárását remélte a fejedelem.⁷⁰

Közvetlenül Rákóczi 1648. október 11-i halála előtt Kemény János egy másik követséget készített fel a kozákokkal való traktálásra. Mosa Gergely maroszczi nemesember, udvari katona és Ráczy György nyelveket tudó, „görög valláson is vala”, szintén udvari katona a Lvov ostromával foglalatосkodó Hmelnickijnél és parancsnoki karánál, a sztsarsinánál a megkezdett ügyek konkretizálását sürgette,⁷¹ ám a kozák vezér egyáltalán nem sietett elbocsátani az erdélyi követeket. Sőt az október 24-én óriási hadisarccal Lvovtól elvonuló Hmelnickij Mosát és Ráczt az ukrán–lengyel határon található Zamoyski-erődvároshoz, Zamoščoz is magával vitte.

Hmelnickij kettős játékot űzött. Biztos, ami biztos, életben tartotta az erdélyiek vágyalmát, de a levélváltások tartalma ellenére nem azért, hogy valamelyik Rákóczit trónra segítse, hanem azért, hogy a lengyeleket sakkban tartsa, hogy János Kázmér megválasztását minél hamarabb kicsikarhassa a rendektől. Nem mellékes szempont az sem, hogy ilyen körülmények között az erdélyi had nem sorakozhatott fel a kozákellenes táborban. Itt csak arra a dokumentumra hivatkozunk, amellyel Hmelnickij nyíltan megfenyegette a szenátorokat. Azt írta: amennyiben János Kázmért választják meg királynak, akkor engedelmeskedik, „ha más valakit választanak, akkor ő, Bogdan, a Zaporozsjei Haddal és a tatárokkal nagy háborút visz rájuk”.⁷² *Nem túlzás kijelenteni azt, hogy a Rzeczpospolita teljes védtelenségét megtapasztaló kozákok fenyegetése volt az a végső argumentum, amely november 17-én János Kázmér javára döntött, s nem I. Rákóczi Györgynek a királyválasztási procedúra ideje alatt bekövetkezett halála. A november 17-i választás eredményéről János Kázmér mint választott király azonnal értesítette Hmelnickijt. Már 19-én befutott a zamości táborba a kozákságot megnyugtató hír, örömmel zászlot bontottak, a dobokat megverték, üdvövéseket adtak le.⁷³ November 24-én, anélkül hogy az erődváros ostromával foglalkoztak volna, békésen Kijev felé vették az irányt. Hmelnickij azonnal a király engedelmes alattvalójának mondta magát az egész Zaporozsjei Haddal egyetemben, hitelt adva a János Kázmér-i ígéreteknek: az általános amnesztiának, a pravoszláv vallás és egyház üldözése megszüntetésének, a kozák szabadságjogok biztosításának, a zsoldos kozákok száma gyarapításának stb.*

Mintha semmi nem történt volna, Hmelnickij november 17-i Rákóczi Györgynek – nem világos, hogy az öreg vagy ifjú fejedelemnek – címzett levelében a következőket írta: „Lengyelország, hazánk királyának és védelmezőjének kívánjuk [...] Önagyságát” [patronum et regem Poloniae patriae nostrae cupimus] és katonáival, amilyen gyorsan csak lehet, Lengyelországba siessen a kozákokkal való egyesülésre [militibus suis quam citissime aggredi iubeat Poloniam, nos quoque cuncti cum toto exercitu nostro]”.⁷⁴ Ugyanezeket ismételték el szóban a Mosával és a Rácczal Erdélybe érkezett kozák követek a fejedelmi tanácsban. A kozákok

⁷⁰ Uo. 494.

⁷¹ Kemény: i. m. 299; Zserela XII. 56–57; *Dokumenti ob osvobozityelnoj vojnye ukrainszkovo naroda, 1648–1654* gg. Kijev 1965. 192–193.

⁷² Idézi Szolovjov, Sz. M.: *Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon*. V/10. (Reprint) Moszkva 1961. 541; Branke, N.: *Bogdan Mihajlovics Hmelnickij*. Moszkva 1877. 25; Golobuckij: i. m. 277.

⁷³ Kosztomarov: i. m. 292–293.

⁷⁴ *Erdély*. I. 6.

notáriusa = kancellárja, Wyhowski (Vigovszkij) a társával együtt „aperte invitáltak a királyságra az fejedelmet, avagy öccsét, mivel már apjuk megholt volna”.⁷⁵

A krakkói vajda értesülést szerezve az erdélyi–kozák követváltásról, azonnal megkongatta a vészharangot. December 13-án úgy informálta a lengyel kancellárt, hogy „Rákóczi nagy reményeket fűz Hmelnickijhez”, akinek már a nagyhetmanságot is odaígérte. Erdélyben mindenféle zsoldosokat toboroznak, a fejedelem serege is készenlében áll. „Az istentelen Bethlen Gábor” időszaka fenyegeti az országot, az a korszak, amikor Bethlen volt az úr nálunk (w naszem tu Kraju).⁷⁶

Lényegét tekintve a diplomáciai tevékenység minden érdekelt fél esetében a korábbi úton, mondhatjuk, a szokásos módon folytatódott. A lengyel rex electus, majd coronatus üres ígéretekkel akarta leszerelni a kozákságot, egyik bizottság még be sem fejezte a téli pihenőre és szállásra Perejaszlavba, Csigirinbe (Dnyeper vidékére) vonult hetmani stábbal az eszmeccserét, amikor már betoppant az újabb lengyel delegáció újabb tárgyalási pozíciókkal, javaslatokkal. Ennek a végeláthatatlan követjárásnak – Hmelnickijék is hamar felismerték ezt – csak egyetlen célja volt: időnyerés az erőgyűjtésre. Az erdélyi vonalat tehát nem volt szabad befagyasztani, egy Lengyelország ellen vezetett, kétoldalú támadás gondolatát lebegtetni kellett! II. Rákóczi György delegátusa 1649 januárjában a perejaszlavli kancellárián kifejtette, hogy a fejedelem öccse, Zsigmond a kozákok élén csak akkor képzelhető el, ha teljes körű biztosítékot nyújt a Zaporozsjei Had. A hadnak vállalnia kell, hogy a sikerért „fejek fennállásáig” hadakoznak. A kozákok, hogy őszinteségüket, Zsigmondhoz való ragaszkodásukat és elszántságukat igazolják, támadjanak rá Krakkóra, János Kázmér koronázását akadályozzák meg, a „máramarosi passust” (átjárót) a felvonuló erdélyi hadnak biztosítsák. Az electio nem érvényes jogilag – az erdélyi álláspont szerint –, mert a szabad királyválasztás feltételei nem álltak fenn, „az országnak fegyverben létele alatt” nem alakulhatott ki szabad vetélkedés a trónért, ráadásul harmadik competitor is jelentkezett. [Ha] „Ezek Isten áldásából meglevén, ez alatt itt mi is oly készületben leszünk, mindjárt expedialhassuk öcsémuramat ő kegyelmek kívánsága szerént”⁷⁷ – szabta meg II. Rákóczi György az árat a kozák kérés teljesítéséért.

A Rákóczi testvérek irreálisan sokat követeltek Hmelnickijtől, tulajdonképpen az erdélyi tervek valóra váltását – Krakkó ostromát = a koronázási jelvények kézbe kerülését, Rákóczi Zsigmond királyságának elengedhetetlen feltételét – teljes egészében a Zaporozsjei Hadra hárították át. Érthető, hogy az elöttünk ismeretlen nevű erdélyi meghatalmazottat „üres kézzel” bocsátották vissza Erdélybe 1649. február 23(március 5)-én.⁷⁸ Gilányi Gergely fejedelmi megbízott bő két hónap múlva a hetmani birtoknak számító Csigirinben viszont a kozák–erdélyi együttes támadás konkrét lépéseiről egyeztetett. Gilányi a hetmantól három válaszlevelet vitt Gyulafehérvárra: Rákóczi Györgynek, Zsigmondnak és Kemény Jánosnak. A május 14(24)-i dátumozású leveleket futárpostával kézbesítették a címzetteknek. Még két hét sem telt el, s máris tanakodhattak az erdélyi tanácsnokok Hmelnickij válaszában. Hmelnickij azt üzenete, hogy Rákóczi Zsigmond menjen Munkácsra, és ott várakozzon addig, amíg ő a tatárokkal Lengyelországra nem támad ismét. Erről külön értesítést küld majd, s annak vételével Zsigmond 5

⁷⁵ Kemény: i. m. 307–308.

⁷⁶ Zserela XII. 96–97.

⁷⁷ *Monumenta Hungariae Historica*. XXIII. *Oknánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez*. (Szerkesztette Szilágyi Sándor.) Bp. 1874. 4–5.

⁷⁸ *Pamjanyiki, izdannije Vremennaja Kimisszijeju dlja razbora drevnyih aktov*. I. Kijev 1845. 340.

ezer emberrel induljon Lengyelországba, hogy „őt Krakkóba vigye és a lengyel királyság fővárosába ültesse”.⁷⁹

Az erdélyi tanácsurak június 14-én azért gyűltek össze a Hunyad megyei Gyógyban, hogy a háború és a béke ügyében véleményt nyilvánítsanak. Az volt a közös meglátásuk, hogy nem lehet, de nem is szabad „offensum bellum” kezdeményezni, mert „*a portai és római császárra nézendő*” ügyek *állapota nem kedvező*. (Kiemelés tőlünk – G.S.) Szóvá tették a kozák nézőpontok ellentmondásait. Egyszer úgy nyilatkoztak, hogy „had nekik nem kell, hanem csak patronus”, másszor pedig „derék hadat kívánnak”. Egybehangzóan kijelentették a tanácsosok, hogy *Erdély és Magyarország ereje „elégséges nem lehet ily nagy dolgoknak – nemhogy végbenvitelére, de csak segítésére is, azért másutt kell a fundamentumot keresni*”. (Kiemelés tőlünk – G.S.) Az sem mindegy, hogy Rákóczi Zsigmond „köztök avagy előttök lételét kívánák” – jegyezték meg az országnagyok. Bizonytalan az is, hogy „Ígéretek szerint ő nagysága hűségére megeskednének”, de a kozákság esküje az ország esküjét (egész Ukrajnáét) is jelentené-e. Amíg ezekre a felvetett kérdésekre nincs megnyugtató felelet, és a kozákság valódi erejének egy hitesember általi felmérése nem történik meg, amíg a lengyel király és országának a gyengeségéről nem győződik meg a fejedelmi tanács, addig Erdély csak közvetítő szerepre vállalkozhat a király és a hetman között – összegezte véleményét a consilium. Javaslatként elhangzott, hogy az erdélyi–kozák kapcsolatokat a fentiek miatt megszakítani nem kell.⁸⁰

Hmelnickij 1649 elején, a hadakozás szempontjából holtidőben meggyőződhetett arról, hogy a megbékélést hirdető királyi szavak elveszítették aktualitásukat, felülkerekedett a Rzeczpospolitában, tehát Litvániában is, a háborús hangulat. A Rzeczpospolita védelmének megszervezése ürügyén támadó hadjárat előkészületei kezdődtek meg. Az Erdéllyel majdnem révbe jutott katonai és politikai szövetség a gyógyi állásfoglalás miatt zátonyra futott, tehát az 1648-as év eredményeinek megtartására kellett törekednie. A lengyelek és a kozákok elszánták magukat a mindent eldöntő ütközetre, a Rákócziaknak a lengyel korona megszerzésére szőtt álmai egészen 1656-ig szertefoszlottak.

1655-ben és 1656-ban a Rzeczpospolitát „özönvíz” (potop), ti. minden oldalról ellenség lepte el, a lengyel államiség végveszélybe került. János Kázmér és egyes, királyhoz hű főurak (például Jerzy Lubomirski) vég nélkül katonai segítségért vagy anyagi támogatásért ostromolták II. Rákóczi Györgyöt, ám a győztesnek látszó svédek és kozákok ugyancsak Erdély maguk mellé állításával akarták a Rzeczpospolita köré font gyűrűt szorosabbá tenni. A körülbelül másfél évig tartó diplomáciai offenzíva téjje, akármelyik oldalról is legyen szó, a Rzeczpospolitából való részesedés. (A különböző tárgyalások ismertetését és elemzését a közelmúltban publikált tanulmányunkban már elvégeztük.⁸¹) II. Rákóczi György és belső tanácsosai, Kemény János, Mikes Mihály, Petki István, Rhédei Ferenc stb. az éppen aktuális tárgyalópartnertől a pilanatnyi helyzethez igazodva a legnagyobb előnyt (területi részesedést, védelmet, címet) igyekeztek kicsikarni Erdély számára. A lengyelek maximális ajánlata a választott királyi cím volt, de kikötésekkel. Az alkudozásban a lengyelek először II. Rákóczi György fiának ajánlották fel a nagy lehetőséget olyan feltétellel, hogy nevelkedése Varsóban folytatódjon, térjen át a katolikus vallásra, és János Kázmér halála után elnyeri a trónt. A Rzeczpospolita válságának erősödésével párhuzamosan emelkedett az ajánlat értéke. Magának a fejedelemnek kínálták a koro-

⁷⁹ Zserela XII. 106.

⁸⁰ Történelmi Tár 1889. 332–334; Ua. 1887. 655.

⁸¹ Gebei Sándor: II. Rákóczi György részvétele a Rzeczpospolita 1656. évi felosztásában. Századok 2000/4. 801–804.

nát, pontosabban a rex electus címet, ami valójában a beláthatatlan jövőbe tolta ki az ajánlat realizálását. Sőt még az is előírásként hangzott el, hogy a rex electus a rex coronatus életében Lengyelországba be sem teheti a lábát.

Összességében azt kell mondani, hogy a lengyelek művészi fokra fejlesztették tárgyalási technikájukat, mert – mint később kiderült – olyan árut bocsátottak alkura, amelynek csupán látszatterteke volt. A Rzeczpospolita azért volt Európa legkülönlegesebb állama, mert itt nem a király, hanem a törvény uralkodott (*lex regnat, non rex*). Azért különleges állam, mert ebben az országban a király sem, a szejm sem lehetett kizárólagosan a hatalom birtokosa, döntési pozícióba egyik fél sem kerülhetett a másik akarata nélkül.⁸² Konkretizálva II. Rákóczi György helyzetére a fentieket: *minden ajánlat, ami Lengyelországból Erdélybe érkezett, vagy a királynak, vagy az ország egyes szenátorainak az ajánlata volt, így azok közül egyik sem felelt meg a lex, a constitutio kritériumainak.*

De mit kínáltak a Rzeczpospolita ellenségei? Országot és királyságot, aminek az ára „mindössze” a győzteseknek tűnő Svédországgal és a Zaporozsjei Haddal való paktum volt. Az 1656-os kolozsvári svéd–erdélyi tárgyalásokon, ahol Lengyelország feldarabolásának ilyen-olyan variációit vitatták meg, a szó igaz értelmében vásári alkudozás folyt.

Károly Gusztáv svéd király követei (Sternbach, Welling) tárgyalási alapnak a *societas armorum contra regem Johannem Casimirium*, ejus adhaerentes fejében az 1412-ben elzálogított szepességi városokat, „az orosz [Ivovi – G.S.] vajdaság két járását”, a halicsit és a Ivovit, valamint „néhány podóliai részt” és a *magnus dux Haliciae* címet kínálták fel Rákóczinak.⁸³ A második tárgyalási fázisban – Károly Gusztáv augusztusi instrukciója alapján – a Rákóczinak átengedett területek alaposan megnövekedtek. A király hajlandó volt szövetségesének örökölhetőségi joggal átadni a Visztula–San és a Visztula–Wieprz folyók között, Krakó és a sóbányák (Wieliczka, Bochnia) kivételével.⁸⁴ Rákóczi egyáltalán nem volt kicsinyes, az általa követelt részek messze meghaladták a svéd elképzeléseket. A svéd „adományon felül” Nagy-Lengyelország plocki vajdaságának Visztulán inneni részeivel akarta még kikerekíteni a sandomierzi vajdaságot, igényét Volhíniára, Poleszjére, Podóliára és az egész Rusz vajdaságra (Ivovi) benyújtotta.⁸⁵ Szeptember 2-án Kemény János által direkt kérdéssel direkt feleletet kényszerített ki a meghökkent svéd delegátusokból. Azt tudakolta, hogy Károly Gusztáv „óhajtja-e a királyságot a lengyeleknél”, vagy hajlandó másnak azt átengedni. *A király, ha a fejedelemnek ilyen szándéka lenne, nem ellenezné* (Ew. Königlich Maytt. Ihm hierunter nicht entgegen seyn würde)⁸⁶ – hangzott el a Rákóczinak oly kedves válasz.

II. Rákóczi György tulajdonképpen erre a fedezet nélküli kijelentésre építette fel külpolitikai stratégiáját. Senki és semmi nem tántoríthatta el többé a méltó országnagysággal is reprezentált lengyel királyság megszerzésétől. Szeptember 7-én Erdély és a Zaporozsjei Had között véd- és dacsövetség született Gyulafehérvárott, december 6-án Svédország és Erdély paktuma került aláírásra Radnóton. Ezek a szerződések a háború-béke dilemmáját eldöntötték, Erdély (Moldvával, Havasalfölddel) fejedelme nem a Báthori-utat választotta, hódítóként lépte át a

⁸² Jasenica: *i. m.* 26; Wisner, Henryk: *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVII wieku*. Warszawa 1978. 193; Michalski, Jerzy: *A szejm hanyatlása és újjászületése a 18. században. Századok* 1988/5–6. 852–853. L. még Bardach, Juliusz: *Országgyűlési követválasztás Lengyelországban a 16–18. században. Világtörténet* 85/4. 106, 113–115.

⁸³ *Erdély*. II. Bp. 1891. 136–137, 141.

⁸⁴ Uo. 147–148.

⁸⁵ Uo. 160–161.

⁸⁶ Uo. 157.

lengyel határt. Meggondolatlanul és felelőtlenül kötötte országa sorsát olyan országokéhoz, amelyeknek érdekei és céljai messze estek az erdélyi érdekektől és céloktól. Vitnyédi Istvánnak, Zrínyi Miklós költő bizalmasának, a magyarországi kortársnak feltűnt az erdélyi–svéd–kozák szövetkezés megalapozatlansága. 1657. február 1-jén, a lengyelországi hadjárat megindulásakor már így vélekedett: Károly Gusztávot „az szükség vitte rá” a *coniunctio armorum*-ra, mert így szabadíthatta csak fel erőt Lengyelország-szerte, s azokat az Erdély számára eleve hozzáférhetetlen porosz városokba, Livóniába, a „curlandiai feudumra” csoportosíthatta át. „Litvánia állapotja is mint marad, kérdés, Rüssiát úgy gondolnám, nem engedik Kmelniczky és az kozákok másoknak, így az major et minor Polonia maradván.” Ez az ország „meg nem érdemli, [hogy] magát ő Nagysága igen nagy szerencsére vessen”⁸⁷ – vonta meg elemzésének konklúzióját Vitnyédi. Február 23-án nyílt még egy utolsó esély a hibás politika korrigálására. Ezen a napon Rákóczit Przemysl melletti táborában felkereste az a császári küldöttség, amelyet Szelepcsényi György nyitrai püspök, magyar kancellár vezetett. A tekintélyes magyar főúr III. Ferdinánd nevében is, de privátim is a hadjárat félbeszakítását kérte a fejedelemtől, ellenszolgáltatásul – a „császár nevével” – a lengyel királynál zálogban lévő 13 szeptességi várost (Lublóval) a „krakkói vajdaság tiszttel” ígérte. Talán a fejedelem fiának, Ferencnek a királyságát is említette János Kázmérra hivatkozva.⁸⁸

A biztos győzelembe vetett hitét a császári közvetítés sem ingatta meg, sőt éppen hogy elszántságát fokozta. Morzsákat eddig sem fogadott el, *országot királysággal – királyságot országgal akart szerezni*. Súlyos tévedése abban állt, s ez alól fejedelem elődjei (Bethlen Gábor, I. Rákóczi György) sem kivételek, hogy a lengyel koronát fegyver révén is megszerezhetőnek gondolta. Sem ő, sem a korábbi erdélyi fejedelmek nem volt(ak) tisztában a lengyel alkotmányos élet speciális vonásaival, a lengyel–litván társadalom nemzeti vagy idegen király választása mentén bekövetkező pártoskodásával. Báthori István lengyel trónra való kerülése, a Rákócziak lengyel trónra való törekvései a 18. század elején újra feléledtek II. Rákóczi Ferenc és Nagy Péter orosz cárral politikai kombinációjában 1707-ben, ám ennek a vizsgálata egy másik tanulmányt igényel.

The Princes of Transylvania and the Polish Throne. The author undertook to follow the traditions of István Báthori's Polish kingdom in the cases of the Transylvanian Princes reigning after him. He intends to answer the question of how it was possible that Báthori was elected and enthroned as the King of Poland despite of the most unfavourable circumstances, white for example the Transylvanian Princes Gábor Bethlen or György Rákóczi II, though the conditions were much more favourable, could not and did take the Polish throne. The author arrives at the conclusion that a pretender could not overcome the legal difficulties of becoming the King of Poland unless the international political preliminaries for the Polish-Lithuanian Commonwealth (*Rzeczpospolita*) to remain a great power were granted.

After the dying out of the Jagello Dynasty (1572) the Polish-Lithuanian nobility achieved their most important privilege, their right to elect a king (*electio libera*) which was passed as a law. This prerogative became the source of countless problems in internal and international affairs till the division of Poland in the 18th century (1772, 1793, 1795). Each and every royal election brought the country into a sharp conflict, since the theory and practice of free election opened up the way to the Polish throne for practically anybody, for pretenders from the country and abroad.

It is a well-known fact that István Báthori Transylvanian Prince was elected the King of Poland in December, 1575 and was enthroned in Cracow on the 1st of May, 1576. It is much less well-known, however, that it was the Habsburg Dynasty, competing with three pretenders, that won the election. Nevertheless, they did not dare to take the

⁸⁷ *Magyar Történelmi Tár*. XV. Pest 1871. 92–93.

⁸⁸ Szalárdy János: *Siralmas magyar krónikája* (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc.) Bp. 1980. 354; ETA IV. 229; MHH XXIV. A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 514; *Erdélyi II.* 274.

risk of a war with the Ottoman Empire, which would have quite probably followed the coronation, so they abdicated, and let Báthori take the throne of Poland. Báthori could be enthroned only after a procedure consisting of three phases between 12th May 1575 and 30 May 1576: 1 the parliament proposed the candidates (interregnum – convocatio), 2 the parliament elected the king (electio – nominatio), 3 the parliament enthroned the king (coronatio – intronizatio). Any possible pretender had to go through this procedure, divided into separate phases in time and space, to become a legitimate ruler of the Rzeczpospolita.

The author claims that the pretensions of Princes Gábor Bethlen, György Rákóczi I or György Rákóczi II lacked the proper foundations, since on the one hand they did not know the complicated mechanism of Polish constitutional procedures, on the other hand because the traditional contraversity between the Habsburg and Ottoman Empires, caused by Hungary and Poland, brought Central and East Europe into new international conflicts with the intervention of Sweden and Russia.

A zilahi kalandosok

Az utóbbi évek levéltári kutatásainak eredményeként felszínre kerültek a város utcaszervezeteinek – „Kalandosainak” – protokollumai. Az anyag tanulmányozásakor rájöttünk, hogy e szervezetek iratai, amelyek csak töredékben maradtak meg napjainkig,¹ a helytörténet igen megbecsült forrásai, egy közösség belső szabályzata, rendtartása, a százados együttélés során kicsiszolódó normák foglalatjai, közösségi kultúránk értékes alkotásai. Értéket őrzők, közvetítők tehát ezek az „articulusok”, contractusok, rendtartások, amelyek nélkülözhetetlen rendet vittek egy összeforrott közösség életébe.²

A rendi társadalmat a különböző közösségi formák együttélése jellemzi. A központi hatalom országos értékű jogalkotása és joghatósága alatt a társadalom mélyebb rétegeiben a kisebb-nagyobb közösségek jogrendjét ezek a közösségek maguk alakítják ki. A helyi jogkörű szervezett közösségek, például a vármegyék, székek, vidékek és a különböző jogállású városok megépítették a saját normáik várfalait az önkénnyel, a közös ellenséggel, a rendet zavarókkal szemben. E sajátos feladatkörű társadalmi együttesek sorában számottevő szerep jut mint szervezett közösségnek, communitásnak – a városnak. A város az egész közösség dolgainak igazgatását úgy gyakorolja, hogy helyi jogszabályainak végrehajtását, kisebb közösségek ügyeinek intézését átruhazza a városnegyedekre, fertályokra vagy utcaközösségekre. Ezeknek megvan, éppúgy, mint magának a városnak, a saját választott vezetője, közgyűlése, a végzéseket rögzítő jegyzőkönyve, nótáriusa, akárcsak más, a városon belüli testületeknek: egyházközösségeknek, céheknek, legényegyleteknek stb.³

Ezek a közösségek a társadalmi rétegződés bizonyos lépcsőfokának megfelelő jellegzetes képződmények, annál is inkább, mert ezek az önszabályozó életegyüttesek a társadalomszervezet eleven sejtjei voltak. Az alkotáshoz, a mindennapi tevékenységhez, az élet gazdasági alapjainak a megteremtéséhez, a hit és szellemi élet keretként szükség volt a társadalmi szervezetre, alakulatokra. Egyeseknek, főleg a kezdeti időszakban, vallási funkciói is voltak már az egyházi szervezetekhez való szorosabb kapcsoltságuk miatt is, ilyenek például a „kalandos társaságok”, a „szomszédsági szervezetek”, az ún. „Nachbarschaftok”.

Az első kalandos társaságok már a 12. század közepén megalakultak Európa egyes országaiban, Németországban, Magyarországon. Kezdetben kimondottan vallásos jellegűek, „confraternitas parochorum”-nak is nevezték őket. Céljuk a közös hit ápolása, a tagok és hozzátartozók istápolása, elhalálozás esetén a tisztas temetésről való gondoskodás. A társaság tagjai eleinte csak papok lehettek, akik minden hónap Calendaeként jelölt első napján összegyűltek közös hitgyakorlásra, és innen ered a későbbi elnevezés is: „Confraternitas vulgariter Kalandos”, ahogy egy 1348. október 28-án keltezett forrás említi. Ugyanis a „Calendae” vagy ennek elferdített változata, a „Kalandos” a julianusi naptár szerint a hónap első napját jelentette. A 16. század vége felé a kalandosoknak világiak is tagjai lehettek, és a szövetséget titkos politikai célok elérésére, szervezkedésekre használták fel. Ezért 1519-től törvény tiltotta az ilyen szervezetek létrehozását. A 16. századi politikai, társadalmi helyzet következtében és nem utolsósor-

¹ A megmaradt iratok megtalálhatók Zilahon az Országos Levéltár Szilágy megyei Igazgatósága (a továbbiakban SZIMOL), valamint a Zilahi Református Egyház levéltárában (a továbbiakban ZRELt).

² Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Buk. 1983. 5–6.

³ Uo. 12–17.

ban a reformációs eszmék terjedésének a meggátolása végett a legtöbb kalandost megszüntették. A 17. században létezésüknek már csak gyér jeleivel lehetett találkozni.⁴

Erdélyi viszonylatban a kolozsvári (1368),⁵ a szebeni (1372)⁶ és a segesvári⁷ kalandosok levéltári anyagának részben vagy egészében való feldolgozásáról tudunk. Ezek a 14. század második felében alakultak, s valamikor a középkor folyamán meg is szűnnek tevékenykedni, csupán a kolozsvári maradt meg temetkezési jelleggel a 20. század közepéig. Mindezekről eltekintve megállapíthatjuk, hogy a kalandos társaságok tevékenységére vonatkozó szakirodalom szegényes. Elemző tanulmány alig van, inkább csak utalásokkal találkozunk, a levéltári anyag pedig igen hiányos.⁸

Zilah a legrégebb erdélyi városok sorába tartozik. Neve már III. Béla király névtelen jegyzőjének, Anonymusnak a krónikájában is előfordul Zylóc, illetve Zilog formában,⁹ 1220-ban a Várad Regestrumban pedig mint „villa Zilóc”.¹⁰

A Meszes-hegység határolta völgykatlan igen alkalmas volt a letelepedésre. Annál is inkább, mert a 15. század végéig a Pannóniából Belső-Erdélybe vezető hadi és kereskedelmi út Zilahhoz közel, a Meszesi-kapun keresztül vezetett. A kor forrásainak tanúsága szerint a város elnevezése az első megjelenési formától (Zylóc) a jelenlegi Zilahig több változáson ment keresztül. Ügyszintén a település jogi státusa is. Az erdélyi püspök birtokához tartozó jobbágyfalu 1370-ben Nagy Lajos királytól vásártartási jogot kap Szent Margit napjára,¹¹ amit Erdély püspökei, Imre (1387), Miklós (1401), valamint Luxemburgi Zsigmond (1435)¹² is elismernek.

A város gazdasági fejlődése szempontjából a legjelentősebb Mátyás király 1473. augusztus elsején, Budán kelt kiváltságlevele, amelyben Gábor erdélyi püspök kérelmére vásártartási jogot adományoz Zilahnak, évente három, Pál, Fülöp és Jakab szentek napján. Ebben Zilahot mezővárosként (oppidum) említik.¹³

A 15–17. században a magyar királyoktól és Erdély fejedelmeitől kapott kiváltságok lehetővé tették Zilahnak mint mezővárosnak a gyors fejlődését.¹⁴

Gazdasági és társadalmi gyarapodása hasonló volt a fejedelemség korabeli erdélyi mezővárosokéhoz. Alapfoglalkozás a mezőgazdaság volt, a lakosság többsége pedig jobbágy és zsellér. Ezek mellett a 16. századtól kezdődően mind több utalás történik a kézművesek megjelenésére

⁴ Pallas Lexikon. X. Bp. 1895. 27–28; Majláth Béla: *Kalandos Társulatok*. Századok 1885. 578; Kiss András: *Kalandosok – Kalandos-temető Kolozsvárt. = Források és értelmezések*. Buk. 1994. 83–103; Magyar Néprajzi Lexikon. II. F–Ka. Bp. 1979. 713.

⁵ Kiss András: *i.m.* 84. 88.

⁶ Pallas Lexikon. 27–28.

⁷ Szilágyi Sándor: *A Kalandosok történetéhez*. Századok 1876. 87–90.

⁸ Ezek közül megemlítenénk néhányat: Szilágyi Sándor: *i.m.*; Majláth Béla: *i.m.*; Lindner Gusztáv: *A kolozsvári Kalandos-társulatok*. Erdélyi Múzeum 1894. 11. 65–84, 140–152; Kiss András: *i.m.*; Fodor Dániel: *Zilah város ezeréves múltjának rövid ismertetése (895–1895)*. Zilah 1895; K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátok temetkezése*. Kvár 1942. 85–97; Szabó T. Attila: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. VI. Bp.–Buk. 1993. 32–37; Petri Mór: *Szilágy vármegye monográfiája*. II. Bp. 1902; Lakó Éva–Wagner Ernő: *Asociațiile de stradă Kalandos din orașul Zalău, sec. XVII–XX*. Acta Musei Porolissensis (a továbbiakban AMP) IX. Zalău 1985. 395–399; Lakó Éva–Wagner Ernő: *Kalandos társaságok Zilahon*. Szilágysági Szó I. 18. 1990. május 4.

⁹ Szabó T. Attila: *Zilah helytörténeti adatai a XIV–XX. században*. Torda 1936. „Tuhutum... sic ascendentes usque ad Zylóc pervenerunt... Tunc Tuhutum et filius suus Horca de Zilóc egressi, venerunt in partes Mezesinas.”

¹⁰ *Documente privind istoria României*. C. Transilvania. I. (1075–1250). 107.

¹¹ SZmOL, Zilah város levéltára. Kiváltságlevelek I. sz. (A következőkben: ZilvLt).

¹² Uo. 2, 3, 4. sz.

¹³ Uo. 6. sz.

¹⁴ Uo. 18, 21, 22, 25, 26, 28–29, 31, 33, 41–42, 44. sz.

és tevékenységére, a céhek szervezésére. Növekszik a lakosság száma is. Az 1569-es úrbéri összeírás 220 személyt említ: 6 nemest, 159 egész telekkel rendelkező és 55 féltelkes jobbágyot.¹⁵ A gyalui vártartomány számadáskönyve szerint Zilahon 1609-ben összeírtak 143 személyt, akik közül 43 már valamilyen mesterségre utaló nevet viselt.¹⁶ Zilah és Magyarereggy 1658-as összeírása már 280 nevet sorol fel, melyből 219 jobbágy, 24 kézműves és 37 más foglalkozású, ezek nevei bizonyos mesterségekre utalnak (Sziójyártó, Takács, Eötvös, Kádas stb.).¹⁷

A helység városiasodása, a lakosság összetételének megváltozása és számának jelentős növekedése a 18–19. századra tehető. 1720-ban, a Pragmatica Sanctio korában, már érezhető a mezővárosi polgárság számának a növekedése a jobbágysággal szemben. Összeírtak 50 adófizető nemest, 31 jobbágy-, 130 zsellér- és 76 városi polgár családot.¹⁸ A lakosság számáról és összetételéről világosabb képet nyújt a II. József korabeli (1784–1787) első magyarországi népszámlálás. Eszerint Zilahon volt 734 ház és 835 család; a jogi népesség száma 3780, míg a tényleges népessége 3832 volt. Ebből 5 pap, 408 nemes, 6 tisztviselő, 393 polgár, polgár és paraszt örököse 278, 225 zsellér és 134 más kategóriájú lakos.¹⁹ A város lélekszáma 1830-ban 4193, míg 1910-re már majdnem kétszeresére, 8062 főre nőtt.²⁰

Zilahon négy kalandosról tudunk, a város négy fő utcája szerint, ezek a Kraszna, Tyúkól, Alszeg és a Székely-Nagy utcai kalandosok. Hozzájuk tartoznak a körzetükben lévő mellékutcák is. A város központjának négy oldalán kiinduló főutcák, ami a gazdaságok számát, a területet és a lélekszámot illeti, nagyjából négy egyenlő nagyságú kalandos szervezésére adtak lehetőséget. Az 1851. évi összeírás szerint a városban volt 1039 telek: a Kraszna utcában 258, a Székely-Nagy utcában 284, a Tyúkól utcában 236 és az Alszegen 171, összesen 949 ház. 1854-ben 955 házból cseréppel fedett 38, zsindeyes 329, szalmás 588. Az utcák hosszúsága pedig: Kraszna utca 673 öl, Székely-Nagy utca 580, Tyúkól utca 510, az Alszeg utca pedig 563 öl volt.²¹

A zilahi kalandosok megalakulását egyesek a reformációval hozzák kapcsolatba,²² habár erre nézve pontos adatok nincsenek. Csak következtetni tudunk, hogy a 16. század végén, a 17. század elején jöhettek létre mint egyházi egyesületek, melyek később a lakosság öngazgatási szervezeteivé váltak.

A Kraszna utcai (ma 1989. december 22. utca) legrégebb protocoillumot 1775-től vezették, amelyben szerepel a kalandos tulajdonában lévő különböző tárgyak leltára is. A felsorolt tár-

¹⁵ Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*. I. Buc. 1967. 209.

¹⁶ Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumi*. Kvár 1943. 430–431; Kovách Géza: *A zilahi céhek története*. Buk. 1958. 17; Wagner Ernő: *Sălajul în epoca luptei pentru unire a lui Mihai Viteazul. = Mihai Viteazul și Sălajul. Guruslău 375*. Zaláu 1976. 363; Kiss András: *Zilah város társadalmi és gazdasági élete a XVI. század második felétől a XVII. század első évtizedének végéig. = Források és értelmezések*. Buk. 1994. 161–174.

¹⁷ Szabó T. Attila: *Zilah és Magyarereggy összeírása. 1658*. Erdélyi Múzeum 1938. 299–310; Kovách: *i. m.*; Wagner: *i. m.*

¹⁸ Petri: *i. m.* II. 478; Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720–1721*. Bp. 1896. 18.

¹⁹ Danyi Dezső–Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Bp. 1960; Wagner Ernő: *Populația Sălajului la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Recensământul populației din 1784–1787*. AMP. VI. Zaláu 1982. 189.

²⁰ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Buk. 1981. 288.

²¹ Petri: *i. m.* II. 557.

²² Fodor: *i. m.*; Petri: *i. m.* 556.

gyak között van egy ezüstpohár, amit Varga Albert Szabó Ferencsel együtt vásárolt 1613-ban.²³ Elképzelhető, hogy a Kraszna utcai kalandos 1613-ban már működött, ha annak részére ezüstpoharat ajándékoztak a 17. század elején. Erre utalnak a következő feljegyzések is: „Egy Articululus mellyet szoktunk élni a régi atyáinktól fogva...” (az 1795-ös leltár), vagy 1825-ből: „Végezetre a kalandos ládájában találtatott még 1730-beli egy kis könvetskébe foglalattott articulusa is...”²⁴

Az Alszeg utca (ma Mihai Viteazul sugárút) kalandosának protocollumai hiányoznak, csupán egy 1759-ből származó másolatban találtuk meg azt az 1682-ben írt articulust, amely szerint: „Mi Közép Szolnok vármegyében, Zilah városának Alszeg nevezetű utzájában lakó nemesi és városi becsületes személyek, kik ennek előtte való esztendőben a mi régi boldog emlékezetű eleink bevett szép kalandosi szép rendtartása szerént való szép kalandosi atyát vállaltunk, és mostan is ezen szép Rendtartásának mindenekben megtartói és oltalmazói öreg személyek vagyunk [...] Adjuk tudtára mindeneknek, akiknek illik, mostaniaknak és jövődöbelieknek, hogy midőn hivatott volna bennünket egész kalandosul mostani b. atyánk Varga Márton urunk az ökegyelme házához az 1682-dik esztendőben, mely esett Pünkösöd napjainak harmadik napján, kalandosi szép Rendtartásnak rendes igazgatására, hogy jövődöbeli utánunk következő maradására szép kalandosi rend megtartassék és jobban bevétessék...”²⁵

A Tyúköl (ma Coposu) utcai kalandos megmaradt protocollumát 1789-től 1871-ig vezették.²⁶ De más források arról tanúskodnak, hogy a szervezet tagjai már korábban is tevékenykedtek a közösség érdekében. Egy 1747-ben készült, a város bírónak címzett átiratban, a többi kalandossal egyetértésben, tiltakoznak a bordézsmá ellen: „Tekintetes Bíró Uraknak anno 1747 die 24 Novembris Zilahon a bordézsmá és ahoz való appertinentiák végett a nemes Kalandosokhoz ki adott parancsolatjára alázatos feleleti a nemes Tyúköl utza kalandosának.” Eszerint: „Szüret előtt egy néhány napokkal minden kalandosokban elvégeztetett, hogy ezután öngyűlölet hordóit a város népe nem fogja tölteni, nem lévén arra az urbarium szerint obligatusok...”²⁷ Az átiratot 112 Tyúköl utcai kalandostag írta alá és szavazta meg.

A Székely-Nagy (mai Dózsa György) utca protocollumai még későbbiek, az 1842–1912 közötti időszakot ölelik fel, ez azonban nem bizonyítja, hogy az itteni kalandos megalakulása csak a 19. századra tehető, mivel sokkal korábbi, a négy kalandos közös ténykedésére utaló iratok említést tesznek róla, például az idézett bordézsmá elleni tiltakozás (1747) vagy az 1788-ból származó, a templom kerítésének megjavításáról szóló határozat.²⁸

A zilahi kalandosok éppen úgy, mint a kolozsváriak,²⁹ főleg a földművesréteget tömörítették, hiszen akkor már működtek a céhek.³⁰ A lakosság alapfoglalkozása a földművelés volt, háziiparral inkább csak télen foglalkoztak.

A kalandosok szervezési formája nagyon hasonlít a céhekéhez. Míg a céhek szakmai érdekeket védő öngazgatási egyesületek voltak, addig a kalandosok a lakosság öngazgatási szervei: a gazdasági élet, a mezőgazdaság és az állattartás megszervezését vállalták fel. Élén az

²³ SZmOL Református Egyház Zilah levéltára (a továbbiakban: REZLt). 1. sz. (1775–1831). 5. A kalandos irataival az említett ezüstpohár is a református egyház tulajdonába került.

²⁴ SZmOL REZLt. 1. sz. 14, 59.

²⁵ ZRElt. II. 6.

²⁶ SZmOL REZLt. 11. sz. (1789–1871).

²⁷ ZRElt. II. 22.

²⁸ Uo. II. 26.

²⁹ Lindner: *i. m.* 142.

³⁰ Kovách: *i. m.*

utcaatya állott, munkáját segítették a dékányok, akik egy meghatározott utcarészért (kerületért) feleltek. Az öregség vagy öregek tanácsa (számuk 7–12 között váltakozott) döntött a kalandost érintő főbb dolgokban, s egyúttal ellenőrző jogot is gyakorolt. A vezetőségbe tartoztak még a szószólók (kettő), feladatuk a törvényesség – articulusok – betartása feletti őrködés, valamint a kalandos képviselote különböző szerveknél; a notárius, aki a jegyzőkönyveket vezette, a szerződések és a hitleveleket írta; a kollektorok, eleinte a büntetéspénzek, adók behajtói, 1810-től „papbérzedők” is. A kalandos tisztújító közgyűlését évenként egyszer tartották, „szokás szerént Pünkösöd ünnep másod napján”.³¹ Kivétel talán az 1790-es esztendő, a restauráció éve, amikor a négy kalandos közös, a város magisztrátusának küldött átiratban nehezményezi a késlekedést, mert a „guberniale decretum szerént, hazánk ősi törvényeinek és szokásainak vissza adattatása [...] első májusra megígértetett vala és már minden helyeken effectuáltatott is, csak éppen mik vagyunk azok a késedelmesek, akik között sem a restauratio meg nem esett, sem a dolgok régi módon leendő folytatásáról közönséges város gyűlése mind eddig az ideig nem tartatott [...] egy szóval a restauratiónak napjául rendeltük ezen folyó május hónapnak 6-dik napját”.³²

A kalandosok articulusait nem ismerjük, csupán a rájuk való hivatkozásokat, például 1795-ből vagy 1825-ből, amikor a kalandos ládájának leltárában szerepel az az 1730-ban írott szabályzatuk, „amivel élünk”. Ami a vezetőség egyház iránti kötelességeit illeti, kitűnik az 1767-ben készült „kalandosbeli dolgokról projektált ujj articulus a nemes református Consistorium comissiója szerént”, valamint „Az atyák kötelességei” és „A dékányok kötelességei” című szabályozások másolataiból.³³ Míg az első a kalandos szervezéséről, a vezetőség kötelességeiről, a tagságtól elvárt magatartásról ad bővebb felvilágosítást, addig a második az „ekklésiai és oskolai” építkezésekhez szükséges közmunkások beosztásával s ezzel kapcsolatban az utcaatyák és dékányok kötelességeivel foglalkozik.

A közösségi életre vonatkozó articulusok hiánya ellenére a rendelkezésünkre álló anyag tanulmányozásakor világosabbá vált a kalandosok sokrétű tevékenysége. A város fejlődésével a kalandosok területe növekedett, a lélekszám szaporodott, például 1844-ben, mikor a Kraszna utcai kalandos öregsége a kérményeket minden házban ellenőrizte, területén 1232 lakost számolt össze.³⁴ A megnövekedett lélekszám az 1850-es évek elején szükségessé tette, hogy egy-egy kalandosba 4 fertályt osszanak be, kivételt csak az Alszeg jelentett, amelyben 3 fertály volt. A dékányok (vagy fertályinspektorok) feleltek a fertályokért az utcaatya és az öregség előtt.

A kalandosok tagsága a társadalmi hovatartozást illetően heterogén volt. A termeléssel és állattenyésztéssel kapcsolatos kérdések megszervezése, megoldása a vezetőség egyik fő feladata: meghatározták a csorda (fott vagy folt ökör) nagyságát,³⁵ kijelölték a legelésre alkalmas határrészeket, csordásokat fogadtak, külön az ökröknek, a tehéneknek, borjaknak, disznóknak. Az utca pénzéből apaállatról – bikáról – gondoskodtak s annak külön rétről és gondozóról. Így 1766-ban a Kraszna utcai kalandos 10 rénes forintért vásárolja meg a városi magisztrátustól örök időre a „Bika Rétet”.³⁶ A közösség tagjai meghatározott sorrendben kaszálták, gyűjtötték

³¹ SZmOL. REZLt. 1. sz. 9.

³² ZRELT. II. 31.

³³ Uo. II. 16. II. 37.

³⁴ SZmOL. REZLt. 2. sz. (1831–1868).

³⁵ Fott vagy folt ökör = egy csorda ökör. Adatközlő Gaál Zsuzsanna (1905–1984), akinek édesapja 1917 előtt utcaatya volt a Kraszna utcában. Nem emlékezett arra, hogy hány ökör volt egy csordában.

³⁶ ZRELT. II. 15.

és hordták be a szénát. A munka elmulasztásáért vagy megtagadásáért büntetést kellett fizetni. A bika teleltetésére gazdákat jelöltek ki, munkájukat a kalandos fizette a közös kasszából.

Az utcautya és öregség hatáskörébe tartozott a szántóterület kijelölése, később, 1841-től a határfordulós rendszer bevezetése, a természetett növények ellenőrzése, a vetőmag beszerzése (például kukorica), a mezőgazdasággal kapcsolatos utasítások közzététele: „Most ezen folyó-1815-dik esztendőben június 25-dikén tartott közönséges gyűlésében felolvastatott az krompli természetésének és szaporításának ide behozott instrumentumai.”³⁷ A földművelésben alkalmazott háromfordulós rendszer két év leforgása alatt megmutatta káros hatását az állattartásra. A határ szűkös volta miatt nem jutott elég legelő az igazmarháknak, ezért 1843-ban mind a négy kalandos megtiltja a juhlegeltetést, kecskét is csak a szegények vagy betegek tarthattak.

A bekerített szőlőhegyre kerülőket fogadtak, akik valamilyen kár esetén „12 pálca ütésekkel büntettetnek”. A hegy kapuihoz kapugazdákat neveztek ki a tagságból, „akiknek is köteleességek lesznek hit letételek mellett a hegyre szorgalmatosan gondot viselni”.³⁸ A szőlőhegybe csak a tulajdonosok léphettek be, főleg a gyümölcsérés idején. Ez a rendtartás az 1960-as évek közepéig élt.

A kalandos utcáinak éjszakai rendjét és csendjét a tolvajlás ellen két „vakter” (bakter) biztosította, akiket szintén az öregség szerződtetett, meghatározva, hogy ha az „utcában láрма lenne vagy léssen”, a bakter hívjon segítségül két szomszédot, ha nem jönneek, egy rénes forintra büntetik őket. Abban az esetben, ha senki sem vállalkozna bakternek, egy 1818-as adat szerint „mind a nemesi, mind a civisi renden lévő, akár jurátus, akár servitor legyen, gazdák végzéséből meg határozatott, hogy ha fogadott vakter nem találta, tehát minden renden lévő gazdamber tartozik kiállani vakternek, aki pedig ki nem akarna, vagy 3-rom magyar forinton, vagy harmadnapri áristommal büntettetik meg”.³⁹

A vezetőség feladata volt a kalandosokhoz tartozó részek csinosíttatása, rendben tartása. A jegyzőkönyvek adatokat szolgáltatnak az utcák, sáncok, kerítések, házak vizsgálatára s ezek állapotáról utcagyűlésen tett jelentésekre nézve.⁴⁰ 1824. május 27-én a Kraszna utcai kalandos úgy határoz, hogy „az utcának is megcsinálására minden ember egyformán tartozik kiállani, nemesek, assessorok, szervitorok is”. Az 1865 februárjában tartott gyűlésen megint az utca rossz állapotáról van szó, s kéri a város polgármesterét, hogy négy évre engedélyezze a „gyalog és ökrös erejét” az utca javítására fordítani, ami már „járhatatlanná vált”. A kalandos területét a Pálvár-pataka szelte (szeli) keresztül, szabályozására a 1832. május 12-én tartott gyűlés határozata szerint: „Az uca patakának helytelen folyása” tárgyában „comissiót” rendeltek ki.⁴¹ Az utcabeliek ivóvízellátását főleg az „ucánkban lévő becses ivókút, amelyet el nem kerülhetünk és megfizethetetlen”, szolgált. Ennek javítására, káva készítésére kérnek a Tölgyes erdőről 6 szál fát.⁴² (Ez a kút ma is megvan Bród-kútja néven s a Kraszna utca és környékének vízellátását szolgálja.)

A kalandost vezetőik figyelmének középpontjában állt a „füstök” (kémények) és „tüzelők” (kemencék) évenkénti vizsgálata a tűzvészek megelőzése végett. A meghibásodott füstökért és tüzelőkért bírságot vetettek ki. A városi magisztrátus utasítására 1813-ban mind a négy kalandos

³⁷ SZmOL. REZLt. 1. sz.

³⁸ Uo. 1. sz. 2. 11.

³⁹ Uo. 1. sz. 34.

⁴⁰ Uo. 1. sz. 70.

⁴¹ Uo. 3. sz. 13.

⁴² Uo. 3. sz. 13, 14.

dosnak tűzoltó felszerelésről kellett gondoskodnia, ami bőrvédrekből, szekérré szerelt, vízzel telt hordókból, vashorgokból, kötélből,⁴³ később vízipuskából állott. De gondos vizsgálattal, tűzoltó szerszámok beszerzésével sem sikerült minden esetben elkerülni a tűz pusztítását. 1823-ban olyan égés volt, hogy a Kraszna utcai kalandos javai elpusztulnak, ezért úgy határoztak, hogy „ebben az esztendőben mivel a kalandos javai a tűz által elégtének, annak kipótlására minden kalandost tartó gazdaember a kalandosba 3 kupa mustot adjon”.⁴⁴

A kalandosoknak ingó és ingatlan javaik is voltak. Az ingóságok közül elsőként a kalandos ládáját említjük. Sajnos ezekből nem maradt meg egy sem. A láda mindenkor az utcaatyánál állott, benne a protocollumkötetek, a szabályzat (articulus), szerződések, hitlevelek, a kalandos táblája, a Consistorium és magisztrátus átiratai és a közösség pénze. Ez utóbbi gyarapításának több forrása volt. Egyik a büntetéspénzek, amiket igen szigorúan behajtottak. Ide sorolható a gyűlésekről való hiányzásért járó büntetés. Például 1816-ban azt, aki a táblajárás után nem jelenik meg a gyűlésen, 30 krajcárra, s aki a „katalógus” (névsor) olvasása után érkezik, 15 krajcárra büntetik. Pénzbírságot róttak ki a megbotránkoztató viselkedésért, részszegségért, a vezetőség káromolásáért. A büntetéspénzekhez sorolhatjuk az el nem vállalt funkciókért fizetett összegeket, például 1815-ben Szakáts Ferenc nem vállalja a kollektorságot, ezért 12 magyar forintra bírságolják; 1825-ben Lugosi György atyaság megváltásáért 12 magyar forintot fizet; 1827-ben Fodor Dániel kollektorság megváltásáért 10 magyar forintot; 1828-ban atyaság megváltásáért Erdei József, Sámi János, Simonfi Sámuel fizet 10–10 rénes forintot.⁴⁵ A kalandos kasszáját gyarapították még a kölcsönadott pénzek kamatai, a kalandos területén letelepedni óhajtó személyek engedély fejében évente befizetett taxái, a tagságtól begyűjtött must, illetve bor eladási ára. Minden szüret után, attól függően, hogy milyen volt a termés, családonként 1–3 kupa mustot adtak, az özvegyek ennek felét. Ha nem volt termés, mint például 1814-ben, a must helyett minden gazda 4, az özvegyasszonyok 2 krajcárt fizettek. A jegyzőkönyvekben mindegyre találkozunk a hagyományok megtartására való törekvéssel. Így a must adásával kapcsolatban is bejegyzik, hogy „az régi szokást és sorrend tartást el nem hagyjuk”.⁴⁶ 1820-ban a bor kupáját 10 krajcárral adták el, összesen 34 forintért, 1821-ben 29 veder és 5 kupáért 39 forintot és 30 krajcárt kaptak, 1822-ben két hordó borért 34 forintot és 24 krajcárt. A mustot november közepéig kellett beadni, ha valaki késedelmeskedett, büntetésből jóval drágábban, pénzben kellett kifizetnie.

Az összegyűlt tőkét, közösségi beleegyezéssel, a kalandosok vezetői ingatlanok – telkek, házak – vásárlására fordították, illetve kamatoztatták. A Kraszna utcai kalandos már 1777 májusában 72,95 forintot költ építőanyagra: téglá, mész, deszka, szeg, kő beszerzésére. 1794-ben pedig a kalandos gyűlésének határozata értelmében egy üres telekre házat építenek.⁴⁷ Gyakran találunk arra vonatkozó jegyzőkönyvi adatokat, hogy házaikat bérbe adták évi taxára (1 forint), vagy karbantartás fejében: „az házat kifogadó ember az házat jó konzervációban tartozik tartani, különben az kárt, ami a házon történik, megvehesse az nemes kalandos rajta” (1820). A „vasműves cigányok” (kovácsok) taxát fizettek, és kötelesek voltak a házat „megfedni” s az oldalát megpreparálni (1821).

⁴³ Uo. 1. sz. 11.

⁴⁴ Uo. 1. sz. 50.

⁴⁵ Uo. 1. sz. 29, 61, 68, 72.

⁴⁶ Uo. 1. sz. 29.

⁴⁷ Uo. 1. sz. 4, 12, 13.

Az üres telkeket kiadták házépítésre oly módon, hogy a telekért évi 1 forint taxát fizetett a bérlő. Ha pedig az épületet annak építője vagy örökösei el akarták adni, azt csak a kalandos tudtával és beleegyezésével tehették. Olyan esetről is említést tesznek az iratok, amikor a ház a kalandosra szállt, valószínűleg örökösök hiányában.

A komoly anyagi lehetőségekkel rendelkező kalandosok közintézmények támogatására, újak építésére és részleges fenntartására is vállalkoztak. Gondolunk itt elsősorban az iskolákra.

1616–1630 között, Keresztszegi Herman István papsága idején a városban működött egy latin nyelvű iskola, melynek „subscribáló protocolliuma” 1646-tal kezdődik.⁴⁸ Valószínű, hogy 1620 körül már kollégium jelleggel bír. Épületét valahol a református templom szomszédságában kereshetjük. Többször átépítették, renoválták, bővítették az igényeknek megfelelően.

1816-ban megvásárolják az iskola részére azt a telket, amin ma is áll a belső udvarban az 1800-as évek második felében emelt épület. A főépületet, amibe 1821-ben költözött az iskola, 1902-ben lebontották, és 1902–1903-ban felépítették kollégiumunk új, szecessziós stílusú emeletes épületét,⁴⁹ a későbbi Wesselényi Kollégiumot.

1680-tól az iskola vagyona elkülönül az egyháztól. A tanárokat az egyház és a tanulók szülei fizették a város lakosainak és kalandosainak hozzájárulásával. A kalandosok alapszabályába befoglalták a tanulók élelmezésének a költségét is.⁵⁰

A lakosság gyarapodásával az elemi iskolák száma is szaporodott. A római katolikus egyház újrakialakításával egy időben megalakul a katolikus iskola is. 1873-ban iskolát nyitnak a Fazakas utcán.⁵¹ A Tyúkól és a Kraszna utcai kalandosok nagyrészt önerőből szervezik iskoláikat. Az 1827. április 22-én tartott gyűlés tárgya: „A venerabile Consistoriumtól sensust nyert az ucánk, hogy maga kebelébe leány oskolát állíthasson. Ezen leány oskola felállításában és vásárlásában nagylelkűen munkálkodott rendes inspectorunk [utcaatya] tekintetes Herczeg Ferenc úr. [...] Az nemes kalandos határozatából [...] meg is vették a nagy Kraszna utzában azon házat, mely vagon napkeletről D. Tunyogi Sándor, délről Vajda István szomszédságokban, ifjabb Szakács Ferenc uramtól 430 rénes forintokon váltóban az uca közpénzéből és tanítót is hoztunk [az] ucába lévő leányoskolánkba, nemes Asztalos István uramat. [...] 1824. április 22. napján.”⁵² Azelőtt az említett tanító a Tyúkól utcai iskolában tanított, felesége pedig más utcában. Az iskola bútorzatát, kerítését és melléképületeit közadakozásból készítették. 1836-ban a fiúk számára külön osztálytermet létesítettek, mert, hogy „azok a leány gyermekekkel bajosan térnek együtt, minthogy a két részről felesen vannak”. A jegyzőkönyvekben gyakran találkozunk az iskolák karbantartására, tanítóház javítására, tanítók fogadására és fizetésére vonatkozó adatokkal. 1839-ben a Tyúkól utcai kalandos gyűlésén felpanaszolják, hogy a leányok tanítója „nem annak való”, s gyermekeiket kénytelenek a Kraszna utcai leányiskolába küldeni.⁵³

A szegény diákok megsegítésére az egyházközség tanácsa 1772. július 12-én a következő határozatot hozza: „Determinaltott, hogy ennek utánna is, mint ezelőtt, az eklézsia a maga kenyerén 8 diákot fog tartani”, végrehajtására pedig „végeztetett az ecclésia nyolc diákjainak cogliával való tartattatások ügyében, hogy utcánként nyilak csináltassanak oly formán, hogy az

⁴⁸ Szilágyi: *i. m.* 106.

⁴⁹ Petri: *i. m.* 567.

⁵⁰ Szilágyi: *i. m.* 107; Fodor: *i. m.* 11.

⁵¹ Szilágyi: *i. m.* 93–94.

⁵² REZLt. 1. sz. 65–66.

⁵³ Uo. 7.

egész ecclesiabeli népeken évenként négy ízben forduljon elő a főzés”.⁵⁴ 1777-ben a Kraszna utcai kalandos 34 forinttal járult hozzá az ősi kollégium fenntartásához.⁵⁵

A kalandos iratokban „coglia főzésre” (sorkoszt) az első adat 1818-ból való, amikor a Kraszna utcai kalandos gyűlésén megállapítják, hogy „az három uca csak négy napot tartotta, legyen tovább mind Kraszna ucáé”. 1821-ben pedig elhatározzák, hogy addig nem veszik át „más ucából a főzést, míg a kompetenciájokat ki nem töltik”.⁵⁶ 1832-ben arra kéri az utcaatyát, hogy a „coglias diákok” listáját, gazdánként feltüntetve, csak egy hétre állítsa össze. 1842 szeptemberében a Tyúkól, a Kraszna és Székely-Nagy utcai kalandosok (valószínűleg az alszegi is) közgyűlésén felmerül a kérdés, hogy a „coglia főzés ennek utána is meg adasson-e vagy megszüntessen”. Mindhárom gyűlés jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy „valamint eddig, úgyszintén ez után is, szegényebb sorsú deákjaink főzelékekkel tartassanak, határozottat. Az utcaatyának pedig kötelességévé tétetett a szoros rendin való főzetés megtartása s ki kétszeri megszólítás után is nem főzne, annak megzálogoltatása kötelességévé tétetett.” A Kraszna utcai feljegyzése szerint, ha eltörlik a coglia főzést, „alku szerint jönnek a deákok temetni, úgy pedig sokba kerül”.⁵⁷ Az 1869. szeptemberben és októberben készült névsorok a Kraszna utcából 33, a Székely-Nagy utcából 25 családot tüntetnek fel, „akik a jövő 1870-dik évre a temető deákok részére egy napi főzésre magokat ajánlották”.⁵⁸ Ez a szokás még a 20. század elején is dívott. Volt zilahi cogliális diáknak nevezi magát a tasnádi születésű Bíró Lajos, híres természettudosunk is.⁵⁹

A kalandosok temetéssel kapcsolatos teendőire, szokásaira legtöbb adatot a Kraszna utcai protocollumok nyújtanak. Ezekből kiszűrhető, hogy a Kraszna és Székely-Nagy utcai kalandosoknak külön temetőik vannak, a Tyúkól utcai nagy (ma központi) temetőbe pedig, függetlenül attól, hogy melyik utcaszervezethez tartozott, bárki temetkezhetett. Ezért volt a nagytemető rendben tartása valamennyi kalandos feladata. Arról nincsenek adatok, hogy a cintermet valaha is temetkezési helynek használták volna.

A Kraszna utcai temetője a Kápolna utcában volt (ma Cerbului = Szarvas utca). Nem tudjuk, hogy területét mikortól használták temetőként. Már 1831-ben közgyűlésen javasolják Polgári László temető fölötti szántóföldjének megvásárlását és a temetőhöz való csatolását, ami meg is történt. A Kápolna utcai alsó és felső temetőt ma is használják, főleg a Kraszna és a környező utcabeliek temetkező helye. A temető gondozása, sövénykerítés készítése, sánc rendben tartása, temetőszín építése és karbantartása a kalandos tagjainak feladata volt. 1803-ban a temetőszín „megavult”. Zsindelyezésére, ha nem volt elég a pénz, a kalandos adósainak tartozásait hajtották be.⁶⁰

Az utcaközösségek határozata alapján, „régí szokás szerént”, az utcaatyáknak temetés esetén jól körülhatárolt kötelességeik voltak. Kijelölték a koporsókészítőket (1787-ben egy évre), „oly móddal, hogy akinek az atya aszignálja, annak dolgozzon”.⁶¹ Kijelölték a soros sírásókat, és elindították a halálózást tudató kalandos tábláját. A közösség pénztárából vásárolták meg a

⁵⁴ Csiszár Ádám: *Mesélő kövek*. = Zilahi Református Kollégium Évkönyve az 1991–1994-es tanévekről. Zilah 1994. 16.

⁵⁵ REZL. 1. sz. 4.

⁵⁶ Uo. 1. sz. 34–42, 3. sz. 3.

⁵⁷ Uo. 3, 5, 7.

⁵⁸ SZMOL. Szilágy-Szolnoki Esperesség, Zilah. LXXXIV. D/34. 1–2.

⁵⁹ Benedek Zoltán: *A Szilágyságtól Új-Guineáig*. Buk. 1979. 11.

⁶⁰ REZL. 1. sz. 20.

⁶¹ Uo. 1. sz. 51.

temetéshez szükséges felszerelést és szerszámokat. Az 1777-es leltárban a következőket olvashatjuk: „apró gyalu 5 darab, szőnyeg kettő (asztalra való), koporsótakaró, új kapák 5, viselt kapák 3, ásó jó 1, lapát jó 1, hosszú kötél 2, vashorog 2, vasrúd 1.”⁶² Később ezekhez sorolják a „testvivő fákat” és csákánykapákat. Ami a temetésen való részvételt illeti, egy „1818 die 18 Octombris tartott kalandos gyűlésében meg határozatot, hogy minden becsületes kalandost tartó atyánkfija, ha valamely atyánkfijának halotya történik, az halottas házon alól és fejlül 10 házokig lévő szomszédok köteleztetnek a temetésre elmenni 1 forint büntetés terhe alatt”.

A Székely-Nagy utca kalandosának temetőjéről annyit tudunk, hogy a mostani sportpálya helyén volt (egyes idős adatközlők szerint). A század elején már nem használták. A régi sírkövek közül, amire az öregek még emlékeztek, egyet sem sikerült megtalálni. Egy 1843-ban készült leltárból kitűnik, hogy „Találtunk a kalandos ládájában négy könyveket, kettő a kalandos jövedelméről s költségéről, harmadik a tűztámadás oltásáról, negyedik a halottak neveik felírására való”.⁶³

A Tyúkól utcai kalandos irataiban is felsorolják a temetéshez szükséges eszközöket, a sírásók, koporsókészítők nevét, az „uca járó táblát” (3 darabot), és „Egy halottas jegyzőkönyvet”.⁶⁴ A nincstelének temetési költségeit a 19. század közepétől kezdve a kalandosok az ún. „szegények pénztára”-ból fizették.

A Tyúkól utcai nagytemetőt 1853-ban bekerítették és fásították. Lassan kezdett szűknek bizonyulni, ezért a mellette lévő papi szőlő hozzácsatolásával bővítették. 1864-ben felépül a temető háza is. Az utcaatya felügyelete mellett, megállapított sorrendben ásták a sírokat. „Sír-fák” vagy „kövek” állításakor ellenőrzik a szöveget, „hogy ízléses felírás tétesség”.

Valószínűnek tartjuk, hogy minden kalandosnak megvolt a maga zászlója. Egy adattal támasztjuk alá: a Kraszna utca kalandosának választmányi gyűlésén, 1929. március 3-án az „Atya jelenti, hogy az utca zászlaja már nagyon elrongyolódott, hogy már halotti tiszteletre kivinni nem érdemes”.⁶⁵

A kalandosok „elpolgáriasodása” nem jelentette az egyháztól való elszakadást. Az utcaatyák és dékányok képezték az élő kapcsot az egyház és az utcaszervezetek között. Megszervezik és beosztják a kézi és igás erőt a közmunkák végzésére, templom, parókia, iskolák renoválására. A cinterem kőfalának építéskor kéri a falakás hosszának kalandosok szerinti megállapítását, amiből következtetni lehet a négy kalandos nagyságára, teherbíró képességére is. Kérésükre a Consistorium „resolútiója” így szól: „Az cinterem felmérése és utcánként való elosztása lészen e szerint. Úgymint csináltat Kraszna utca 32 ölt, Tyúkól utca 30 ölt, Székely utca 16 ölt, Alszeg utca 16 ölt. [...] Zilah, die 13-a Julii 1788.”⁶⁶ 1832-ig az egyházi rovatalt – fenntartási járulékot – terményben adták, majd pénzben állapítják meg, összegyűjtését a dékányokra bízák. Ilyen körülmények között természetes az, hogy a kalandosok jegyzőkönyveiben sok adatot találunk az egyházzal kapcsolatban, hiszen a hívek a kalandosok tagjai voltak.

A kalandosok gazdasági lehetőségeiknél fogva komoly összegekkel járultak hozzá a város középületeinek felépítéséhez is: 1777-ben a Kraszna utca elején levő kőhid építésére, 1834-ben a város háza, az 1890-es években a megyeháza építésére adakoztak a közösség pénztárából.

⁶² Uo. 1. sz. 5.

⁶³ Uo. 5. sz. 1–2.

⁶⁴ Uo. 6. sz. 1–2, 7. (1835. június 8.)

⁶⁵ Uo. 4. sz. 149. – Dull Lászlóné Lehoczki Magda (1934–2000) közlése: a nagyanyjától hallotta, hogy az utca zászlója hímezett volt, s elkészítését megtiszteltetésnek tartották a varrására felkért személyek.

⁶⁶ ZRElt. II. 26.

Ezek a városi életformába beilleszkedő, bizonyos mértékben önkormányzatú kerületek végrehajtották a magisztrátus törvényes rendeleteit, de ugyanakkor fenntartották maguknak a számonkérés jogát. Ezt tették például 1778-ban, amikor a négy kalandos közös levélben kéri a magisztrátus elszámolását a több forrásból származó bevételről és annak felhasználásáról, mert az összeg bizonyos része a szegényeket illette volna, s azok nem kapták meg. A közterhek viselésére vonatkozó adatok a polgárság fokozatos megerősödését bizonyítják. Követelik, hogy nemes és polgár egyformán járuljon hozzá. Egységesen lépnek fel a jogtalan terhek ellen, mint ahogy tették 1747-ben a város bírói által követelt bordézsma esetében.

A teljességre való törekvés nélkül próbáltunk betekintést nyújtani az utcaszervezetek – kalandosok – életébe. Legtöbbet a Kraszna utca kalandosával foglalkoztunk, mivelhogy ennek van a leggazdagabb levéltári-anyag hagyatéka, és forrásaink adatai szerint lélekszám, terület, gazdasági erő szempontjából is a legszámottevőbb lehetett, továbbá foglalkozási körük tekintetében – mezőgazdaság, állattartás – a legegységesebbnek tűnik. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy az 1940-es évekig itt megmaradt az utcaatyja tisztség mint az utca felelőse, vezetője. Bár a század első felében már több Kraszna utcai kisiparos működéséről tudunk, a többség majdnem napjainkig megmaradt ősi foglalkozásánál, a föld-, szőlőművelésnél és az állattartásnál.

Úgy véljük, nem tévedtünk, amikor a Kraszna utcai kalandos iratok alapján az írásos emlékekben hiányosabb Tyúkól, Székely-Nagy és Alszeg utcai kalandosok tevékenységét is megpróbáltuk életre kelteni.

A zilahi négy kalandos gyakorlatilag az egész város területét felölelte, közösségi szerepe, funkciója szempontjából a 13. századi vallásos egyesületek elpolgáricosodott formája, az országos törvények keretein belül működő, területileg behatárolt kisebb közösségek határozati joggal rendelkező szervezete, mai szóhasználatlaltal önkormányzata volt.

Foglaljuk be tehát a múlt népi értékeit, alkotásait számba vevő hagyatéki leltárakba e közösségek „törvényeit”, szabályzatait és szokásait is, és értékeljük azokat igaz becslés szerint.

Függelék

Tekintetes Curátor Ur.

Tekintetes Nemes Venerabile Consistorium nekünk érdemünk felet Valo jo Uraink. Tapasztalván Tapasztaljuk és észre vettük, hogy az Ur Isten az Elöll Jároknak Sziveket ara birtatta, hogy az mi Ruinában levo elpusztult Cinteremünknek kerítésit köből akarja ki rakatni az mellyre is az Ur Isten az Urakat Segillye az parantsolat Szerint mi Kraszna Utzaiak Fel mértük, az Mérés Szerint az Kraszna Utzai Rész 27 Nimetöll, az mellynek meg Rakattatásától nem idegenkedünk és magunk köteleességünket Valóságál Tellyesíteni kegyességnek tartjuk tsak hogy materiále legyen elegendő hozzája. De nem tsak, hanem ugy gondolkodtuk, hogy az melly pártikuláris köfal 13 öll fen áll, mivel hogy a mellette lévő kis Sikátort tsak az *Vár Telekiek Tartya*, jo volna az Cinteremet hozzája Ragasztani, mingyárt 50 avagy 60 forint költség meg maradna, ellenben aról is így gondolkodunk, hogy ha az Cinterem körül levő Sas Fákat és Borona Fákat el adnók, mivel hogy annak vivője Találkoznék, ahol materiálét Lehetne Szerezni, ide értvén az Tiszteletes Katona Imre uram házánál levő fákat és az Tit. Pap Andras Uram által el hordatot Fákat is. Továbbá emlékeztetyük az Tes. Curator Sebes Ferencz Urat is, hogy az melly eklesia házához fel hordat Téglat az Ur el hordatot, hogy példás károk ne kövessenek

bennünket mivel hogy az Tiszteletes Katona Uram háza olyan veszendő állapotba vagy, hogy ha az Gyámolok ki dülnek alolla nagy Romlás követi az házat is, ki tudgya ki okozza az kárt, az mi az Follyoso dolgát illeti, az Sendelyt várjuk az jövő Szombatra és ha el érkezik mingyárt hozzája Fogatunk, az kire is az Ur Isten Segillyen bennünket amint hogy maradunk

Tekintetes Curator Urnak
és az Tekintetes Nemes Consistoriumnak
alázatos Szegény Szolgáji Kraszna Uttzai
Kalandos

Az irat külső felén:

Consistorialis Resolutio a Czinteremnek kerítéséről
Resolutio

Az Czinterem fel mérése és Uttzánként valo elosztása lészen e szerint, Ugymint tsináltat Kraszna Uttza 32 Ölt, Tyukól Uttza 30 Ölt, Székelly Uttza 16 Ölt, Alszeg Uttza 16 Ölt és az szerént mindenik az onnan ki kerüendő Sas és Deszka fákat mentől jobban lehet el adhatják. E Consistor. Zilah, die 13-a Julj 1788.

Extrad. per Consistor. Notar.
Lad[islaus] Rétsey

A Zilahi Református Egyház levéltára, ltsz. II. 26.

The „kalandos” Society from Zilah (Zaláu). The first „kalandos” partnerships were founded in the middle of the 12-th century in some of European countries like Germany, Hungary etc.

At the end of the 16-th century the members of these partnerships could be laymen who were used to obtain secret political purposes.

Therefore the venturesome were suppressed in the 17-th century and we can find very sparse signs about them.

The results of the last year’s research work shows that in one of Transylvania’s oldest town – in Zilah (Zillenmark) – the town’s venturesome protocollum came to light in fractions.

The town had 4 „kalandos” in each of his 4 main street: Kraszna, Tyúkól, Alszeg & Székely-Nagy streets, together with the belonging side streets.

Their forming can be put at the end of the 16-th, beginning of the 17-th century, in spite of the fact that the oldest remained protocollum volume is from the year of 1775 in which we can find a lot of references to the old articulus (statutes) and stock lists.

The „kalandosok” of Zilah, as an association of common interests, the agriculture, an organizer of the animal keeping, the territory maintain – order of the district, the accomplishment of the orders of the town council, the connection with the Church, were assumed by them.

In the same time they maintained the right of calling to account for themselves.

The „kalandosok”, according to their economic possibilities, contributed with considerable amount to the construct of the civic buildings (1834 – town hall, 1890–1892 – country hall) to the school establishments and functioning, to the maintenance of Church buildings.

The „kalandosok” of Zilah embraced the whole territory of the town.

Their main role, from the point of view of their functions, in correlation with the country laws were less community organizations with certain decision right, nowadays the so-called autonomy-s.

Erdély 1849–1850 fordulóján

Annak ellenére, hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc küzdelmeit szorosan együtt vívta Magyarország és Erdély népe, a bukás utáni megtorlás időszakában a Habsburgok teljesen külön kezelték a két, korábban unióra lépett országrészt.

Nemcsak az egyes intézkedések bevezetésének az időpontja volt más, de ezek megvalósulásában is jelentős eltérések mutatkoztak. Természetesen nem a véletlen, hanem a nagyon is tudatos előkészítés eredményezte az eltéréseket! A Habsburgok következetes logikával tervezték meg – már sokkal hamarabb, mint ahogy a szabadságharc elbukott – a biztosra vett győzelem utáni időszakot. Alapvető érdekük volt ugyanis, hogy Magyarország és Erdély uniója megszűnjön, mert az egyesült országok túlságosan nagy politikai és gazdasági erőt képviselhettek volna a Monarchián belül. Még javában hallatszott a csatazaj mind az Alföldön, mind az erdélyi hegyek között, amikor az 1849. március 4-én kihirdetett Birodalmi Alkotmány Erdélyt végképp elszakította Magyarországtól, és politikai, közigazgatási, gazdasági berendezkedését teljesen függetlenül mint az Osztrák Birodalom egyik koronatarományát szervezte meg.

Hiába volt a győztes tavaszi hadjárat mind a két ország területén, a Habsburgok álláspontja jótányit sem változott: az uniót nem ismerték el. A szabadságharc bukása után pedig a Birodalmi Alkotmányban megfogalmazottak biztosították az alkotmányos háttérrel az újonnan kinevezett kormányzat ténykedéséhez. Az Alkotmány¹ kimondta, hogy Erdély belső berendezkedését Magyarországtól teljesen elkülönítve, a „nemzetek egyenjogúsága” alapján kell megtervezni és rendezni. Jellemző, hogy ezután, ugyanebben a paragrafusban azt is leszögezték, hogy a szász nemzet különleges jogait az Alkotmány természetesen továbbra is fenntartja. (Más kérdés, hogy rövid idő után szép lassan ezt is felszámolták.)

Mindenhez, ami az elkövetkező években Erdélyben bekövetkezett, ez a paragrafus adta a jogi háttérrel, az alkotmányos keretet. 1849. június 26-án, annak ellenére, hogy a világosi fegyverletételre csak másfél hónap múlva került sor, Ferenc József császár már jóváhagyta az Osztrák Birodalom, benne Erdély közigazgatásának az újjászervezésére vonatkozó alapelveket.² Az alapelvek célja az erős, központosított Habsburg Birodalom megeremtéséhez vezető út kijelölése volt. És ebben a folyamatban nincs különbség az Erdélyre vagy a Stájerországra vonatkozó irányelvek között. Sőt Magyarország vonatkozásában sincs, de ezt mégsem merték annyira egyértelműen megfogalmazni, mint Erdéllyel kapcsolatban.

Erdélyben, amikor az osztrák seregek a cári csapatok hathatós segítségével leverték a szabadságharcot, lényegében alig volt közigazgatás. Az Országos Honvédelmi Bizottmány – éppen az Unió erdélyi részről történt elfogadására is építve – 1848. október 17-én feloszlatta a korábbi erdélyi országos hatóságokat, 1849 januárjában a Gubernium³ is felszámolásra került, rövid idő múlva a Thesaurarius⁴ is kiszenvedett, az alsóbb szintű hatóságok pedig sorban követték főhatóságaik sorsát. Amit pedig a forradalmi kormány erdélyi bizottságaiból sikerült a kormánynak megszerveznie és működőképessé tennie, azt mindennek nevezhetjük, csak erős hatalmi struktúrának nem. A közbiztonság is a teljes anarchia állapotát mutatta 1849 augusztu-

¹ Birodalmi Alkotmány 74. §. (Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaisertum Österreich. 1849. évf. Bécs 1850. 159.)

² Lásd Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt... 1849. évf. 459–461.

³ Gubernium = tartományi kormányzóság.

⁴ Thesaurarius = központi kincstár, a pénzügyek kormányzószerve.

sától. Amit addig a háborús helyzet rovására lehetett írni, az a harcok befejezése után talán még nagyobb erővel lángolt fel. Nemcsak személy támadt személy és vagyon ellen, hanem bosszúállásra szövetkezett kisebb csapatok támadták meg más nemzetiségek tagjait, nagyon gyakran halálos áldozatokat is maguk után hagyva.⁵

Ez az átláthatatlan helyzet is lehetővé tette az osztrákok számára, hogy „tisztá lappal” indulva saját elképzeléseik szerint alakítsák ki Erdély közigazgatását. Összehasonlítva az erdélyi helyzetet a Magyarországon bevezetett ideiglenes közigazgatási szabályozással,⁶ azt kell megállapítanunk, hogy nincs jelentős különbség a két ország közigazgatási berendezkedésének szabályozásában. Erdély korábbi közigazgatási rendszeréhez viszonyítva azonban rendkívül nagyok az eltérések.

A császár Magyarország katonai főparancsnokává 1849. május 30-án Haynau tábornaszernagyot, polgári biztosává június 4-én br. Geringer Károlyt nevezte ki. 1849. július 19-étől Erdély katonai és polgári kormányzója egy személyben Ludwig von Wohlgemuth altábornagy lett, eredeti foglalkozását tekintve számtantanár. Melléje rendelték Eduard Bachot (a birodalmi belügyminiszter Alexander Bach öccsét), hogy a „polgári körhöz tartozó tárgyak” igazgatását elvégeztesse.⁷ Ferenc József, aki magát „Erdélyország Nagyfejedelemének” is tartotta, a Schwarzenberg miniszterelnökkel közösen aláírt dekrétumban az alábbiakat hozta az egész ország tudomására: „Mi jónak láttuk: titkos tanácsos és fő Tábornokunkat, B. Wohlgemuth Lajost az Erdélyi Nagy Fejedelemségnek, a Szász földet s a vissza kapcsolt részeket, u. m. Kraszna, Közép Szolnok és Zaránd Megyéket, nemkülömben Kővár vidékét és Zilah városát oda értve, Polgári és Katonai Főkormányzónak ki nevezni; Melléje pedig a Polgári körhöz tartozó tárgyak igazgatására, mint telyeshatalmu Császári Biztos a Bukovinai Hercegség igazgatóját Bach Eduardot rendelni.” A partiumi területek is visszakerültek tehát a fejedelemséghez, bár arra is találtunk adatokat, hogy egyes községekben nem volt egyértelmű a hovatartozás. Geringer magyarországi kormányzósághoz, illetve annak kerületi hivatalaihoz is szép számmal érkeztek olyan ügyiratok, amelyek a Partium területéhez tartoztak, és így közigazgatásilag a Wohlgemuth-féle adminisztráció hatáskörébe estek.⁸ Erdélyben is komoly elkeseredést váltott ki az osztrák uralom visszatérte, de azért itt is előfordult a hódolatnyilvánítás, ha nem is olyan mértékben, mint Magyarországon.⁹ Az új rezsim tevékenységének megkezdése előtt Wohlgemuth „Erdély Népeihez” címmel falragaszokon intézett felhívást a lakossághoz.¹⁰ A felhívás hangneme előrevetíti azt, amit amúgy is

⁵ MOL 259. 1. csomó. 1849/27. sz. iratban Wohlgemuth augusztus 13-án kelt hirdetésében ezt olvashatjuk: „Az ide lett utazásom alkalmával – sajnasan kellett értenem – hogy különösen a 2-ik székelybéli román ezredbéli vidékben személy és vagyonbéli megtámadások történtek, s az által az előbbi megkárosításokért – vagy veszteségekért – melyet a belháború okozott – bosszú állás követtetik el. Mi után mindenkinek személye és vagyona a törvények védelme alatt áll; – semmiféle nemzet, vagy személy irányába a bosszú állás meg nem szenvedtethetik; – annál nagy mindenkint intek, hogy senkinek se személye – se vagyona – meg ne támadtassék – bánthatatlan hagyassék – különben az ellen cselekvők hadi törvény eleibe fognak állíttatni – és kegyelem nélkül agyon fognak lőtetni. Kelt Besztertzen, Augustus 13. napján 1849. Báró Wohlgemuth Lajos m.p.”

⁶ Erről lásd Tóth Béla: *Felfüggesztett működésű Magyarország* c. írását. Jogtudományi Közlöny 1999. 11. sz.

⁷ MOL F 259. Militär- und Civilgouvernement, Statthaltereien in Siebenbürgen. 1. csomó 19/1849. sz. irat.

⁸ Lásd erről a 6. jegyzetben említett tanulmányt.

⁹ MOL F 259. 1. csomó 1849/75. sz. irat: Erzsébetváros tanácsa augusztus 13-án kelt levelében írta, hogy örömmel értesültek Wohlgemuth főköormányzói kinevezéséről, és figyelmébe ajánlják a város lakosságát.

¹⁰ MOL F 259. csomó, 1849/19. sz. irat. Nagyon tanulságos a felszólítás hangneme és megfogalmazása. Idézünk néhány jellemző részt a falragaszból: „Erdély minden népeit és lakosságait felszólítom, hogy az ország boldogítására irányzott valodi igyekezeteim részekről Segédkezeket nyújtani készek legyenek. Főbb bizodalomat helyeztetem azokba, kik kötelességeik hű teljesítéséért, az igaz ügyhez való tántoríthatatlan ragaszkodásukért és állandóságukért még a történetek jegyzetükben is tündökleni érdemesek. Nem különben reményem, hogy azok, kik az ismételt

sejteni lehetett: kérlelhetetlen szigor, a „bűnösök” bűnhődése és a csendesség helyreállítása a legfontosabb megbízatása az új kormányzónak. Burkolt és nyílt fenyegetésekkel teli a hirdetés: „...győződve lehettek elszánt erős határozatom felől, mely szerént minden hatalmam – semmi áldozatot nem kímélve és az ellenszegülők ellen kérlelhetetlen szilárdsággal – arra fordítom, [...] hogy t. i. az országba csendesség, a törvényeknek tekintély és engedelmesség szerződjék.”¹¹

A bekövetkezett események bizonyították, hogy tartotta magát ezekhez a kijelentésekhez.

Wohlgemuth és Bach munkához láttak, és 1849. szeptember 21-ére elkészítették és rendelet formájában kihirdették az Erdélyre vonatkozó részletes közigazgatási szabályozást. Ez lényegében követte a június 26-án megjelent „alapvonalakat”, amelyek az országos közigazgatás hármasság tagozódását írták elő: alsó szinten a körzetek (Bezirk), középső szinten a több körzetet összefogó kerület (Kreis) és végül a kerületekből alkotott koronataromány (Kronland) jelenti a szerkezeti vázát a közigazgatásnak. A tartományokban folyó igazgatási munka legfőbb irányítója maga a belügyminiszter. A Wohlgemuth-féle rendeletben is három elvet kívántak érvényesíteni: a fokozatosság, a vegyes (katonai és polgári) igazgatás elvét és a szász nemzet kiváltságainak mindenkorai biztosítását. A Magyarország számára kiadott ideiglenes közigazgatási szabályozásban is kitüntetett szerep jutott az első két elv érvényesítésének. A harmadik elv azonban nehezen lett volna érvényesíthető a magyarországi gyakorlatban, mert a nemzetiségek nem éltek olyan zárt közösségekben, nem rendelkeztek olyan kiváltságokkal, mint Erdélyben a szászok. A régi „oszd meg, és uralkodj” elv alkalmazása Erdélyben sokkal inkább eredményre vezethetett, mint a magyarlakta területeken. Nem véletlen, hogy a katonai és polgári kormányzó szerepét betöltő Wohlgemuth hivatali székhelyét Kolozsvár helyett Nagyszébenben építette ki.

A szeptember 21-i rendelet hat katonai kerületre osztotta fel az országot, figyelembe véve részben az etnikai tagozódást. Ezeket székhelyeik szerint nevezték el. Így jött létre a fogarasi, a károlyfehérvári (gyulafehérvári), a kolozsvári, a rettegi, a szebeni és az udvarhelyi katonai kerület. Néhány hónappal később a Retteg vidéki irodát Besztercére, az udvarhelyit Marosvásárhelyre helyezték át.

A katonai kerületek kijelölésével lényegében eltűntek a közigazgatás korábbi alapegységei: a székek, a kerületek és a megyék. A legkisebb kerület, a románok lakta fogarasi elsősorban a határórfalvakat foglalta magában. A károlyfehérvári kerületbe osztották be Alsó-Fehér, Hunyad, Küküllő és Zaránd megye egyes részeit. A kolozsvári kerületbe tartozott Aranyosszék, valamint Doboka, Kolozs, Közép-Szolnok, Kraszna és Torda megye. A rettegi kerület része lett Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs-Torda megye északkeleti része. A szebeni kerületbe sorolták a régi szász székeket és kerületeket, valamint Alsó- és Felső-Fehér, Hunyad és Küküllő megye

bujtogatások be-folyásaitól magokat meg ovni képesek nem voltak, mint szintén azok is, kik erőszakkal, vagy félelemtől vezetettve az ellenpártokhoz szegődtek, a törvényes rendhez visszatérni és hibás s vétkes tetteket meg bánva helyre hozni, igyekezni fognak. A Szédítteket az őket szédítőktől meg különböztetni nem fogom el mulatni.”

¹¹ A felhívás további részét is érdemesnek tartjuk idézni: „A fejtelenség (Anarchia) helyett a törvény rendíthetetlen hatalmának kell uralkodnia, a polgári háború sebei gyógyítást kívánnak, és azon a földön, mely a tulbuzgóság (Fanatismus) és képtelen s vétkes kívánatok mián annyi vértől áztatott, a béke, az egyetértés és a polgári hűség áldásainak kell virágozniok. A minden nemzetiségeknek biztosított jog egyenlőség – az ő felsége által leg kegyelmesebben kiadott alkotmány védelme alatt, – azon kötékek lészen, mely az ellenes nemzeteket barátságos viszonyba fogja hozni. [...] Erdély népei! bizodalmatokat kívánom, meg is érdemlendem, részre hajlandóság nélkül igaznak és egyszerűnek fogtok ösmerni; minden, amit szükségesnek látom és ami ő Felsége által reám bízott lészen, s gyülmöcsözni fog, mind az egyesnek mind pedig az egésznek.”

egyes részeit. Az udvarhelyi kerület pedig Csíkszék, Háromszék, Marosszék és Udvarhelyszék kebelezte be.

A kerületek élére katonai parancsnokokat állítottak, és melléjük rendeltek egy-egy polgári biztost, aki az előírások szerint Eduard Bach császári biztosnak volt alárendelve, a valóságban azonban minden írás csak a kerületi katonai parancsnok ellenjegyzése után mehetett el Nagyszébenbe. A kerületi katonai parancsnok testesítette meg a végrehajtó hatalmat polgári ügyekben is. Hiába volt tehát a polgári biztos teljes mértékben alárendelve a császári biztosnak, attól kapta az utasításait, neki küldte jelentéseit, minden érkező és kimenő ügyiratot láttamoztatnia kellett a katonai parancsnokkal. A katonai kerületeken belül több szinten kisebb igazgatási egységeket hoztak létre.¹²

Megítélésünk szerint *ez az igazgatási rendszer*, ellentétben az elterjedt nézetekkel, *nem félkatonai, hanem totális katonai rendszer volt*. Ha figyelembe vesszük, hogy a közigazgatás megszervezésére tett szervezeti intézkedések mellett egy hónap alatt öt katonai nyomozótörvényszéket, az állami hivatalokban tisztítóbizottságokat hoztak létre; hogy a rendőri szervezet kiépítése már 1849 végén megkezdődött, majd ennek helyére lépett a belügyminisztérium által életre hívott csendőrség; hogy kiépült a teljes körű ügynökhálózat, mindenre kiterjedő cenzúra lépett életbe, akkor joggal nevezhetjük a teljesen központosított rendszert katonai irányításúnak. Wohlgemuth, aki azzal a titkos utasítással érkezett Bécsből Erdélybe, hogy a tartomány minden sajátosságát szüntesse meg, mindent megtett a cél elérése érdekében.

Wohlgemuth alig tartott meg székely hivatalnokot a közigazgatás, bírászkodás szervezeteiben. Képzetlen tisztviselők tömegeit alkalmazta, megrakta a falvakat katonákkal, pénzügyőrökkel, közteherviselésen alapuló adórendszert léptetett életbe, a magyar birtokos nemességet semmibe vette, üldözte, és elfogatta a szabadságharc résztvevőit stb.

A legnagyobb gondot Wohlgemuth számára 1849-ben és 1850-ben is a martalócok támadásai jelentették. Minden szigorú intézkedés, fenyegetés ellenére továbbra is megtámadtak falvakat, lakóikat megölték, házaikat felgyújtották, vagyonukat elrabolták. Nemezszer felmerült a kérdés: kié a hatalom? Szinte naponta érkeztek a panaszos levelek Wohlgemuthhoz, amelyben a kerületi biztosok, csendőrbiztosok részletesen felsorolják, hogy milyen károkat okoztak vidékükön a rájuk törő martalócok.¹³ Még hosszú ideig nem sikerült a fosztogatásokat, orvtámadá-

¹² MOL F 259. 2. csomó. 1849/1199. sz. iratban elhelyezett hirdetmény (1849. október 6.) szerint például a kolozsvári kerületet 4 további kerületre (tordai, biztosa Kenyeres Károly, kolozsi, biztosa Nagy Elek, szilágyosmlyói, biztosa Bálint Elek és dési, biztosa Dorgó Gábor) osztották, s ezeket újabb alkerületekre. A tordai 4, a kolozsi 6, a szilágyosmlyói 4 és a dési kerület 7 alkerületre bomlott. Az alkerületek élére állítandó biztosokat október 6-án még keresték.

¹³ MOL F 259. 1849/407. sz. iratban a hátszegi főbíró és kerületi biztos szeptember 4-én az alábbiakról tudósított: „.....Munzáth Úr által Hátszeg Vidéken és a Sztrigy Mentin egész Batizig a Csendre fel ügyelőnek, és a fegyverek beszedésére – lévén ideiglenesen meg bízva – Midőn tudom tisztán egyfelől azt, hogy az ide való Vidék: Fő Szolga Bírák és azok nyomán a több altisztek is – az Orosz Generális és F.M.L. Haszford Úr által arra vagynak fel szollitva és meg bízva: hogy hivatalaikat más Tisztek választásáig folytatják, más felől pedig hallom: hogy a mult telen volt Inspectorok is a Felügyeletem alá bizott helyiségekben rendelkeznek és így a Népség nem tudja kitől függjön, kinek engedelmeskedjék, kinek parancsolatait és rendeleteit fogadja el – és ezen kettős parancsnokságból rendetlenség és zavar származhatnék, a körülményekhez képest multhatatlanul szükségesnek véltem Excelentiádat e felől tudósítani. Měj tisztelettel esedezvén az iránti rendelet iránt: hogy a mult télen a román igazgatás alatt volt Inspectorok vagynak e meg bízva a Megyék igazgatására, vagy azt a közelébb volt és meg lévő Várnagyi Tisztek igazgassák! Kormányozzák? – hogy így a kettős igazgatásból vagy az abba való belé eleggyedésből, egyik sem folytathassa érvényesen, – zavar és veszedelem ne származzék.” Szeptember 9-én a Küküllő megyei somogyomi „szegény földműves magyar zavarok” fordultak hasonló, de sokkal szomorúbb ügyben Wohlgemuthhoz. Levelükből azért is érdemes idéznünk, mert tartalma nem egyedi, hanem csaknem mindennapos esetet tár fel, és utalásaiából a szabadságharc alatti

sokat megakadályozni. Wohlgemuth 1849. szeptember 8-án ismét hirdetményben fordult a lakossághoz.¹⁴ Hogy mennyit szenvedhettek a falusi lakosok, arról a kiskapusi előljárással 1849. július 3-án írt megrázó erejű panaszos levél szól, amelyben a rájuk rótt büntetés elengedéséért könyörögnék.¹⁵

Ez a kivételes állapot öt évig tartott Erdélyben. Bizonyos tekintetben tovább, mint Magyarországon. A totális katonai rendszer módszerei csak 1850 második felében kezdtek enyhülni. A polgári jelleg előtérbe kerülése mutatkozott meg akkor, amikor a közigazgatás és bíraskodás szétválasztására megkezdték a bírósági rendszer szétválasztását. Hetvenkét körzeti bíróságot hoztak létre, majd ezek fölött tizenegy kerületi és öt felsőbb törvényszék, valamint az ezeket átfogó főtörvényszék kialakítása indult meg. 1852–1853-ban pedig bevezették az új perrendtartást és az osztrák polgári és büntetőtörvénykönyvet.

A szászok – akik hosszú ideig úgy gondolták, támogatásukért cserébe jelentős kiváltságokat kaphatnak az osztrák megszállóktól – hiába kaptak Wohlgemuthtól önálló kerületet, hiába maradtak meg a szász székek, és a kerület élén hiába ült a civil ügyek biztosa székebe a szász gróf, autonómiájuk csendes megszüntetése lassan bekövetkezett. A szász polgárság sokáig észre sem

eseményekre is fény derül. „...mi Küküllő megyei Somogyomi azon szegény magyar polgárok, kik Császáruk, Királyunk és Fejedelmünk mellett örökké hívek maradtunk és maradandunk, és soha, semmi más pártúto Kormányának nem hodolunk, nem élvezhetjük ezen tisztelt rendeletek bár mi kevés sikerét is, mert a mult veszedelmes forradalmi napokban az ő Felsége kegyes szinit azon beszenyevő állítással nemátalva kissebbítteni, mi szerint az eő Felsége akaratóbul és Királyi rendeletiből révoltáltak [?] a magyar nemzet kiirtására a Somogyomi oláh ajkú polgárok is, és közüllünk azokat, kik a magunk és status szükségéit fedező hasznos gazdálkodásban és felségéhez híven oda haza foglalatoskodtunk a leg nagyobb kegyetlenkedések között elfogtak, és több ideig az utza közepin a szabad ég alatt lantsiasok és fegyveresek között irtozasosan megköteve őriztetvén indítottak más helységbe, az általok legyilkoltásunkra tervezet helyre a honnan csak is ártatlanságunk és az Isteni gondviselés mentesített. Most viszont azon partúto oláh ajkuak nem szűnnek [...] uton útfélen személyünkben sértegetni, meg maradot vagyonkánkban károsítani, sőt gyilkoló szándékkal házainkra rohanni, kik a mult őszön – semmi Császári Tábor közbe jövetelin kívül – rablásokkal 100, százezer váltó Rforint kárnál többet tettek a falunki békés polgároknak [...] azt nyilvánítván, hogy az excellentiád parantsa, és más császári hatóságoké nem érvényes, ők csakis az oláh Comitéitől várnak [...]; azért méjj alatalvói alázatossággal könyörgünk Excellentiád alázatos szine előtt, hogy Császáruk és Királyunk atyai Szent czélja tökéletesülve légyen, s az excellentiád és több törvényes Császári hatóságok rendelkezése érvényesedjen, és ezek szerint a mű biztonságunk is létesüllyön; méltóztasson a fen megnevezet makats, elátalkodot és más békés polgárok vagyonára és életére lesegkedő rossz akaratu személyeket a fen tisztelt rendeletek normáján a Sz. Medgyesen létezhető katonai parantsnokság által [...] korlátoztatni, mert mind addig életünk kétség alatt vagyon.”

¹⁴ MOL F 259. 1. csomó. 1849/950 sz. irat szerint: „Többszeri intéseim ellenére részint nemzeti gyűlölségből, részint személyes bosszúból ismételve fölmerült rablások, sőt gyilkolások esetei arra kényszerítenek, miszerint az illy erőszaknak minden szigorrali eltávoztatására a Cs. Kir. Katona Állomási Parancsnokságokat általánosodan oda utasítam, hogy mind azon esetekben, hol a személyes bátorságnak fosztás, ölés általi megsértése előforduland, [...] minden vétkesek, kik a tényen rajta kaphatnak, azonnal ott a helyly szinén, [...] a hadi szabályok szerint, [...] agyon lövettessenek.”

¹⁵ MOL F 259. 9. csomó. 1849/3324 sz. irat. „Mű nagyon nyomorult állapotban és sorsban lévő Közönség [...] megalázkodással és fohászodással bátorokodunk esedezni, könyörögni. [...] ennek előtte néhány évvel tsak nem egész falunk hamuvá égvén; [...] a mult év Július hó 20-iki hasonló képpen számos gazdák gonosz ember keze által hamuvá égték; [...] e folyó év Mártius havában ismét a mi falunkban történt szerentsétlen ütközet, a Császári Tábor falunkra ágyuzott; [...] mind ezeken fejjül a külembező hadi népnek az ország uttyában lakásunk miánt, nállunk gyakari megfordulása által, annyira ki űrittettünk minden féle élelmiszereinkből, s igaztatotul vonomarháink[ból], hogy tsak a legg nagyobb nyomorútsággal tudjuk még életünket fen tartani. [...] Mind hogy azon vád merült fel, hogy talám a mult Télen egy magyar sereget tollünk való ember vezetett volna, egy ollyatén helyre, honnan a Város ágyuztathatnék és a benne lévő Császári hadi erő kiűzetessék. Ezen vádra nyilt szivvel azt feleljük, hogy tsak valaki találtnak, ki azon útmutatót megnevezhetné, megmutathatná, abban az esetben mi készek vagyunk aztat mind bűnöst elfogni, kézbe adni a legkeményebb büntetésre [...] az egész falut egybe gyűjtvén nem találtnak senki, ki azon vádlatnak igaz voltáról valamit tudna. [...] Annak okáért [...] kéntelenek vagyunk könyörülő szive és lábái előtt le borulva esedezni, méltóztassék azon reánk mért büntetés alól, u.m. 40 darab marha, ezer pengő forint büntetés alól fel szabadéttani, nekünk azt elengedni, mert külemben végső veszedelemre jutunk.”

vette a módszeres visszaszorítást, hű támasza volt a kormánynak. A korszerűsítésre hivatkozó osztrák elvárásokat figyelembe véve szép lassan lemondtak a saját tisztviselőválasztásról, elfogadták az osztrák polgári és büntetőtörvénykönyveket, s hiába állították össze a szász koronartomány berendezkedésére vonatkozó elképzeléseiket, 1852-re már semmi nem maradt a szász autonómiából.

A nyelvhasználat is komoly gondot okozott a lakosság nagy részének. Mint a koronartományok egyikében, Erdélyben is a német nyelv használata volt kötelező a hivatali érintkezésben. A vidéki hatóságok előtt még csak-csak találkozunk az intézkedést kérő anyanyelven írt beadványokkal, de a Wohlgemuth-féle katonai és polgári kormányzóságon alig találunk egy-egy magyar vagy román nyelven írt kérvényt.

Ha összehasonlítjuk a Magyarországon bevezetett ideiglenes közigazgatás (de csak a közigazgatás!) rendszabályait az Erdélyben bevezetett közigazgatási gyakorlattal, azt állapíthatjuk meg, hogy Erdélyben sokkal gátlástalanabb módszereket alkalmaztak, mint Magyarországon. A korábbi közigazgatási egységeket teljesen figyelmen kívül hagyták, míg Magyarországon, legalábbis a középső és a legalsó szinteken, több minden megőrződött. A bírósági rendszer új szervezeti kiépítését¹⁶ is Erdélyben már jóval korábban elkezdték, mint Magyarországon. De hasonló különbségeket találunk az adóigazgatási szervek¹⁷ elkülönülésében a közigazgatástól, az új adónemek¹⁸ bevezetésének, a rendészet kiépítésének¹⁹ az időbeliségében is. Ez utóbbi vonatkozásban volt olyan eset, hogy Wohlgemuth hiába várta Bécsből az intézkedést például a csendőrség létrehozására, de nem érkezett meg. A közállapotok miatt azonban tennie kellett valamit, s ezért saját hatáskörben 1849. december 1-jével életre hívta a brassói, kolozsvári, marosvásárhelyi és szebeni városkapitányságokat,²⁰ 1850. január 19-én pedig a vidéki dragoñosok szervezetét. Bach belügyminiszter csak 1850. február 8-án adta ki rendeletét a csendőrség megszervezésére,²¹ amelynek hatáskörét a határőrvidékre is kiterjesztették. Figyelemre méltó, hogy a rendfenntartó szervezet létrehozását mindaddig nemcsak szorgalmazó, de annak létrejöttéért mindent elkövető Wohlgemuth a csendőrség létrehozásáról szóló Bach-rendeletet csak 1850. április 25-én, tehát háromhónapos késéssel tudatta vidéki hivatalaival.²²

Ha az okait keressük ezeknek az eltéréseknek, látnunk kell, hogy Erdélyben mint a kinyilvánított koronartományok egyikében az osztrákok sokkal magabiztosabban és semmitől sem zavartatva hozták meg legkülönbélebb intézkedéseiket, mint Magyarországon. Az egymással a szabadságharc ideje alatt is gyökeresen szembefordított nemzetiségek az osztrák bevonulás után sem békültek meg egymással, tehát bizton számíthattak arra, hogy az egyik sérelme esetén a másik nem fog amannak a pártjára kelni. Joggal számíthattak arra is, hogy a német nyelvet – a szászok és a szűk polgári, értelmiségi réteg kivételével – alig-alig értette a nép, tehát mire felfogta az intézkedések rá vonatkozó hatását, már meg is történt vele a rossz.

Magyarországon, ahol a lakosság sok szempontból egységesebb volt, mint Erdélyben, csak óvatosan, megfontolva vezethették be a közigazgatással kapcsolatos változásokat az osztrákok. Választási lehetőségük sem volt az új hivatalnoki réteg kialakítása során annyi, mint Erdélyben.

¹⁶ Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt 1850. 1223–1230.

¹⁷ MOL F 259 1849/682. sz. irat; F 259 1849/1663. sz. irat és F 259 1850/19263. sz. irat.

¹⁸ MOL F 259 1849/1663. sz. irat.

¹⁹ MOL F 259 1849/681. sz. irat.

²⁰ Erdély Tartományi Kormány Lapok 1849/51. Gy. 92.

²¹ Erdély Tartományi Kormány Lapok 1850. 93–97.

²² Erdély Tartományi Kormány Lapok 1850. 93–97.

Erdélyben minden szék – amíg működött – hivatalaiba a saját embereit ültette. Ezeket az oszt-rákok elsősorban szászokkal cserélték le, illetve a közigazgatáshoz nem értő, székely és nagyon kevés román kiszolgálókkal. A hozzá nem értés pedig vagy gondolkozás nélküli kiszolgálást, vagy hatalmas zűrzavart eredményezhetett csak a közigazgatásban.

De nemcsak a közhivatalok alkalmazottainak, hanem az egyházak, iskolák stb. tisztségviselőinek is igazolniuk kellett forradalom alatti tevékenységüket. Elegendő volt, ha a szószékről vagy a katedréről a pap vagy a tanító kihirdette a forradalmi kormány egy-egy hirdetményét, máris vizsgálat alá vonták, állásából felfüggesztették, nagyon sokakat el is bocsátottak.²³ Magyarországon és Erdélyben 1849 őszén, 1850 elején minden közhivatalnoknak igazolnia kellett a forradalom és szabadságharc alatti magatartását. Aki valami nemtetszőt csinált – elegendő volt például annyi, hogy 1848/49-ben is hivatalban maradt a tisztségviselő –, azt elbocsátották. Ezrével váltak állásnélkülivé a hivatalnokok, de – ellentétben az erdélyi helyzettel – helyükre ültethették az 1848 előtti hivatalnoki réteg forradalom alatt tovább nem szolgáló vagy csak a kényszerítő körülmények miatt szolgálatot vállaló régi, tehát gyakorlott hivatalnokait, a valamilyen szinten felkészült szakembereket. Geringer, a magyarországi polgári ügyek kormányzója ennek ellenére sem merte a régi vármegyei hagyományokat egyik napról a másikra felrúgni, a közigazgatási és bírósági rendszert szétválasztani, a csendőrség alakulatait megszervezni stb. stb. Legalább féléves késést figyelhetünk meg a két ország új közigazgatási rendszerének kialakításában.

Az átszervezési feladatok végrehajtása nagyon sok tragédiát, fájdalmat, elszegényedést, munkanélküliséget eredményezett egész Erdélyben. A Wohlgemuth-féle adminisztráció munkájának jelentős részét azoknak a panaszleveleknek a megválaszolása tette ki, amelyekben a fizetések éves, féléves elmaradását tették szóvá az érintettek.²⁴ De nemcsak a közhivatalnokok, hanem az iskolák nevelői sem voltak kedvezőbb helyzetben. A Kossuth-bankó bevonása, a pénzhiány csak fokozta az amúgy is komoly megélhetési gondokat. Volt olyan iskola, ahol a tanítók, mint írták,²⁵ 1848 júliusa óta nem kaptak fizetést.

Akárcsak Magyarországon, Erdélyben is ideiglenesnek szánta Ferenc József és kormánya a katonai és polgári ügyek együttes irányítását. Erdélyben ismét hozzáálltak a helytartóság kialakításához. Az 1849. június 26-i „alapvonalakban” már kimondták, hogy a koronatarományok egységét, összetartását, közigazgatásának összehangolását a helytartótanács képes ellátni, de a helyzet megszilárdulásáig nem volt értelme a szervezet erdélyi megszervezésének. 1851-ben érett meg az idő arra, hogy ismét felmerüljön a helytartóság megszervezésének a gondolata. A belügyminisztériumnak alárendelve szervezőbizottság alakult,²⁶ de munkája rövidesen felesle-

²³ MOL F 259. 7. csomó 1849/2907. sz. iratban olvashatjuk: „Dáné István ilyefalvi és Csulak Zsigmond szárazpataki pap atyáncfiai, a háromszéki sepsi egyházvidékből, mint status-foglyok már régóta Nagyszébenben fogva tartatnak. Mi ugyan leendő hibájukat nem mentjük, minthogy azt nem is tudhatjuk: de tapasztaljuk a lelkeszi gondozás hiányzásából azon illető egyházakra háromló fogyatkozásokat. A haldoklók lelki vigasztalás, a csecsemők gyakran kereszttség nélkül mulatnak ki; a kormánytól is parancsol népnevelés nem mozdíthatik elé; a felsőségi rendeletek kihirdetése gyakran hiányt szenved. [...] méltóztassék nevezett pap atyáncfiai addig is míg kihallgathatnának megyéjükbe kezeség mellett visszabocsátatni. [...] Kelt Sepsi Szent-györgyön, 1849. november 26-kán.”; F 259. 62. csomó 1850/11868. sz. irat: Szalántzi József királyi táblai ülnök azért könyörgött 1850. február 9-én írt levelében, hogy 41 évnyi közsolgálat után megmaradhasson állásában, vagy valamilyen más hivatalra alkalmazzák.

²⁴ MOL F 259. 3. csomó. 1849/1642. sz. irat; 4. csomó. 1849/2251. sz. irat; 5. csomó. 1849/2508. sz. irat; 14. csomó. 1850/922. sz. irat.

²⁵ MOL F 259. 2. csomó. 1849/1212. sz. iratban a kantai iskola igazgatója, illetve a székelyudvarhelyi r. k. köznéptanoda tanárai kérik elmaradt bérük folyósítását.

²⁶ Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt 1851. 373–386.

gessé vált. A császár a miniszteri felelősség visszavonásával, az alkotmány előírásainak megszüntetésével saját kezébe vette az irányítást. Az 1852. szeptember 14-i császári elhatározás, illetve az ennek alapján kiadott és több miniszter által szignált definitivum intézkedett a helytartóság kiépítéséről Erdélyben. De ez már egy újabb fejezete Erdély történetének.

Transylvania on the turn of 1849–1850. The author presents in his essay the creating of the Habsburg organs of state in Transylvania. During the Hungarian war of independence in 1848–1849 the territory of Transylvania became a legal part of Hungary. After defeating the Hungarian uprising in 1849 the Habsburgs left the Transylvania's legal status out of consideration and began to organize their own state organs. The Empire Constitution in 1849 didn't admit the fact of unification, but included the special rights of Saxons in Transylvania.

Ludwig von Wohlgemuth, Transylvania's civil and militar governor organized the local administration, but the resistance of the nationalities became stronger. In Transylvania the Habsburg governance stopped the traditional administrative areas of Seklers and the former Hungarian counties, and created six military districts. They commissioned commanding officers and delegated civil deputies to lead the military districts. Civil deputies could make arrangements just in case of the agreement of the commanding officer.

In Transylvania the Habsburgs created a total military governance system, which was stopped just after publishing in 1860 so called „October Diploma”. According to this document about the new administrative system of Hungary, Habsburgs reorganized the Royal General Transylvanian Government.

A ráhagyatkozó-eszmélődő gondolkodás és a Ge-Stell értelmezése Martin Heidegger filozófiájában

„A cselekvés legmagasabb formája a gondolkodás – megnyitni magunkat a lét egy újabb megnyilvánulása előtt.”

Michael Zimmerman: *The Eclipse of the Self*

Tanulmányomban a kései Heidegger gondolkodását az eszmélődő-ráhagyatkozó gondolkodás fonalán végigvezetve szeretném bemutatni. Ennek érdekében a heideggeri életműben nemcsak a negyvenes és az ötvenes években megjelent ráhagyatkozás, illetve eszmélődés fogalmakat elemzem, hanem – éppen azért, hogy kapcsolatot teremtsék a korábbi Heidegger-művekkel – egy a szó tágabb értelmében vett eszmélődő-ráhagyatkozó gondolkodásról, beállítottságról is beszélek. Ezt a szó tág értelmében vett eszmélődő-ráhagyatkozást a *Beiträge zur Philosophie* című művétől datálom: ettől a műtől fogva véleményem szerint Heidegger egyre pontosabban körvonalazza a szó szűk értelmében vett eszmélődést, ráhagyatkozást. E folyamat első szakaszának azt az 1935-től 1939-ig tartó időszakot tartom, amelynek során Heidegger – igazából négy éven belül – végérvényesen törli az államférfit, a politikust az autentikus alkotók sorából; második szakasznak az 1939-től 1973-ig tartó intervallumot tekintem, amelyben megjelenik a szó szűk értelmében vett heideggeri ráhagyatkozás fogalma és a Ge-Stell szakterminus, s amelyek felbukkanásával egyetemben körvonalazódik a *Zähringeni szeminárium*ban már pontosan megfogalmazott szerepe a gondolkodásnak: a gondolkodást nem szabad képesnek és illetékesnek tartanunk az ember helyének megváltoztatására, nem remélhetünk attól gyakorlati tanácsokat a hétköznapi jelentős döntései során – hiszen akkor még mindig a termelés modellje szerint gondolnánk el azt, mondja Heidegger. Azt gondolom tehát, hogy az eszmélődő-ráhagyatkozó gondolkodás legteljesebb megfogalmazásával a *Zähringeni szeminárium*ban találkozhatunk.

A tanulmányt két nagyobb részre osztottam fel: az első részben Heidegger-olvasatom vázlatos ismertetését tűztem ki célul a Ge-Stell és az eszmélődő gondolkodás fonalán végigvezetve, a másodikban pedig magát az eszmélődő gondolkodást járom körül alaposabban.

I. A lét történelmi sorsának legvégső alakja: Ge-Stell

Heidegger-olvasatomra főként három gondolkodó Heidegger-kritikája nyomta rá bélyegét: Michael E. Zimmerman, Vajda Mihály és John D. Caputo. Ami a két előbbi gondolkodó Heidegger-olvasatában közös, úgy gondolom, meghatározó tényező mindmáig saját Heidegger-képem alakulásában: mindketten kiemelik Heidegger azon törekvésének fontosságát – és azzal együtt annak nehézségét –, hogy a metafizika fogalmiságát mellőzve fogalmazzák meg mondanivalójukat. E két Heidegger-szakértőt, mármint Zimmermant és Vajdát ez kapcsolja össze mindenekelőtt Heidegger-interpretációmban – vannak ellenben olyan sajátosságok is, amelyek végérvényesen elválasztják őket. Az alábbiakban először azt fogom bemutatni, amit különösen kihangsúlyozandónak tartok, és „közösnek” tudom be a két filozófus gondolataiban Heidegger-olvasatomban: a metafizika fogalmiságának mellőzését. Egy-egy példával érzékeltetem, mire gondolok mindkettőjük esetében.

Vajda Mihály *A szent* című esszéjéből ragadok ki egy, a heideggeri szent fogalom elemzésére szánt passzust: „Rudolf Otto szerint a szenttel, pontosabban annak azzal az irracionális moz-

zanatával, amelyet ő numinózusnak nevez, egy hátborzongató érzés szembesít bennünket. Scheler úgy véli, hogy a szent tudata az emberi tudattal együtt szükségképpen adva van. Freud a vallásos élményt a kultúrából mint olyanból származtatja, Marx ezzel szemben konkrét társadalmak konkrét ellentmondásából próbálja levezetni. Sorolhatnám tovább a magyarázatokat. Valamennyi említett elképzelésnek van azonban egy közös mozzanata: a legszentebb ezek szerint maga az isten, az istenség – akár hisznek létezésében, akár nem –, minden más szentség az istenségből levezetett. **Heidegger szentje viszont valami más. Talán szükségképpen van ez így. Ha egyszer Heideggernek az az alapvető törekvése, hogy a Platón és Arisztotelész óta uralkodó metafizikai világértelmezést meghaladja, akkor nem is választhatja le a világról a szent isten vagy a szent istenek érzékfeletti szféráját** (a sötét betűkkel kiemelt részek tőlem – K. I.).”¹

Michael E. Zimmerman az autentikus alkotás kapcsán fogalmazza meg Heidegger alapvető törekvésének nehézségét: „Akárhogy is, Heidegger nehézsége az volt, [...] hogy hogyan beszéljen az **élő dolgok belső mércéjéről, valamint határáról** (»a föld rejtett törvénye«), *anélkül hogy igénybe venné a produkcionista metafizika egyik fundacionista doktrínáját*: tudniillik azt, hogy a létezők saját »lényegükben« vannak »megalapozva« (minden kiemelés tőlem – K. I.).”²

A Zimmerman-passzusból ugyanakkor nemcsak a Vajda-interpretációval közös gondolatot emelném ki, hanem azt is, ami a két Heidegger-szakértőt szememben megkülönbözteti egymástól. Arra gondolok, Zimmerman Heidegger-olvasatában, amit az idézett szövegrészletben sötét betűkkel emeltem ki: „Akárhogy is, Heidegger nehézsége az volt, [...] hogy hogyan beszéljen az élő dolgok belső mércéjéről, valamint határáról (»a föld rejtett törvénye«).” Heidegger-olvasatomban leginkább ebben a tekintetben nyer fontosabb hangsúlyt Zimmerman Heidegger-interpretációja, mint a Vajdáé. Tudatában vagyok annak, hogy a Heidegger-szövegek feltehetően sehol sem említik együtt az élőlények belső mércéjét a *Műalkotás eredetének* „föld” fogalmával.³

Jóllehet a világ és föld fogalmát egy következő alfejezetben fogom elemezni, néhány gondolat erejéig mégis fontosnak tartom bemutatni a zimmermani álláspontot. Osztom tehát Zimmerman azon „nézetét” (expliciten ezt nem fogalmazza meg), miszerint a kései Heidegger esetében *nem csupán a műalkotások esetében* beszélhetünk a *Műalkotás eredetéből* ismert „föld”-höz hasonló, a jelenlevés ellentétéként értendő megtagadásról, hanem bármely létező esetében. Ebben igazából az általam ismert Heidegger-szakértők egyetértenek. Ez a megtagadás biztosítja Heidegger szerint egyfelől a létezők magában-létét,⁴ másfelől azonban a *dolgok maguk is rendelkeznek egy „bensőség”-gel*, amely a műalkotás igazságához hasonlóan „ellenáll” az „inautentikus” teljes felfedésnek, a produkciónak (pontosabban: ezt a bensőséget szem előtt

¹ Vajda Mihály: *A posztmodern Heidegger*. Bp. 1993. 88.

² Zimmerman, Michael E.: *Heidegger's Confrontation with Modernity. Technology, Politics, Art*. Bloomington and Indianapolis 1990. 227.

³ Hans-Georg Gadamernél is fellelhető ez a gondolat: „Így az, ami a műalkotásban igazolásra lel, az az egyáltalában vett lét lényegét képezi. A felfedés és elrejtés vitája nemcsak a mű igazsága, hanem minden létezőé is. Mert az elnem-rejtettségeként felfogott igazság mindig a *felfedés és az elrejtés szembeszegülése*.” Gadamer, Hans-Georg: *Heidegger's Wege. Studien zum Spätwerk*. Mohr (Siebeck) Verlag, Tübingen 1983. Magyarul: *Bevezetés Heidegger A műalkotás eredete* című tanulmányához. Bp. 1988.

⁴ Ezt a „magában-állás”-t, ahogy Heidegger nevezi, a *Ge-Stellen*ben az a veszély fenyegeti, hogy a tudatfilozófia tárgyiasító gondolkodása nem vesz tudomást róla: minden csak rendelkezésre állásban jelenik meg a jelenvalólét számára.

tartva, lenni-hagyva alkot az autentikus alkotó).⁵ Erre helyez különös hangsúlyt Zimmerman, ami, úgy gondolom, összhangban van az általam hamarosan ismertetésre kerülő heideggeri kvázikonzervatív beállítottsággal is: „A növények és az állatok növekedését csak egy történeti világon belül lehet felfedni; mindazonáltal minden élőlényre – igazából-létezőre – jellemző egy »bensőség« [*Innigkeit*], amely ellenáll a felfedésnek.”⁶

Zimmermantól csupán két, erre a bensőségre vonatkozó mondatot emelnék ki, amelyeket Heidegger *Vorträge und Aufsätze* című írásából ragad ki: „A nyírfá sosem lépi át saját lehetőségeit. A méhraj saját lehetőségében tartózkodik.”⁷

Úgy gondolom, Walter Biemel Heidegger-kritikájában is találunk erre utaló kijelentést: „A mai világcivilizációt a kibernetikai világkép határozza meg. E világfelfogás szeme előtt a totális irányíthatóság lebeg, minden folyamat kiszámíthatósága. Ez oda vezet, hogy eltűnik minden »az önműködő gépek és az élőlények közötti különbség«.⁸ A *génszerkezet megfejtése által (melynek Heidegger a magfizikában az atom felbontását felelteti meg)* maga az ember is tenyésztethetővé, manipulálhatóvá válik (kiemelés tőlem – K. I.).”⁹

Heidegger a *Gelassenheit*-ben fogalmazza meg talán legfrappánsabban azon nézetét, hogy az élőlények bensőségét is veszélyeztetettnek látja a *Ge-Stellben*; tudatában vagyok annak, hogy nem csupán a szó szoros értelmében vett földi életet fenyegető veszélyre gondol, hanem egy az „emberi lényeg” elleni támadásról is (ez utóbbi az embert azzal fenyegeti, hogy a feltárás egyetlen módjába ragadja).

Most azonban – még mindig – az élőlények bensőségére helyezem a hangsúlyt. Lássuk tehát a *Gelassenheit*-beli példát. Előbb Stanley amerikai kémikus 1955-ben elhangzott következő kijelentését idézem, majd Heideggernek e kijelentést illető kritikáját: „Közel van az az óra, amikor az élet a kémikus kezébe kerül, aki az *eleven szubsztanciát* (kiemelés tőlem – K. I.) kívánságra le- és felépíti vagy megváltoztatja.”

Erre a kijelentésre reagál Heidegger: „Ezt a kijelentést – mármint a Stanley-ét – tudomásul veszik. Sőt csodálják a tudományos kutatás merészségét, és emellett nem gondolnak semmire. Nem gondolnak arra, hogy itt a technika eszközeivel az *élet és emberi lényeg*¹⁰ (kiemelés tőlem – K. I.) elleni támadás készülődik, mellyel összevetve a hidrogénbomba exploziója keveset jelent.”

Összegzőképp: Zimmerman (és részben Biemel) Heidegger-olvasata különös erényének tartom azon heideggeri gondolatok kihangsúlyozását, melyek szerint a *Műalkotás eredetében* és a *Beiträge*-ben ismertetett „föld” esetében egy az élőlényekre jellemző „bensőség”-ről is beszélhetünk. Egyértelműnek tűnik számomra, hogy a *Műalkotás eredetében* a föld fogalmának körülírásakor Heidegger még nem említi az élőlények bensőségét. Heidegger indítékát feltehetően a tudományok „mindenhatóságával” szembeni beállítottságában kell keresnünk: a *Ge-Stell*

⁵ Az autentikus alkotás, a poézis sem kizárólag az emberi tevékenység eredménye. A létrehozó felfedés, a lenni-hagyás során a dolgokat nem megalkotjuk, hanem felfedezzük – ez különösképp érvényes az élő anyaggal való manipulációra (de az atommag szerkezetének felbontására is). Zimmerman, ha jól értem, erre utal a következő – Heideggerre vonatkozó – kijelentésében: „things are discovered, not created.” De az is megtörténhet, hogy Zimmerman a leképzésemélettel szemben fogalmazza meg ezen nézetét.

⁶ Zimmerman: *i. m.* 226.

⁷ Heidegger, Martin: *Vorträge und Aufsätze*. Harmadik kiadás. Pfullingen 1967. 90–108.

⁸ Biemel Friedrich Nietzsche-től idéz.

⁹ Biemel, Walter: *Heidegger művészet-értelmezése*. = Fehér M. István: *Utak és tévutak. A budapesti Heidegger-konferencia előadásai*. Bp. 1991. 140.

¹⁰ Az ember lényege Heidegger szerint: elmélkedő lény.

tudományos kutatói azzal a – Heidegger szerint – hamis illúzióval táplálják az emberiséget, hogy uralják a technikát, kezükben tartják. Lehet, hogy ezzel a totális irányíthatósággal szembeni beállítottság készítette Heideggert az *Innigkei*t terminus bevezetésére?

Mindkét gondolkodó Zimmerman és Vajda korkritikusnak és antidemokratikusnak tartja a kései Heidegger gondolkodását. Jómagam úgy vélem, hogy a kései és főként gondolkodásának harmadik szakaszában lévő Heidegger esetében nemcsak egy korkritikai attitűdről beszélhetünk, amire Rorty jogosan mutat rá, hanem – a korkritikai attitűd *mellett* (vagy: *inkább?*) – egy „kvázikonzervatív” beállítottságról is, amely a technikai fejlődésnek, illetve a társadalmi közösségek felaprózódásának veszélyeire akar figyelmeztetni. Semmiképp sem azt akarom állítani, hogy ez a kvázikonzervatív attitűdből fakadó „figyelmeztetés” értelmében arra utal, hogy egy jól meghatározható ponton meg kellene állítani a technikai civilizáció fejlődését. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ebből a kvázikonzervatív attitűdből adódó „figyelmeztetés” egyáltalán nem tiltó jellegű. Éppen ezért nem arról van szó, hogy átlépésre nem ajánlott határköveket állítana fel Heidegger (pl. az atom felbontása az atomfizikában) a világcivilizáció folyamatában, hanem inkább arra a minden közösségben *egyszeri folyamatra* utal-figyelmeztet, amelynek során a közösségek tagjai – szinte egy csapásra – elveszítik rögzítettségüket (*Bodenständigkeit*). Tehát Heidegger nem is a rögzítettség elvesztése ellen akar valami konkrét politikai, emberi tervet ajánlani, ami megszüntetné ezt a folyamatot, hanem arra figyelmeztet, hogy erre a gyors változásra nem vagyunk felkészülve: „Mindamellet mégsem az a tulajdonképpen ijesztő ebben, hogy a világ egyre inkább át- és áttechnicizálódik. Sokkal ijesztőbbnek tűnik, hogy az ember erre a világváltozásra nincs felkészülve.” (*Ráhagyatkozás*, 88.)

A Ge-Stell megszüntetésének problematikája és Heidegger kvázikonzervativizmusa az eszmélődés folyamatában

A Ge-Stell megszüntetésével kapcsolatos gondolataim alapján véve legtöbb tekintetben megegyeznek Vajda Mihály *A szent* című tanulmányából kiragadott passzusban megfogalmazottakkal: „Ahhoz, hogy visszatérjünk a fájdalom, a halál és a szeretet el nem rejtettségéhez, arra az emberre van szükség, akinek lényege *megfelel* az áll-vány megszüntetésének. Maga a döntés azonban a létben megy végbe.”¹¹ Az általam „kvázikonzervatív”-nak nevezett heideggeri attitűdben is a Vajda által említett *megfelelés*ről van szó.¹² Ennek a *megfelelés*nek jómagam egy „konzervatív” mozzanatot is tulajdonítok: például a *Zähringeni szeminárium*ban megfogalmazott *lemondást*, amelyben a Ge-Stell, az áll-vány embere „oda jutna el – Heidegger szerint –, hogy lemond a haladásról, és belemegy a fogyasztás és a termelés általános korlátozásába”.¹³

¹¹ Vajda Mihály: *i. m.* 96.

¹² Erről a kérdésről valamivel részletesebben fogok beszélni az eszmélődés részeként értendő „tudatosság” (a lét mint sajátta-tevő esemény tartózkodásához való hozzátartozását tudatosan vállaló jelenvaló) elemzésekor. Erre vonatkozó passzust a *Levél a humanizmusról*-ban találunk.

¹³ Heidegger, Martin: *Az 1973-as Zähringeni szeminárium*. Athenaeum 1993. 1. füzet. 22. Az egész passzust idézem: „korunk embere, az az ember, aki magát minden valóság termelőjeként érti meg, és e szerint cselekszik, az az ember, aki azt látja, hogy egyre szorosabban belebonyolódik a társadalmi-gazdasági »kényszerek« hálójába [...], képes-e ez az ember maga létrehozni az eszközt, amellyel kidolgozza magát a »kényszerek« okozta szorongatottságából? Hogyan tudná ezt megtenni anélkül, hogy tulajdon, *termelőként* való meghatározását feladná? Továbbá lehetséges-e a valóság körében egy ilyen feladás? Mit jelentene valójában ez a lemondás? Az ember oda jutna el, hogy *lemond a haladásról, és belemegy a fogyasztás és a termelés általános korlátozásába* (kiemelés tőlem – K. I.). Egy egyszerű,

Amikor erről a mozzanatról beszélek, tudatában vagyok annak, amit Heidegger a *Ge-Stell* kétértelműségének nevez: mind az emberiségre leselkedő veszély („a technika lényege [...] fenyeget azzal a lehetőséggel, hogy minden csak az állomány¹⁴ elnemrejtettségében fogja előállítani magát”¹⁵), mind az abban felmagasló menedék is benne rejlik a létsors e történelmi korszakában. E kétértelműséget Heidegger a titok csillagjárásának nevezi – ebbe bepillantva látjuk meg a menedék felnövekedését. „Emberi cselekvés soha nem képes megbirkózni ezzel a veszéllyel.” Azt gondolom tehát, nemcsak a titok csillagjárásába való bepillantást érhetjük tetten az idősebb Heidegger műveiben, hanem a lemondással és az eszmélődéssel (amely a *Ge-Stell* lényege megszüntetésének megfelelő) együtt járó, a hétköznapokban akár az igényeiről lemondani képes, a technika tárgyait hétköznapjaiba beengedő, de annak hatalmát korlátozó beállítottságról is. Erre gondolok az ún. kvázikonzervatív beállítottság kapcsán.

Az itt bemutatott feltételezésem alátámasztására – annak tehát, hogy nemcsak a technika kétértelműségébe szükséges bepillantunk Heidegger szerint, hanem egy valamiféle konzervatív beállítódást is gyakorolnunk kell hétköznapjainkban – először egy heideggeri példát elemzek, feltéve az erre vonatkozó kérdést: miért nevezem kvázikonzervatív attitűdnek? Mert úgy gondolom – annak ellenére, hogy a *Ge-Stell* kétértelműsége egyfelől a rendelkezésre állítás révén veszélyeztet („amely a feltárás eseményébe való pillantásnak útját állja”), másfelől pedig a menedék felnövekedésének lehetőségét is tartalmazza –, Heidegger nem csupán a metafizika történetének újraelsajátításáról beszél (ez lenne az ismeretkritikai mozzanata az ún. kvázikonzervatív attitűdnek: a veszéllyel és a menedékekkel egyetemben), hanem egy olyan attitűdről is, amely megfelel a *Ge-Stell* lényege megszüntetésének. Heidegger nem csupán arról szól, hogy a dolgot (*Das Ding* című tanulmányában elemzi részletesen) a metafizika újraelsajátítása révén tapasztalhatjuk meg, megfigyelve azt, hogy hogyan is használták régen, használtak például egy boroskorsót, hanem egy olyan aktív, a mindennapi tevé-vevés során is „mintaként” szolgáló fontolgató (itt nem a mintára esik a hangsúly, hanem a „fontolgatóra”) attitűdről is, amelyben döntenünk kell, igénybe vegyünk-e egy új technikai tárgyat vagy sem (vagy ha igénybe is vesszük, nem engedjük, hogy „azok szolgátságába” jussunk). Tehát a boroskorsó régi használatának újraelsajátításával (a metafizikaként értett létsorsban való nyomon követése), úgy gondolom, nemcsak arra akar utalni-emlékeztetni Heidegger, hogy egy tárgy használatában (olyan használatában, amiben a lét nem-tartózkodik: az illető tárgy ki van szakítva *saját* környezetének utaláségszéből, a *Geviert*ből) a létefedés felhangzik,¹⁶ hanem valahol a rögzítettség elvesztésének *egyszeri* folyamatával szemben tanúsított magatartásra is éppoly erős hangsúly kerül, mint az eszmélődő-újraelsajátító mozzanatra.

közvetlenül szemléltető példa: ennek a lemondásnak a perspektívájában nem lenne lehetséges többé a »turisztika«, ehelyett összehúznánk magunkat, és saját otthonunkban nyugton maradnánk.”

¹⁴ Az állomány többet mond, mint puszta a „készet”. A *kihívás* értelmében vett feltárásban a természet rejtett energiái megnyitvatnak, elraktározatnak, szétosztatnak, átalakítatnak. „Ami állomány értelmében áll fenn, az többé már nem tárgyként áll velünk szemben.”

¹⁵ A *Ge-Stell*ben rejlik további veszélyek: az ember dolgozó állattá kényszerül; valamint az a marxi-pragmatista mintára elgondolt illúzió, hogy a gondolkodás önállóállítás; ebből az illúzióból adódhat a másik veszély: az emberiség önpusztítása.

¹⁶ A *Beiträge zur Philosophie*ban: anklingt. Heidegger, Martin: *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*. Gesamtausgabe. 65. köt. Frankfurt/M. 1989.

Mit is jelenthet a lét-által sajátta-tettként (*das Ereignis*) tapasztalni magunkat, és azt tudatosan¹⁷ vállalni? Hát ha a *Ge-Stell*ben az a veszély fenyeget bennünket, hogy *csak* a megrendelésben¹⁸ (ez lenne az, amit a *Beiträge*ben még a lét nem-tartózkodásának illesztményébe sorolta be Heidegger) kifejtettet kövesse felfedő-alkotó tevékenységében, akkor, azt gondolom, természetesen valami olyan létmódot, amelyben e „megrendelés”-sel szemben – a lehetőségekhez mérten – fontolgtatón valamilyen ellenállást tanúsítunk, ha szükséges.

Amikor kvázikonzervatív attitűdről beszélek Heidegger kapcsán az itt bemutatott feltételezésem fényében, *szinte mindegy*, hogy a 19. vagy a 20. században tetten érhető – jóllehet a *Bevezetés* Heideggere még csak a 19.-et említi – rögzítettség elvesztéséről beszélünk, hiszen Heidegger maga a gyorsan végbemenő folyamat lehetséges hátulütőire figyelmeztet.¹⁹ Mit értek végül is kvázikonzervatív beállítottságon? Erre a kérdésre csak közvetett „bizonyítékokkal” tudok szolgálni, ugyanakkor úgy vélem, Zimmerman ezen feltételezésem alátámasztásában többet segít, mint Vajda, jóllehet ez utóbbi egyik esszéje hívta fel a figyelmem arra, hogy Heidegger két fontos csomópontot jelöl meg a Nyugat történelmében, amikor az emberiség úgymond „kisiklott” a jó pályáról – Platón–Arisztotelész korát és a 19. századot –, az övétől eltérő nézetet szeretnék képviselni ebben a kérdésben. Annyiban különbözik Heidegger-olvasatom a Vajdáétól ebben a tekintetben, hogy míg ő úgy véli, valamennyiben kivételnek tekinthető az 1935-ös *Bevezetés* abban az értelemben, hogy a 19. századtól fogva járunk rossz úton, addig én úgy gondolom, hogy – még ha ezt máshol nem fejezi is ki expliciten Heidegger, talán csak azért, mert már nem akart az 1935-ös műben képviselt kultúrkritikai álláspontra helyezkedni? – jó néhány közvetett utalást találunk arra, hogy a 19. századnak kiemelt szerepet tulajdonít, vagy mondjam úgy pontosabban: a rögzítettség elvesztésének arra a folyamatára, amit a kései Heidegger mindvégig – még ha csak közvetve is – kihangsúlyoz, s amely majdhogynem fölöslegessé teszi a megkülönböztetést a múlt és e század között.

Az alábbiakban Vajda 1933–35-re vonatkozó Heidegger-olvasatából emelnék ki két olyan passzust, amelyekben arra utal, hogy Heidegger a 19. századnak kiemelt szerepet tulajdonít: „Ezzel függ össze szerintem az a tény is – véli Vajda a *Bevezetés*ben is jelen levő korszakára utalva –, hogy Heidegger e gondolkodói korszakában a XIX. századnak *kiemelt szerep* jut (kiemelés tőlem – K. I.)” „A kisiklás a *Bevezetés* Heideggere szerint is – mondja Vajda Kundera kapcsán – a 19. században következett be. Érdekes módon ez az *egyetlen mű* (kiemelés tőlem – K. I.), ahol Heideggernél nem már a kezdettől vagy legalábbis Platóntól–Arisztotelésztől fogva járunk rossz úton.”²⁰

Nem azt akarom ezzel állítani, hogy Vajda Heidegger-olvasatában ez az egyetlen heideggeri mű a mérvadó, ha a 19. századról beszél Heidegger kapcsán, hiszen egyértelmű, az utolsó itt idézett passzusában kizárólag arra utal, amit a Heidegger-szövegek *expliciten is tartalmaznak*. Úgy gondolom, még ha abban Heidegger nem erősít is meg expliciten, hogy a 19. századnak

¹⁷ A Humanizmus-levélben említi ebben az értelemben a tudatosságot (szabadság) Heidegger. A *Kérdés a technika nyomán*ban ez a tudatosság úgy jelenik meg mint szabadság: a feltárás végzetének birodalmához tartozóként, annak érző tartózkodójaként (Hörender) válik szabaddá.

¹⁸ „Mivel az embert mindig a feltárás útjaira viszi, ezért hát útközben az ember állandóan annak a lehetőségnek a szélén jár, hogy *csak a megrendelésben kifejtettet kövesse és űzze* (kiemelés tőlem – K. I.) és ebből vegyen minden mértéket.”

¹⁹ A kései Heidegger nagyon is tudatában van annak, hogy az ember nem aktív alkotója-alakítója a történelem történéseinek: a *Ge-Stell*hez (a lét jelenlegi korszaka), a technika lényegéhez kritikátlanul viszonyuló, számító gondolkodással bíró ember sem ura a létezőknek; az eszmélkedő jelenvalólet aztán végképp nem: ő a „lét pásztora”.

²⁰ Vajda Mihály: *Nem az örökkévalóságnak*. Bp. 1996. 193.

1935 után is fontos szerepet tulajdonított, egyre inkább „kiemelte” (tudom, nem ajánlott ezt a szót használni, hiszen Heidegger nem emel ki egyetlen korszakot sem a szó szoros értelmében véve) a léttörténet más korszakai közül. Továbbá azt gondolom, hogy a kései Heidegger ezzel párhuzamosan a görögöknek is fokozatosan más szerepet szán: Hérakleitosz, Parmenidész már fokozatosan a nemtárgyasító gondolkodás példái lesznek csupán. Sőt azt is valószínűnek tartom, hogy mindezek a változások Heidegger filozófiájában azzal is párhuzamosan történnek, hogy – ahogy Vajda állítja²¹ – a metafizikaként értett léttörténetet egyre inkább a történelemmel azonosítja. Igazából úgy gondolom, a kvázikonzervatív attitűd kapcsán nem is egy bizonyos századra, a 19.-re vagy akár a 20.-ra kell gondolnunk. Sokkal inkább arra a folyamatra irányítanám a figyelmet, amelyre maga Heidegger utal a *Gelassenheit* című előadásában, s amely közös vonása lehet a *Bevezetéstől* kezdődően a heideggeri filozófiának, mely szerint bealajozottan működő, változatlan szokásrendű közösségek rendkívül gyorsan veszítik el rögzítettségüket. Heidegger azonban egyáltalán nem megállítani akarja ezt a folyamatot, ugyanis nem szán ilyen szerepet az embernek. „Sok német veszítette el hazáját, az otthon talajától elűzötteknek el kellett hagyniuk falvaikat és városaikat. Sokan mások, kiknek otthona érintetlen maradt, mégis elvándoroltak, a nagyvárosok forgatagába kerültek, az iparnegyedek sivárságába kellett áttelepülniük. A régi hazától elidegenedtek. És az otthonmaradottak? Gyakorta még otthonalanabban, mint a hazájuktól elűzöttek. Naponta, sőt óránként megbüvölik őket a rádió- és a televízióadások.”²²

Hogy megértsük Heidegger ezen alkotói korszakát, mindenekelőtt részletesebben be kell mutatnom a *Ge-Stellt*, az *áll-ványt*. A *Ge-Stell*ről elsősorban azt kell tudnunk, hogy az a lét történelmi sorsának (a metafizika történetének) legvégű alakja. Ma az egész földi valóságot Heidegger szerint meghatározó módon a *progressziókényszer* uralja – ez a progressziókényszer a maga során pedig produkciókényszerrel feltételez.²³ Az így megszülető progressziókényszer egyre újabb szükségletek kényszeréhez kapcsolódik. Heidegger azt nevezi *Ge-Stellnek*, *rá-állításnak*, ami az egymást feltételező kényszerekben, a produkció- és progressziókényszerben közös. Miért is nevezi Heidegger a lét történelmi sorsának, végű alakjának a *Ge-Stellt*? Mert: „Ebben a történelmi sorsban az ember a tárgyiség korából *a megrendelhetőség* [*Bestellbarkeit*] *korába* (kiemelés tőlem – K. I.) lépett át: ebben a mi jövendő korunkban minden és mindenki megrendelés-kalkuláció útján állandóan rendelkezésre álló. Szigorúan véve nincsenek többé tárgyak, csak »fogyasztási javak«, amelyek minden egyes fogyasztónak rendelkezésére állnak, aki maga is a termelés és fogyasztás üzemébe vannak beállítva.” Ez a mi jelenünk embere – mondja Heidegger.

²¹ Vajda Mihály: *i. m.* 321–322. Erre vonatkozó Heidegger-passzusokra a Nietzsche-könyvben lelünk.

²² Heidegger, Martin: *Ráhagyatkozás* (*Gelassenheit*). Filozófiai Figyelő 1981/1–2, 85.

²³ „A marxizmus és a szociológia azt, aminek a szorításába a mai valóság belekerül, »kényszereknek« nevezi. Heidegger a bennük levő közöset a rá-állítás [*Ge-Stell*] szóval jelöli. A rá-állítás az állítás [*Stellen*] valamennyi módjának összessége, gyűjteménye, amely az emberi lényre olyan mértékben van kiróva, amilyenben jelenleg ek-szisztál.” (Az 1973-as Zähringeni szeminárium: *i. m.* 21.)

Heidegger a *Das Ding* című tanulmányában már képez a heglýlánc (*das Gebirge*) mintájára szakterminust: „Das Schenken, worin der Krug Krug ist, versammelt in sich das zwiefache Fassen und zwar in das Ausgießen. Wir nennen die Versammlung der Berge das Gebirge. Wir nennen die Versammlung des zwiefachen Fassens in das Ausgießen, die als Zusammen erst das volle Wesen des Schenkens ausmacht: das Geschenk.”

II. Az eszmélődő gondolkodás

„Eszmélődő gondolkodás”, „másik gondolkodás”, „elmélkedő gondolkodás”, „ráhagyatkozás”: ezen fogalmakat sok tekintetben hasonló értelemben használja a kései Heidegger. Úgy gondolom azonban, mindahány a *Beiträgében* megfogalmazott létfogalomra, az *Ereignisre* alapoz, éppen ezért csak abból értelmezhető. Ugyancsak a *sajátá-tévő eseményből, pontosabban az abban megtörténtő *egymásbafordulásból*, a *Kehre im Ereignis*ből értelmezhető a Ge-Stell emberére háruló szerep is.

Az eszmélődő-ráhagyatkozó gondolkodás bemutatásában kiemelt jelentőséggel számomra mindenekelőtt, a *Beiträgen* kívül természetesen, a *Tudomány és eszmélődés*, a *Ráhagyatkozás* című Heidegger-előadás és a *Zähringeni szeminárium* bír. Jóllehet az eszmélődés fogalmat Heidegger csak az ötvenes években vezeti be műveibe, én azonban tágabb értelemben fogom használni abból a célból kifolyólag, hogy kapcsolatot tudjak teremteni Heidegger alkotói korszakai között. Az eszmélődés fogalom megjelenésének – és előzményeinek – bemutatásában mégis szem előtt tartok egy kritériumot, mégpedig azt, ami Heidegger-olvasatomban meghatározó tényezőnek bizonyul: Heideggernek a görög gondolkodókkal és költőkkel folytatott *párbeszéde* lesz a mérvadó. Ebben a párbeszédben, amit igazából a *Beiträge zur Philosophie*-től datálók, egyre erősödik az a tendencia, miszerint Heidegger fokozatosan – igazából négy éven belül –, majd végérvényesen törli az államférfit, a politikust az autentikus alkotók sorából. Ezt a 1939-től 1973-ig tartó intervallumot tekintem a „letisztult” eszmélődő gondolkodás heideggeri körvonalazásának.

Mindezek alátámasztására két Heidegger-passzust szeretnék az alábbiakban bemutatni. Az első passzus Heidegger utolsó művei közül való, s ebből azt a részletet fogom kiragadni, amelyben azt fogalmazza meg precízen, miért *nem szabad a gondolkodást a termelés modellje szerint elgondolni*, ami azt jelentené, hogy képes az ember helyének megváltoztatására. Úgy gondolom, ez a precíz megfogalmazás igazából egy olyan törekvésnek a kifejezése Heidegger részéről, ami már 1936-tól egyre fontosabb helyet kap a Heidegger-életműben, és ami egyben az eszmélődő gondolkodás kvázi meghatározásaként is felfogható: „a tudat elsőbbségét fel kell adni egy új terület, a jelenvaló-lét területe javára, hogy az ember számára csak egyetlen lehetőség van ahhoz, hogy bekapcsolódjék ebbe az új területbe, [...] ami nem az ember, de az ember mégis onnan kapja meghatározását. A betérést ide nem a gondolkodás viszi véghez, ahogy azt már Heidegger kidolgozta. Az *leginkább azt jelentené, hogy a gondolkodást még mindig a termelés modellje szerint képzelik el, amikor képesnek hiszik arra, hogy az ember helyét megváltoztassa* (kiemelés tőlem – K. I.).”²⁴

A második idézetet annak alátámasztására választottam ki a *Tudomány és eszmélődés*ből, hogy bemutassam, mit is jelent a görög gondolkodókkal és nyelvünkkel való párbeszéd a kései Heidegger szemében: „a mára irányuló eszmélések csak akkor bontakozhatnak ki és terjedhetnek el, ha gyökereiket történelmi létünk talajába mélyeszti a görög gondolkodókkal és a nyelvünkkel folytatott párbeszédben. [...] A görög gondolkodókkal – egyúttal költőkkel – folytatandó párbeszéd nem az antikvitás modern reneszánszát jelenti.”²⁵

Tehát az eszmélődést egyfelől a gondolkodás korlátozott szerepével (és ez a belátás, úgy vélem, csak a kései, az 1938 utáni Heideggernél körvonalazódik először), másfelől a görög

²⁴ Az 1973-as *Zähringeni szeminárium*: i. m. 23.

²⁵ Martin Heidegger: *Tudomány és eszmélődés*. =Tillmann József: *A későjkor jözsansága*. Bp. 1994. 50.

gondolkodókkal és a nyelvünkkel való párbeszédhez társítom. Ebben a párbeszédben a görög gondolkodókhoz való viszony alaposan megváltozik – már semmiképp sem hasonlítható a *Bevezetés a filozófiába* görög emberképéhez.

Az alábbiakban bemutatom azokat a változásokat, amelyek 1935 és 1939 között következtek be Heidegger gondolkodásában, s amelyeket az eszmélődő gondolkodás kialakulásának előzményeként tudok be. Mindenekelőtt a *Beiträge zur Philosophie*-t (*Az Eseményről*), a lét-történeti gondolkodás főműveként ismert kötetet tartom szem előtt e kérdés taglalásakor. Több olyan hasonlóságot fedezhetünk fel e második főmű és a *Lét és idő* között, amelyek kétségtelenül mindvégig – még ha átértelmezve is – meghatározó szerepet kapnak Heidegger filozófiájában: ilyen például az *elfedés* mozzanata a *Lét és idő*-ből (ott még kizárólag a *mindennapiság* sajátja), s amely a *Beiträge*-ben²⁶ újra felbukkan – jóllehet már más vonatkozásban. Ebben az alfejezetben azonban bennünket nem annyira a *Lét és idő* és a *Beiträge* közötti hasonlóságok érdekelnek, mint inkább a különbségek.

Az az alapvető különbség, amely az első főművel, a *Lét és idő*vel szemben tetten érhető a *Beiträge*-ben, s amely rányomja bélyegét a későbbi Heidegger-művek mindegyikére, hogy ez utóbbiban a létre irányuló kérdés kiindulópontja már nem a transzcendentál-horizontális, hanem lét-történeti. A jelenvaló lét mint olyan már nincs szembeállítva a léttel: hozzátartozik a léthez annak tartózkodásában. Ez azonban mégsem a létezőn való túllépést, transzcendenciát jelent, hanem a lét és a létező transzcendentális különbségének, a transzcendenciának az átugrását. Ekképpen a lét igazságát közvetlenebbül gondolhatjuk el. A gondolkodás tehát az az *ugrás*, amelynek során a lét igazsága projekciójának véghezvitele megtörténik – ami által a jelenvaló lét önmagát a lét által sajátta-tettként tapasztalja. A lét a jelenvaló lét „tulajdonává” válik, ugyanakkor tartózkodásához a lét is rászorul az emberre. Ezt a lét részéről jövő *rászorulást* és a jelenvaló lét *hozzátartozását* nevezi Heidegger *egymásbafordulásnak* (*Kehre im Ereignis*). Ezzel elérkeztünk a *sajáttá-tevő esemény*, az *Ereignis* heideggeri fogalmához – a kései Heidegger egyik legfontosabb kulcsfogalmához. Az egymásbafordulás – mármint a rászorulás és a hozzátartozás egymásrautaltsága – maga a sajátta-tevő esemény. A gondolkodás mint ugrás a létnek ebben az egymásbafordulásban való tartózkodására kérdez rá oly módon, hogy azt visszautalja saját történetébe, kikérdezve a létnek mint létező létezőségeként megmutakozó történetét. Ennek a lét-történeti gondolkodásnak mint ugrásnak mozgatórugója a *létfeledés*. A gondolkodás mint ugrás azonban csak *előkészítő* jelleggel bír: megnyitja az egymásbafordulásnak, a sajátta-tevő eseménynek tartózkodását (amennyiben a jelenvaló lét magát mint a lét által sajátta-tettet tapasztalja meg), hogy az később a lét igazságát a létező nyitottságába rejthesse.

Ebben a két mozzanatban – vagyis abban, hogy a jelenvaló lét a lét által sajátta-tettként tapasztalja meg magát, és ezt a léthez való hozzátartozást *tudatosan* vállalja,²⁷ valamint a lét igaz-

²⁶ Igazából először *Az igazság lényegéről*ben érhető tetten ez az alapos változás (amit a *Beiträge* dolgoz ki részletesebben). Ott már az *ek-szisztens* jelenvaló lét *inszisztens* is egyben: „*Ek-szisztensen a jelenvaló lét inszisztens.*” Heidegger, Martin: *Az igazság lényegéről*. = Pongrácz Tibor: „...költőien lakozik az ember”. Bp.–Szeged 1994. i. m. 55.

²⁷ Vajda Mihály a *Vorträge und Aufsätze* következő passzusának elemzése kapcsán kérdez rá a heideggeri eszmélődő gondolkodásra. Ehhez fűzött észrevételeimet a Heidegger-passzus idézése és az arra vonatkozó Vajda-kritika után mutatom be. Lássuk először a német gondolkodó gondolatait: „Egyszer azonban a napnyugati gondolkodás kezdetekor felvillant a nyelv lényege a lét fényében. Egyszer, amikor Hérakleitosz a *logos*t mint alapszót gondolta el, hogy e szóba belegondolja a létező létét. Hirtelen azonban kialudt a villám. Senki sem fogta fel sugarát s annak közelségét, amit megvilágított. Csak akkor látjuk ezt a villámot, ha beállunk a lét viharába. Ma azonban minden amellett szól, hogy az ember csak a vihart elűzni törekszik. Minden lehetséges eszközzel vadászik a viharra, hogy nyugta legyen tőle. Csakhogy ez a nyugalom nem nyugalom. Csupán a gondolkodástól való félelem elaltatása.”

ságát a létező nyitottságába való rejtése – az eszmélődő gondolkodás első körvonalazását láthatjuk a második alkotói korszakbeli Heideggernél. Friedrich-Wilhelm von Hermann²⁸ mutat rá erre a *Technika, politika és művészet* a *Beiträge zur Philosophie*-ban című előadásában: „Az így projektált jövőbeli itt-lét a sajátá-tévő eseményhez való tudatosan vállalt hozzátartozással azt az előfeltételt szabja magának, hogy az »utolsó Isten intései elé« vagy – a *Brief über den Humanismus* szavaival – a Szent, az Istenség, az Isten újramegjelenése elé álljon.”

A *Beiträge* és az azt követő, 1939 utáni Heidegger-művekben a hasonlóságok mellett azonban több – az eszmélődés vonatkozásában különösen fontos – különbséget is tetten érhetünk. Egyelőre csak egyet, a számomra talán legfontosabbat említeném: az államalkotó tettet, amelyet még az alapítás illesztményébe sorol Heidegger (1938 után azonban végérvényesen törli az autentikus alkotók sorából).

Mi újat hoz a szó tág értelmében vett eszmélődő gondolkodás körvonalazásában a *Beiträge*? Mindenekelőtt újra kihangsúlyoznám a gondolkodás mint ugrás azon szerepét, hogy önmagát a léttörténetbe visszautalja, valamint a lét által sajátá-tettséggé tudatos vállalását. Továbbá egy másik olyan fontos kérdés árnyalásához ad támpontot a *Beiträge*, amire, úgy gondolom, Heidegger akkoriban még felemás megoldást ajánlott. Mint ismeretes, második alkotói korszakának főművében már nem beszél a *Lét és időben* olvasható szisztematikus felépítésről, hanem illesztékről. A hat egység, az illesztmények a sajátá-tévő esemény (*Ereignis*) sajátos tartózkodási tartományai. Ezekben az illesztményekben a léttörténeti gondolkodás a lét tartózkodása eddig elrejtett tartományainak bejárása közben csak azt képes elgondolni, ami neki mint elgondolandó megjelenik. A hat illesztményben, amelyet a léttörténeti gondolkodás végigjár, a lét tartózkodását és a lét nem-tartózkodását fogja „feltérképezni”.

Miért mondtam azt, hogy Heidegger itt a szó tágabb értelmében vett eszmélődés kérdésére még felemás megoldást kínál? Mert akkoriban még felveszi az államalkotót a lét igazságát a létezők nyitottságába rejtő alkotók sorába – természetesen ez a problémafelvetés *csak* akkor érdemelhet figyelmet egyáltalán, ha a *Beiträgét* a későbbi, ötvenes évek eszmélődés fogalma

Vajda ezen heideggeri szövegrészlethez lábjegyzetben fűzött kérdései érdemelnek különös figyelmet: „A szokásos gondolkodás már a görögöknél is (Hérakleitosz szintén így látja) süket a *logos* szavára. Talán az egyetlen különbség, hogy korábban volt egy *gondolkodó*, aki még képes volt meghallani a lét szavát? Egyszerűen minden azon múlna, hogy van-e egy olyan régi-új gondolkodás, amely tudomásul veszi a kiúttalanságot? És amit Heidegger a viharról mondott? Ott is csak a gondolkodás átállítódásáról lenne szó? Vagy pedig az ember, ha egyszer képessé vált meghallani a *logos*t és hozzátartozni a léthez, akkor (ezáltal) már más emberré lett? Vagy más emberré lett, s így képes a *logos*t meghallani?”

Úgy gondolom, s ezt éppen bemutattam, hogy Heidegger két tényezőt tart fontosnak kiemelni a lét tartózkodásában: egyfelől a sajátá-tévő eseményhez való hozzátartozás tudatos vállalását, másfelől pedig a lét igazságának a létező nyitottságába való rejtését. Vajda, úgy tűnik, mintha szem elől tévesztené ez utóbbit, a jelenvalóletnek – valóban ez csak azután következik/következhethet be, miután a gondolkodás önmagát ugrásként a léttörténetbe mint a létezőség történetébe visszautalja – az *alapításban közrejátszott szerepét*, aminek során a lét igazságát a létező nyitottságába rejtí. Ez utóbbiból (főként) fogja kibontani Heidegger a későbbiekben az eszmélődésnek az autentikus poézisre, a létrehozó alkotásmódra vonatkozó gondolatait. Heidegger-olvasatomban az eszmélődést akkortól datálom, amikor Heidegger törli az államférfit az autentikus alkotók sorából; ugyanakkor már itt, a *Beiträgében* elkezdődik az a folyamat Heidegger gondolkodásában, aminek eredménye az a gondolkodás lesz, aminek „nincs hatása”, ami a gondolkodást már nem a termelés modellje szerint képzei el.

Úgy gondolom, az eszmélődés fogalma ötvenes évekbeli megjelenésének elemzésekor – de az abból az időszakból származó művek esetében is – komolyan kell vennünk, amit Heidegger mond a léttörténet és az eszmélődés kapcsolatáról: azt, hogy pusztán a görög gondolkodókkal és a nyelvel folytatott *párbeszéd*ről van szó. A „görögök” az ötvenes években nem egyebek tehát a nemtárgyiasított gondolkodás példánál Heidegger szemében.

²⁸ Hermann von, Friedrich-Wilhelm: *Technika, Politika és művészet* a *Beiträge zur Philosophie*-ban. = Fehér M. István: *Utak és tévutak*. A budapesti Heidegger-konferencia előadásai. Bp. 1991. 140.

felől vizsgáljuk. Valószínűnek tűnik számomra, hogy Heidegger kiindulópontja ebben a műben – az, hogy a lét által sajátá-tettséggé tudatos vállalása és a lét igazságának a létezők nyitottságába való rejtése – hasonló indíttatásnak köszönhető a Humanizmus-levélével: „Az ember nem a létező ura. Az ember a lét pásztora.” Azt gondolom, a *Beiträge*ben is megtaláljuk e gondolat magvait, első körvonalait, azonban még mindig „felemás” abban az értelemben, hogy a gondolkodást képesnek tartja az ember helyének megváltoztatására.

Technika, politika és művészet szerepe az eszmélődésben

Kulcsfogalmak az eszmélődésben: föld, világ

Mivel a *Beiträge* teljes illesztékszerkezetét csak Heidegger halála utána ismerhette meg az olvasóközönség – azt megelőzően pedig csak az illesztékszerkezetből kiemelt kérdéseket és gondolatmeneteket dolgozott ki bővebben –, továbbra is ebből a második főműből próbálom kibontani az eszmélődésre vonatkozó gondolatainak alakulását. Szándékomat egyfelől az indokolja, hogy valójában itt sorolja be a különböző létmódokat azokba az illesztményekbe, amelyekben a lét tartózkodik, és amelyekben nem tartózkodik. Másfelől ebben a műben olyan alapvető heideggeri fogalmakat ismerhetünk meg, mint például a „föld” vagy a „világ”, amelyek a „letisztult”, a szó szűk heideggeri értelmében vett eszmélődés fogalmának bemutatásában és kritikájában sok segítséget nyújtanak.

Kezdem tehát a technika, politika és művészet kérdésének és szerepének bemutatásával a *Beiträge*ben – szem előtt tartva és röviden utalva arra, hogy mi lesz az illető létmód sorsa a későbbi Heidegger-művekben. Ahogy már említettem, Heidegger a lét tartózkodásának illesztékszerkezetében hat illesztményt különböztet meg: „A felhangzás” (*Der Anklang*), „A belejátszás” (*Das Zuspiel*), „Az ugrás” (*Der Sprung*), „Az alapítás” (*Die Gründung*), „Az eljövendők” (*Die Zukünftigen*), „Az utolsó Isten” (*Der letzte Gott*). A technika, a nemzeti-szocializmusra jellemző politikum egyaránt a „Felhangzás” illesztményébe kerül. A gondolkodás, a költészet, a művészet és az államalkotó tett viszont „Az alapítás” illesztményébe van besorolva. Az „Alapítás” illesztményébe sorolt létmódokban a jelenvalólét a lét által sajátá-tettként tapasztalja magát, majd a lét igazságát a létező nyitottságába rejt. Ez utóbbi, a lét igazságának alapítása lesz az alapítás fő mozzanata, amelyben a lét általi elhagyatottságot meghaladja az – autentikus – alkotó. Az igazság alapítása és tartózkodása egyben „örzés” is tehát, örzés, amelyben a lét igazságának önelrejtése megvalósul. Itt már felismerhetjük a *Műalkotás eredetéből* oly ismerős föld és világ viszályát. Az örzés, hangsúlyozza Heidegger a *Vorblickben*, a jelenvalólét gondoskodásában történik meg, abban a jelenvalólétben, amelyek a sajátá-tévő eseményhez való hozzátartozását alig tudja.

Miért válik fontossá Heidegger-olvasatomban a földnek a világgal való viszála és az azzal együtt járó elrejtés? Eltekintve attól a tényről, hogy Heidegger a *Beiträge*ben még az államalapító tettnek is fontos szerepet szán (s amelyben a jelenvalólét, meglátjuk, a Ge-Stell nem-eszmélődő emberéhez hasonlóan a gondolkodást a termelés modellje szerint gondolja el), fontos támpontokra találunk a későbbi Heidegger-művek interpretációjához. Lássuk először a technikát a „Felhangzás”²⁹ illesztményében. Ebben az illesztményben a lét tartózkodási módja a nem-tartózkodás. A modern technika megtapasztalása, elgondolása a *Machenschaft* (csinálmány) felől történik. A csinálmány nem egyéb, mint a létező magunk elé állítottként és magunk

²⁹ Ebben az illesztményben hangzik fel a léttörténeti gondolkodás számára a létefeledés.

elé állíthatóként való értelmezése. Ez az újkori tudatfilozófiára és természettudományra alapozó értelmezés a létezőséget a szubjektum által elő-állíthatósággként is meghatározza. A létezőnek a csinálmányban uralkodó értelmezése azt jelenti, hogy a létező a vélsben (Meinen) és a számításban hozzáférhető, valamint előhozható az elő-állításban (Her-stellen) és végrehajtásban (Durchführung).

Ezzel szemben az „Alapítás” illesztményében – és a *Műalkotás eredetében* – a létezőség más értelmezését találjuk. A választóvonal a két illesztmény, a „Felhangzás” és az „Alapítás” között éppen a *Humanizmus-levélből* idézett illúzióban rejlik, hogy az ember a „létezők ura”. Abban az illúzióban rejlik tehát, hogy a fentebb bemutatott illesztményben a létező teljesen megismerhető és korlátlanul uralható – ezzel szemben az „Alapítás”-ban nem megismerésről, hanem felfedésről van szó, továbbá nem előállíthatóságról, hanem – hogy *Az igazság lényegéről* Heideggerrel szóljak – lenni-hagyásról. Ennek a két illesztmény közötti különbségnek a szemléltetésére egy olyan passzust szeretnék idézni *Az igazság lényegéről*ből, amelyben a jelenvalólét lenni-hagyó felfedésével egyben együtt jár az egészében vett létező elrejtése is. Ez az egészében vett létező a tudományok által – mivelhogy nem mérhető és nem uralható –: semmis-jelentéktelen. „A lenni-hagyás éppen azért, hogy az egyes viszonyulásban mindenkor azt a létezőt hagyja lenni, amelyhez viszonyul, és amit ily módon felfed, elrejtí az egészében vett létezőt. A lenni-hagyás önmagában egyúttal elrejtés is.”³⁰

A következőkben azért fogom *A műalkotás eredetének* elemzésével folytatni Heidegger-olvasatom bemutatását, mert úgy gondolom, ebben a műben Heidegger alaposabban körüljárja a föld és a világ kérdését, mint a *Beiträge*ben.

A létező semmiképp sem a mi kreatúránk vagy akárcsak képzetünk, ha gyakran így szeretnénk is látni. A létezőn túl, de belőle eredően még valami más is végbemege: a világlás. A világlás a létező mint egész közepette egy nyitott hely – ez a nyitott hely, a tisztás (*Lichtung*)³¹ a létező felől elgondolva létezőbb, mint a létező. A jelenvalólétre – mármint arra, aki a lét által sajátta-tetségét tudatosan vállalva a lét igazságát a létező nyitottságába rejti – az a feladat hárul, hogy ezt a tisztást őrizze. A világlásnak köszönhetően adott a létező, és váltakozó mértékben ennek megfelelően lesz el-nem-rejtetté. De a létező el-nem-rejtettsége – hangsúlyozza Heidegger – sohasem kéznél levő állapot: a világlás *kettős elrejtésként* történik. Egyfelől az utunkba kerülő létező megvilágítódása már önmagában is elrejtés. Másfelől a létezők között az elrejtés kettős jelleggel hat: *elakadásként* és *elváltoztatásként*. „Az elakadásként vett elrejtés éppenséggel nem és nem csak a megismerés mindenkori határa, hanem a megvilágított világlásnak a kezdete.”³²

A második értelemben vett elrejtés, az *elváltoztatás* a megvilágított létezők között történik meg: „A létező a másik elé tolul, az egyik elleplezi a másikat, amaz beárnyékolja emezt, kevesebb elrekeszt sokat, s az elszigetelt tagad mindent. Itt az elrejtés nem az egyszerű elakadás, hanem: jóllehet a létező megjelenik, de másként mutatkozik, mint amilyen.”³³

³⁰ Heidegger, Martin: *Az igazság lényegéről*. I. m. 52.

³¹ A *Lichtung* (tisztás) heideggeri fogalmának frappáns elemzését Vajda Mihálytól idézem: „A *Lichtung*, a tisztás heideggeri fogalma könnyen értelmezhető: a *Lichtung* nem más, mint az a hely, a *Da*, amelyben az ember, a *Da-sein* áll a létben. Amiképpen a tisztás az a hely az erdőben, ahonnan lehetséges az erdőt is látni, nem csak a fákat, ugyanúgy a *Lichtung* az a hely, ahonnan nemcsak az egyes létezőket láthatjuk, hanem rálátásunk lehet a létre magára.” Vajda Mihály: *Heidegger Freudról*. = Uő: *A posztmodern Heidegger*. T-Twins Kiadó, Lukács Archivum, Századvég Kiadó 1993. 17.

³² Heidegger, Martin: *A műalkotás eredete*. I. m. 85.

³³ Uo.

Az el-nem-rejtettségeként vett igazság lényegéhez tartozik ez a kettős elrejtés módján történő megtagadás. Ez az „elrejtő megtagadás” az igazság lényegében azt a szembefordulást nevezi meg, amely az igazság lényegében a világlás és elrejtés között áll fenn – ez az eredeti *vita*, az ősvita szembenállása biztosítja a *nyíltságot*. „Ehhez a nyíltsághoz hozzátartozik egy világ és a föld” – most azonban különbséget kell tennünk a világ és világlás, valamint az elrejtés és a föld között. „A világ inkább azon lényegszerű útmutatások pályáinak világlása, amelyeknek minden döntés engedelmeskedik. [...] A föld nem egyszerűen elzártaság,³⁴ hanem az, ami rejtőzőként lép elő. A világ és a föld lényegük szerint mindenkor vitáznak és perlekednek”³⁵

A föld csak akkor hatja át a világot, a világ csak akkor alapul a földön, ha az igazság – a világlás és elrejtés ősvitájaként – megtörténik. Az igazság belerendeződése a műalkotásba egy olyan létező létrehozása, ami előbb még nem volt, de később sem lesz többé.

Melyik autentikus alkotásmód megtapasztalása képes megváltoztatni a létezővel való viszonyunkat?

Ebben a fejezetrészen is főként a *Beiträge zur Philosophie* létmegtározását szem előtt tartva fogom a tág értelemben vett eszmélődést nyomon követni – ezt a célkitűzést úgy szeretném megvalósítani, hogy figyelembe veszem a Heidegger különböző alkotói korszakaiban végbement változásokat. Ennek érdekében két síkon fogom végigvezetni az olvasót a kései Heidegger művein: egyfelől kijelölöm és bemutatom azokat a csomópontokat, ahol alaposabb változást feltételezek az eszmélődéshez (vagy pontosabban: a megmentéshez) fűzött reményeinek alakulásáról, másfelől pedig többé-kevésbé részletbe menően körvonalazom azokat a problémákat, amelyek Heideggert egy-egy új kérdésfelvetéshez, belátáshoz vezették.

Mindenekelőtt az alcímben megfogalmazott kérdést szeretném körüljárni: mikor melyik autentikus alkotásmódot tekintette példaértékűnek Heidegger? Míg az 1930-as évek első felében Heidegger azt remélte, hogy a nemzetiszocializmus érvényt szerezhet az ő gondolkodásában megfogalmazódott, művészet és termelés egységén alapuló alkotásmódnak, s amely a maga során képes lesz a létező-létezőkhöz való viszonyunkat megváltoztatni, addig 1936–39 között a művészetnek tulajdonított példaértékű szerepet az eszmélődésben. Később, 1966-ban azonban már csalódottan nyilatkozott ez utóbbi szerepének ellenkezőjéről. Marad a szó szűk értelmében vett eszmélődés: a gondolkodás és költés révén megelevenített új kezdet, az esemény.

Az előző fejezetrészen részletesebben bemutatott *Beiträge zur Philosophie* és *A műalkotás eredetének* általam is kihangsúlyozott fő gondolata a föld fogalmához szervesen kapcsolódó elrejtés mozzanata. Ugyancsak ebből, az elrejtés mozzanatából szándékozom kibontani a tág értelemben vett heideggeri eszmélődés fogalmát és történetét. A léttörténeti gondolkodás – ami a *Beiträgétől* kezdődően a tág értelemben vett eszmélődés alapfeltétele a heideggeri gondolkodásban – többet nyújt a *Lét és idő*-beli metafizikai destrukciónál, ha azt kizárólag az eszmélődés felől vizsgáljuk, hiszen mögötte már jelen van Heidegger egyik fontos belátása. E

³⁴ Zimmerman kitűnően rávilágít arra a változásra, ami *A műalkotás eredetének* első és második kiadása között megfigyelhető: „In the first version of the art-work essay (1935) conceived of world and earth as corresponding to the two aspects of »truth«, understood as unconcealment. In every instance of such unconcealment, *concealment also obtains*. [...] Heidegger concluded, however, that this distinction was inaccurate: »the world is not simply the open... and the earth is not simply the closed« [...] *the world is historical*, hence partial and perspectival, unconcealment of entities [...] In a given historical epoch, entities may manifest themselves in a way that did not occur in another epoch.” Zimmerman, Michael E.: *Heidegger's Confrontation with Modernity. I. m.* 121.

³⁵ Uo.

fontos belátás Heidegger részéről nem egyéb, mint az, hogy korunk – amit később *Ge-Stell*nek nevez – embere már olyannyira a metafizikai elé- és elő-állítás foglya, hogy már semmiképp sem lenne elég a megmentéshez csupán az, hogy visszatérjen a kézművességhez. Az eszmélődés szerepét éppen abban látja Heidegger, hogy oly módon mutat fel igaz létmódokat,³⁶ hogy egyenlő mértékben hangsúlyozza – a kultúrkritika bélyegét magán viselő technikakritikákkal szemben – a léttörténetbe való visszatekintést (az „ugrást”) és az azt követő, a lét igazságát a létezők nyitottságába rejtő poézist. Jóllehet ez utóbbi célkitűzés még ha nem sikerült is a *Beiträge*ben – amit azon értem tetten, hogy a gondolkodást még mindig képesnek tartotta az ember helyének megváltoztatására –, szemtanúi lehetünk annak a folyamatnak, amelyben az eszmélődő gondolkodás az ötvenes években elnyeri jól lekerekített formáját. Ebben a folyamatban a *Beiträge* Heideggere valahol középen helyezkedik el; azt gondolom, hogy a szűk értelemben vett eszmélődés körvonalazása nem csupán a mindennapok tapasztalatának hatására³⁷ következett be, hanem egy olyan – Heidegger gondolkodói korszakát – probléma megoldásának igénye is szülte, amelyet a német gondolkodó második alkotói korszakában megold. E probléma – véli Zimmerman a *The Eclipse of the Self*ben³⁸ – abból adódik, hogy a korai Heidegger túlságosan fontos szerepet tulajdonít az akaratnak. Ez az értelmezés, amely az akarat kérdésének taglalásában csak a két alkotói korszakot tartja szem előtt, leegyszerűsítő – figyelmeztet ugyanakkor Zimmerman. Hiszen gondoljunk csak a *Lét és időre* – amely a maga során a bátorság és az akarat fontosságát hangsúlyozza –: az el-határozottság például a jelenvalólét feltárultságának kitüntetett módusza.³⁹ Inkább arról lehet szó, folytatja Zimmerman, hogy a kései Heidegger egyre kevésbé hangsúlyozza az autentikusság önkéntes mozzanatát, anélkül azonban, hogy végérvényesen lemondana az utóbbi szerepéről.

Zimmerman szerint a kései Heidegger három kontextusban használja a ráhagyatkozás⁴⁰ fogalmát (*Gelassenheit*⁴¹):

1. A jelenvalólét vonatkozásában, aki a ráhagyatkozás révén felszabadul saját akaratának uralma alól; ebben a kontextusban a ráhagyatkozás alapfeltételének a tudatfilozófiára jellemző reprezentáció feladását tekinti Heidegger. Azt gondolom, hogy ez lenne a *Beiträge*ből „ugrás”-ként ismert előkészítő jellegű gondolkodás.

2. Ugyancsak jelenvalólétként, akiben a lét egy teljesen új módon tud megnyilvánulni. Zimmerman itt az autentikus alkotás, a *poézis* során megtörténő, a létigazságnak a létezők nyitottságába való rejtésére utal. Ilyen létrehozó alkotás, amelynek során egy teljesen új létigazság

³⁶ „Igazlét (igazság) felfedő létet jelent.” (*Lét és idő*. 44.)

³⁷ A művészetnek az eszmélődésben játszott szerepére gondolok például: míg mind a korai, mind a kései Heidegger a művészetnek az eszmélődésben különösen fontos szerepet tulajdonított, addig az 1966-os *Spiegelinterjú*ban már csalódottan jelenti ki, hogy nem látja, miként segíthet a *Ge-Stell* emberén a művészet.

³⁸ Zimmerman, Michael E.: *The Eclipse of the Self: The Development of Heidegger's Concept of Authenticity*. Athens 1981. 243–246.

³⁹ Heidegger *A műalkotás eredetében* figyelmeztet a *Lét és idő*ből ismert akaratall kapcsolatban: „A *Lét és idő* szellemében elgondolt elhatározottság nem egy szubjektum határozott akciója, hanem a jelenvalólétnek a létezőben rejlő elfogultságából a lét nyitottságába történő kinyílása. Az ember az egzisztenciában mégsem lép valami belsőből valami külsőbe. Az egzisztencia lényege az állhatatos benneállás a létező világlásnak lényegszerű szétválásában.” Heidegger, Martin: *A műalkotás eredete*. I. m. 104.

⁴⁰ Mint említettem, a *ráhagyatkozással* majdhogynem azonos értelemben használom mindenekelőtt az *eszmélődés* fogalmát, de olykor a *másik gondolkodást* vagy az *elmélkedő gondolkodást* is. Az általam tág értelemben vett *eszmélődő gondolkodással* nemcsak az ötvenes évek – szűk értelemben értendő – heideggeri *eszmélődés* fogalmát járom körül, hanem a *Beiträge*től fellelhető, különböző Heidegger-művekben közös gondolatot.

⁴¹ *Szenvtelenség*nek is fordítható – a ráhagyatkozás viszont visszaul az *igazság lényegéről*ből már ismert *lenni-hagyásra*.

rejtődik el a létezők nyitottságába, a műalkotás, a gondolkodás, a költészet és – 1939-ig – az államalkotó tett is. A korábbi *Beiträge*-interpretációmban a ráhagyatkozásnak ezt a mozzanatát a saját-tévő eseményben megtörténő *alapításként* mutattam be (de úgy vélem, a „lenni-hagyás” heideggeri terminus is erre vonatkozik), amelyet megelőz a metafizika történetének ugrásként való elsajátítása.

3. A Nyugat, azaz a *Ge-Stell*-beli emberiség jövőjével kapcsolatosan. Ebben a kontextusban Zimmerman a kései Heidegger azon belátását hangsúlyozza ki, miszerint a gondolkodás nem tudja az ember helyét megváltoztani: csak egy Isten menthet meg bennünket. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a gondolkodásnak nincs meg a maga szerepe vagy – szükségszerűsége, mindazonáltal: „Alkalmatlan a folyó ügyletek irányítására. Mit sem segít a gyakorlati kivitelezésben.”⁴²

Mit tartok még fontosnak az eszmélődő-ráhagyatkozó gondolkodással kapcsolatban kiemelendőnek? Ki, hogyan és mennyi idő leforgása alatt képes eljutni az eszmélődés állapotába? – kérdezhetjük. Mindenekelőtt kihangsúlyoznám, hogy – kétségtelen – nem beszélhetünk egy beteljesedett állapotként értett eszmélődésről. Sokkal inkább az eszmélődés *folyamatjellegré* és a *készletli állapotra* tevődik a hangsúly, amelyben cél a jelenvalólét saját-tévő eseményhez való tartozás tudatos vállalása. Nem tudom azonban eldönteni pontosan, kit is tartott képesnek az eszmélődésre. Olykor a nem tudós, egyszerű embereket is megfelelőnek tartja e gondolkodásforma elsajátítására⁴³ (vagy csak egyszerűen lefordítja egy közérthető nyelvezetre? vagy csak az a lennebb következő felosztásom), máskor – igazából legtöbbször – a tudósokat, tudományos kutatókat,⁴⁴ gondolkodókat, költőket. E két lehetőségen kívül még a Spiegel-interjúban is találkozhatunk az eszmélődő egy másik típusával, a „tisztánlátóval”, az eszmélődés magasabb szintjére feljutott gondolkodóval: ez a gondolkodó azon kevesek közé tartozik, akik nemcsak rendelkeznek a gondolkodás egészen új módszerével és az ahhoz szükséges belátásokkal, hanem bizonyos fokig mondani is tudják ezeket a belátásokat.⁴⁵

Annai bizonyos azonban, hogy az eszmélődő gondolkodás képességének bármilyen szintű elsajátítása hosszabb gyakorlást követel, magasabb erő kifejtést kíván meg. Ennél többet a jelenvalólét nem tehet, csak reménykedhet egy másik kezdetben,⁴⁶ hiszen tudja, a történelem tör-

⁴² Martin Heidegger: *Ráhagyatkozás. I. m.* 84.

⁴³ A *Ráhagyatkozásban* ad erre példát Heidegger. A technikai eszközök igénybevételét veszi példának Heidegger az elmélkedő gondolkodás bemutatásához. Ebben az előadásában mintha azt sugallná, hogy képzettségtől függetlenül el lehet sajátítani a ráhagyatkozás kérdező magatartását – anélkül hogy el kellene sajátítani a sokat hangoztatott lét-történetet, s hogy el kellene vetni a tudatfilozófiát. Máskor pedig mindig kihangsúlyozza Heidegger – a menedékről szólva –, hogy annak elengedhetetlen alapfeltétele a tudatfilozófiával való szembesülés például.

⁴⁴ A *Tudomány és eszmélődés* című előadásában (magyarul a 67. oldalon) így fogalmaz Heidegger: „Noha a tudományok útjai és eszközei soha nem vezetnek el a tudomány lényegéhez, a tudomány valamennyi kutatója és tanítója, minden tudományban jártas ember képes gondolkodó lényként az eszmélődés különböző sikjainak bejárására és ezek ébrentartására.”

⁴⁵ Olykor az az érzésem támad, Richard Rorty jogosan véli úgy, hogy Heidegger önmagát a léttörténet utolsó (és legfontosabb?) gondolkodójának tekintette. Ha arra az eszmélődés magas (legmagasabb?) fokára jutott gondolkodóra gondolunk, akit a törzsszövegben mutattam be, s aki (legtöbbször ezt sugallja Heidegger) kizárólag a metafizika újraelsajátítása után képes mondani valami különösen fontosat jelenlegi helyzetünkről, akkor kénytelen vagyok arra gondolni, Heidegger magáról beszél a *Földút* című írásában: „A bölcs derű kapu ahhoz, ami örökkévaló. Ajtja azon a pánnon forog, amelyet egykor a jelenvalólét (kiemelések tőlem – K. I.) titkaiból egy rátermett kovácsnál kovácsoltak ki.” Heidegger, Martin: „... költőien lakozik az ember”. I. m. 222.

⁴⁶ Vajda Mihály kitűnő Rorty-kritikájában a következőképp fogalmaz: „Amit – Rortyval szemben – hangsúlyozni szeretnék, az a következő. Itt egy másik kezdetről, nem pedig az igaz kezdetről van szó, itt az eseményről, nem pedig az eddigi léttörténet meg- és elítéléséről van szó, s végképp nincsen szó valamiféle emberi lényeg tudásáról, melynek megvalósítása más, a lényegnek megfelelőbb történetet tenne lehetővé. Arról van szó, hogy előregondolunk az első

ténik, nem ő csinálja: „Nem tudjuk, hogy az atomtechnika rémületesig fokozódó uralmának mi a célja. A technikai világ értelme elrejtőzik.”⁴⁷

Az eszmélődés – mondja Heidegger a *Tudomány és eszmélődés*ben – „közvetlenül nem dönthet arról, hogy történelmi tartózkodásunk hogyan és minek révén építheti ki és be az ittlakozását”. Ez a belátás, ami a mindent uralni és ellenőrizni akaró *Ge-Stell*beli tudomány – beleértve a történelemtudományt is – előfeltevéseivel szemben fogalmazódik meg, Heidegger legalapvetőbb és talán mindkét alkotói korszakára jellemző gondolata. Miért nem uralhatóak a történelem történései Heidegger szerint? Mert a történelemtudomány, s ami hamarosan egyetemes történetté válik, legfontosabb előfeltevése – véli Heidegger – megegyezik a tudatfilozófiájával: objektumként tekint a világtörténeésekre, s éppen ezért tárgyiasít. A történelem teóriája eszerint nem látja be, hogy módszereivel már eleve kizár bizonyos dolgokat eseményeket vizsgálataiból, nem látja be, hogy igazából rá van utalva arra az elkerülhetetlenre, amit épphogy a módszerei révén zárt ki. Az eszmélődés belátása szerint tehát a történelem adódik, és azt nem a historikus szemlélet alkotja meg.

The Relying-reflecting Thinking and the Interpretation of the Ge-Stell in Martin Heidegger's Philosophy.

The essay presents the later Heidegger's thinking emphasizing the concept of releasement (*Gelassenheit*) throughout his work. The author will not analyze the concept of releasement which appeared in the 1940–1950's but – in order to make connections with the earlier Heideggerian works – speak about releasement in the broader sense as a releasing thinking and attitude. The releasement in the broader sense traces back to *Beiträge zur Philosophie*. In author's opinion beginning with *Beiträge* Heidegger starts to describe more accurately the concept of releasement in the narrow sense of the word. In the formation of the concept the author differentiates two phases. In four years time, from 1935–1939, Heidegger definitely leaves out the politician from the circle of the authentic creators. The concept of releasement in the narrow sense of the word appears in the period 1939–1973. In this period also appears the *Ge-Stell* term. With the appearance of these the role of the thinking – which is described the most precisely later in the *Seminar in Zähringen 1973* – starts to be outlined. We mustn't consider thinking being capable or competent to change man's place in the world. We should not expect practical advice from its part when taking important decisions in every-day life. If did so we would still be in the grip of the productionist model, we would still think of thinking according to this model, says Heidegger.

kezdetbe, miközben a másik megvilágítatik. A gondolkodó mondása egyszerű: »Mit mondhatunk még? Csak ezt: Az esemény estét.«⁴⁷ Vajda Mihály: *Nem az örökkévalóságnak. I. m.* 333.

⁴⁷ Heidegger, Martin: *Ráhagyatkozás. I. m.* 91.

A szuverenitás alakzatai

Minden elméleti állásfoglalásnak, így a politikaelméletnek is két fő korláttal kell számolnia. Először helyes dolog elismerni a politikai tudás pragmatikus értelemirányultságát, azt, hogy a nézőpontok tudományos relevanciájuk mellett, azon túl, rendelkeznek sajátérvényűséggel, ami szerzőjük ideológiai, világnézeti hovatartozását tükrözi. Ennek a következménye az alternatívakeresés, függetlenül attól, hogy csupán a fennálló rend szubverziójára tör, pusztán alternatívát ajánl, szemléltője avagy eltökélt beteljesítője a megvalósítandó alternatíváknak. A másik tényező a használonak (olvasó, szerző, hallgató, vitázó) a diskurzus szintaktikai rendszeréhez való viszonya. Létezik az elméletnek egy olyan, a különböző értelemegységek kombinációs szabályait tartalmazó mélyszerkezete, amely az előbbi tényezővel, a nézőpont szempontjával kiegészítve lehatárolja, kiszámíthatóvá teszi, irányítja az érvelést: a tudatosság és a metatudás kategóriái tudáskonstituáló tényezőkké válnak. Ezek után teljesen releváns kérdésként merül fel az – bár ez a dolgozat keretében megválaszolatlan marad –, hogy vajon a politikaelmélet, a politikai filozófia maga is része-e, s ha igen, milyen szinten a gyakorlatnak. A tanulmány közvetlen célja a szuverenitás fogalmának mint alkotmányjogi fogalomnak hatástörténeti kontextusába való visszahelyezése, továbbá ártértékelése, különös tekintettel és vonatkozásokkal a jelenlegi román alkotmányra.

Fellapozva az alkotmány első lapjait, a címben rögzítettek szempontjából a következő tételre kell figyelemmel lennünk: az 1. szakasz 1. bekezdése értelmében „Románia szuverén, független, egységes és oszthatatlan nemzetállam”; a 2. szakasz 1. bekezdése a szuverenitás birtokosának – az akaratát referendum és képviseleti szervei által gyakorló – román népet nevez meg. A harmadik passzus (4. szakasz 1. bekezdés) az állam fundamentumáról állítja, hogy az éppen a román nép egységében keresendő.¹

Az értelmezés és behelyettesítés logikája szerint a szuverenitás – a legfelsőbb akarat – birtokosának nevezhető mindenki, aki akaratát referendum által, valamint a képviseleti szervekbe való delegálás útján érvényesíti. Ez a politikai testület alkotja a román állam anyagát, az alkotmány megnevezése szerint pedig ez „az egységes román nép”. Bár a fenti logika szerint a Románia területén élő – fajra, nemre, nemzetiségre, etnikai, nyelvi, vallási, politikai, vagyoni hovatartozástól függetlenül – egyenlő állampolgárok egyformán államalkotó elemek, valójában mégsem birtokosai a szuverenitásnak, aminek egyenes következménye az akarat heteronómiája. Ennek egyik oka az, hogy a szuverenitás az alkotmány rendelkezése szerint csakis a maga egészében, a nemzet által birtokolható, azaz senki sem gyakorolhatja saját vagy egy csoport nevében (2. szakasz 2. bekezdése szerint). Másfelől a probléma fogalmi természetű: a szuverenitásnak mint a törvényalkotás, a legitim erőszak alkalmazásának kizárólagos joga gördít elő bizonyos akadályokat.

Az alábbiakban dolgozatomban megpróbálok a szuverenitás fogalom értelmezésének, különböző elméleteinek, alternatíváinak nyomába eredni, a kisebbségek és az állam, a (kisebbségi és többségi) polgár és az állam viszonyát átgondolni. A központban a szuverenitás hatókörének, nagysága mértékének, alanyának kérdése áll: létezik-e szuverenitás, illetve olyan jogi norma,

¹ „Statul are ca fundament unitatea poporului român.” *Constituția României*. Art. 4. alin. 1.

amely összeegyeztethető a személy autonómiájának elvével;² kinek kell engedelmeskedni, ki és milyen mértékben rendelkezhet az egyén fölött a jogos kényszer eszközeivel? A végső kérdés: a szuverenitásnak melyik elmélete rendelkezik – filozófiai értelemben vett – legitimatív potenciállal?

E kérdéssel kapcsolatosan – természetesen – előrebocsátható, hogy a válasz egy körülhatárolt értékészlet valamely elemeként lehetséges: az állam létevel kapcsolatosan felállított elméletek egy erős és egy minimális gyakorlatról beszélnek, a szuverenitás ekképpen mint a totális állam, netalán a libertáriánus állam szuverenitása lehetséges, egyáltalán az állam bármiféle erős értelmezésével az emberi jogok által megalapozott szabadság eszméje az, ami szembeállítható; a harmadik lehetőség a középút.

A szuverenitás, ami sohasem az

A szuverenitás ma használatos értelmében többféle jelentésréteg társul egymáshoz, s bár folyamatos átalakulásokon ment át, a szuverenitás már a klasszikus megfogalmazásában sem volt az, ami: nem volt az állam abszolút, csupán a legfőbb hatalma. Bár Jean Bodin, egyike a fogalom első teoretikusainak, mint *az állam állandó és abszolút hatalmát* határozza meg, tisztázza e két attribútum jelentését, ám közvetlenül ezek után korlátokat állít az abszolút és állandó jelleg elé.

Szerinte a szuverenitás a törvénnyel szembeni viszonyban áll fenn: a szuverénnek jogában áll törvényt alkotni, eltörölni. Ez a két mozzanat ténylegesen igényel valamiféle hatalmat: eltörölni egy törvényt csak annak áll jogában, akire az adott szabály hatálya akkor és ott, azaz az eltörlés aktusában nem érvényes. Hasonlóképpen új szabály megalkotása csakis annak lehetséges, akit az eltörölendő törvény már nem kötelez, aki a törvény hatalmán túl van, azaz a (valamikor) szuverén (állandó és abszolút) hatalommal alátámasztott törvényt képes áthágni. Ebből az okból kifolyólag a szuverént nemcsak a korábbi törvények, de még a saját maga iránt vállalt kötelezettségek, úgymint eskü, ígéret sem korlátozzák, csupán a másik szuverénnek tett eskü.

Bodin meghatározása, túl azon, hogy *contradictio in adjectio*, egészen más korlátozó meghatározottságokat is implikál. Maga az abszolútum metafizikai fogalma az első csapda: az ország minden uralkodója abszolút szuverenitás, törvényei ebből adódóan abszolút és állandó érvényűek, akár kibocsátójuk hatalma. Mégis a viszony, amelyben a szuverén hatalom kifejezésre jut, a más és a saját hatalommal való kollízió korlátját teremti meg. Vannak azonban Bodin által felállított, tehát felismert egészen más jellegű korlátok is. Az Isten és a természeti törvény, bár úgy tűnik, hogy államon kívüli hatalmak, erkölcsi és jogi autoritásai néhány korlátozó elemnek: ezek főleg erkölcsi és anyagi természetűek, s ezeknek rendjén az uralkodónak felül kell bírálnia a fentebb meghatározott abszolút és állandó hatalmát. A *jogos és méltányos szerződések* mégis kötik az uralkodói hatalmat, mint ahogy a *becsület* is korlátozó, mert mindhárom a *természeti törvény* és *Isten* szabálya. Külön rendbe tartozik maga az *ésszerűség*, ami az érdek és becsület összeütközésében megkívánja az előbbi érvényesülését. Az uralkodónak igaz-

² A személy autonómiájának kérdése egyúttal a társadalom által az egyén fölött alkalmazható hatalomnak a kérdését implikálja, amint azt *A szabadságról* c. könyv szerzője, John Stuart Mill megjegyzi. Az autonómia feltétele a szuverenitás egyik korlátja ebben az összefüggésben. Ám az autonómiának Kant által szánt jelentése azt is kihangsúlyozza, hogy a személy nem vethető alá semmiféle, saját törvényhozásától idegen akaratnak. A szuverenitás különféle alakzatainak sarkalatos jellemzője lehet annak a tendenciának a mértéke, amellyel a szuverenitás-konstrukció számol az egyéni és politikai törvényhozás, egyéni jogok és érdekek, valamint a közösségi érdek közti feszültséggel. Lásd: John Stuart Mill: *A szabadságról*. Buk. 1983.163.

ságosnak kell lennie, és kerülnie kell a *tehetetlenség, gyengeség, szívbéli hitványság* látszatát. A harmadik csoport korlátai a törvényhozás formakövetelményeit rögzítik: minden adománynak, kiváltságnak, ajándéklevélnek vagy okmányoknak *záradékkal* kell rendelkeznie, amelyben egyebek mellett³ garanciára utaló kijelentésnek kell állnia: „*hacsak nem sérti más jogát*”. Negyedik csoportba a királyság örökösödési és államformára utaló rendelkezések tartoznak. Az utolsó korlátot az *érdek* jelenti.

Az uralkodó szuverenitása – mondhatná Bodin – a megmaradt szuverenitás és a létező korlátok immár „korlátlan” és „szuverén” összekapcsolása: „Az uralkodónak szabad a hasznos törvények közül a leghasznosabbakat, az igazságosak és becsületesek közül a legigazságosabbakat s legbecsületesebbeket választani, még ha egyeseknek hasznos, másoknak káros is ez, de a haszon a köz, a kár az egyéné; az alattvalónak viszont nem szabad a becsület vagy az igazság álcája mellett megszegnie uralkodója törvényeit.”⁴ (Kiemelés tőlem – J.D.)

Az egyén és a közösség közötti ellentmondás maximális intenzitását az alkotmányban ténylegesen szentesített és konstitutív rousseau-i állam- és népszuverenitás elméletében éri el. Rousseau célja a legoptimálisabb államforma felvázolása, ha – mint ahogy ő mondja – az embereket olyanoknak vesszük, amilyenek, a törvényt pedig, amilyen lehetne.

A törvény rousseau-i koncepciójának alapja a szuverén főhatalom autonómiája: a jogviszonyra váló határozat, amelyben az egész nép (a szuverén, a főhatalom) saját maga számára hoz törvényt, s nem egy szuverenitással felruházott uralkodó a törvényhozó autoritás. Rousseau következetes marad az autonómia demokratikus kitéte iránt, amennyiben kiköti, hogy csak a teljességgel *általános akarat*, a nép akarata az, amely ilyen törvényt képes hozni, s legyen bárki, akinek hozzájárulása hiányzik, a határozatnak csak magánakarati jellege van. Az állam Rousseau szerint az a par excellence közeg, amiben az emberi erkölcsiség létezhet, ha a természeti állapot ösztönei fölött az erkölcsiség uralma konszolidálódik: „Csak akkor váltja fel a kötelesség szava a testi hajlamot és a jog az étvágyat, ha az ember, aki csak önmagára volt tekintettel, belátja, hogy kénytelen más elvek szerint cselekedni és észére hallgatni, mielőtt hajlmainak engedne.”⁵

A törvény tárgya, akárcsak az őt létrehozó akarat, általános, rendelkezései a nép érdekeit kell hogy szolgálják, ellenkező esetben az állam felbomlik, de Rousseau szerint a legfőbb hatalom rendelkezései teljességgel korlátlan jellegűek. Rousseau számára a nép autonóm törvényhozási aktusa egyben egyéni törvényhozást jelent, hiszen egy szavazásra bocsátott törvényjavaslat megszavazásakor az elfogadott többségi határozatnak a disszidentek számára is, de főleg nekik egy retrospektív belátásban morálisan asszimilálódni kell, olyannyira, hogy ne sérülhesen meg a kezdetben lefektetett meghatározás: a társulás révén ugyanolyan szabadnak maradni, mint a természeti állapotban, mert a törvénynek engedelmessé válni kell, mint saját magunknak engedelmessé válni! A törvény azért nem válhat heteronómmá – gondolja Rousseau –, mert a köztársasági ethosz képes elérni, hogy polgárai a szabad megfontolás révén újrafogalmazzák véleményüket, amelynek jelét a törvénynek való engedelmességben meg is mutatják.

A rousseau-i törvényfogalomban van valami demokratikus: túl azon, hogy a jogokban és kötelességekben egalitáriánus pozíciót képvisel, a szavazás aktusában módszertani precizitással igyekszik kizárni a magánvélemény eluralkodását. A szavazás résztvevői nem mások, mint az

³ Ide tartoznak a korlátlan szuverenitás jeleként záradékba vagy preambulumba foglalt „*mert nekünk így tetszik*”, „*minden jelenlevőnek*”, „*örök, visszavonhatatlan rendelet*” típusú kijelentések.

⁴ Jean Bodin: *Az államról*. Bp. 1987. 97.

⁵ Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződés*. Buk. 1972. 41.

atomizált szavazópolgárok, ki-ki véleményét mint egyéni akaratot nyilvánítva ki. A politikai mező szereplői közt – Rousseau nézete szerint – a pártok, társulások eleve ki vannak zárva. Jelenlétük csorbítaná az állam összetételét, ugyanis az állam egy össz-személyiség, amelynek annyi tagból kell állnia, ahány szavazat leadható, ám a csoport- vagy párttagok magánakarátát a társulás akarata mint közakarát helyettesíti, felszippantja, amely utóbbi a maga során csupán az állam közakarátával szemben lehet magánakarát, de számbelileg csökkentve a leadott szavazatok számát: ilyenkor „nem annyi a szavazó, mint az ember, hanem csak annyi, ahány csoport”.⁶

A Rousseau-i polgár helyzete a megkötött kettős szerződés ellenére is egyoldalú: bár szerződést köt magánszemélyként a főhatalom ellenében (itt elsősorban a többiekkel való egyenlő elbánás joga az, amivel rendelkezik az állammal szemben, a tulajdonhoz, valamint a védelemhez való jog, ide tartozna személyes érdekének bizonyos mértékű figyelembevétele⁷ a főhatalom részéről); főhatalomként a magánszemélyek ellen kötött szerződése egyszer s mindenkorra garantálja számára a törvény uralmát, azt, hogy sosem másnak, csupán saját magának engedelmeskedik, ha betartja a törvényt. Ám a törvény egy oszthatatlan akarat, statisztikailag egyáltalán nem valószínű, hogy ténylegesen tárgyasul az egyes egyén akarata a közakaratan, s ezen a ponton kérdéses az egyéni autonómia és az organikus egészként felfogott társadalomban megvalósuló autonóm törvényhozás közti *de facto* megfelelés. Rousseau államában a polgárt semmi sem védi, s társait is ugyanúgy kiszolgáltatja a törvénynek, a végrehajtó magánakarátának. A társadalmi szerződés valójában nem a főhatalomtól, hanem inkább az omnipotens törvénybe belevegyülő magánakarattól képtelen megmenteni. Ezzel mintegy megelőlegezendő Benjamin Constant Rousseau-hoz fűzött kritikája.

Constant kritikájának célpontja kettős irányú. Először állítja, hogy a hatalom sosem korlátlan, nem elég csak a felhasználandó cél hasznosságát figyelembe venni, az igénybe vett eszközök minőségének is szem előtt kell maradni. Másfelől a részesedés Rousseau-i fogalmában rejlő spekulatív logika teljességgel irreleváns, de hamis is. A szerződés folytán mindannyian lemondunk a jogok egy csoportjáról, de egyenlővé csak azok válhatnak, akik nem kormányoznak: „nem igaz, hogy a többieknek adva magunkat nem adjuk magunkat senkinek; épp ellenkezőleg, azoknak adjuk magunkat, akik mindenki nevében cselekednek”,⁸ azaz a végrehajtó testületnek. Az egyenlőség normája csorbát szenved azzal, hogy többlethatalommal ruházzuk fel valakiket. A korlátlan hatalommal felruházott szuverén egy elvont lény – Constant a Rousseau-i szuverén fogalom definíciójának negativitásban ennek jelét észleli; a végrehajtók, a nép megbízottjai azonban valóságosak.

Valójában a törvény hatásköre sem teljesen határtalan, az *igazságosság* és a *törvényes keret* a szuverenitás terjedelmének mértékei. Az ember rendelkezik olyan akaratú tárgyakkal, amit sem az uralkodó, sem pedig a megbízott nem képviselhet, ez pedig az *egyéni polgári jogok* köre. Amennyiben az egyén veszélyeztetve érzi magát, érzéseit, jogait, kötelessége *passzív ellenállást* tanúsítani.

A hatalom korlátozásának elve ellentmondástól szenved, ameddig ez csupán újabb hatalom létrehívásával érhető el. Hogyan érhető el – kérdi Constant –, hogy a hatalom összege ne legyen

⁶ I. m. 51.

⁷ „Az, ami közös a különböző érdekek között, az alkotja a társadalmi köteléket, mert ha nem volna olyan pont, amelyben valamennyi érdek megegyezik, akkor egyetlen társadalom sem állhatna fenn.” I. m. 46–47.

⁸ Benjamin Constant: *A régiék és a modernek szabadsága*. Bp. 1997. 78.

végtelen? Válasza az, hogy olyan intézményi alapot kell teremteni, amelyben a hatalom gyakorlóinak érdeke megmaradni saját hatáskörüknel.⁹

A hatalom megosztásának elve

Létezik a hatalomkorlátozásnak az egyéni polgári jogok szavatolásán kívül egy másik elmélete is. A legfőbb hatalom megosztásának elmélete gyakorlati alkalmazásnak örvendett több államban is, de a politikai szabadság törvénybe iktatott formájaként először Anglia államrendjében bukkant fel.

Ez a politikai szabadság, ahogyan Montesquieu a törvénynek az államrenddel való viszonyába állítottan megjeleníti, az államrend szerkezeti sajátosságában áll, amely lehetővé teszi a biztonságknak olyan fokát, „hogy egyetlen állampolgár se félhessen a másik állampolgártól”.¹⁰ Ez a félélem az államhatalom képviselői: személye vagy ezek testülete okán áll fenn. Montesquieu elképzelése szerint a hatalommal – és itt nem az intézményre, hanem a hatalom letéteményeseire kell gondolni – való visszaélés megakadályozására a hatalmak olyan elrendezését kell megalkotni,¹¹ amely működése folytán lehetetlenné teszi a hatalommal való visszaélést.

A hatalom megosztásának lényege Montesquieu szerint a kormányzati hatalmi ágaknak külön személy, illetve testület hatáskörébe való utalásából áll. A törvényhozó, végrehajtó, bírói hatalmak egyesítésének vagy bármelyik kettőnek az összemosása elkerülhetetlenül a zsarnokság valamilyen formájához vezet. A hatalmak szétválasztásának elvét az egymásban való részvétel elvével kiegészítve kell megértenünk, ennek mértékét elvi szinten a *határozóképeség* (rendelkezés, valamint más rendelkezéseinek kiegészítési joga) és az *akadályozóképeség* (vétőjog) fogalma¹² tükrözi. Ám honnan ered a főhatalom?

Köztársaságban a főhatalmat a nép birtokolja: „A nép csakis szavazatai által lehet egyeduralkodó: akarátát szavazataival fejezi ki. Az uralkodó akarata maga az uralkodó”¹³ – állítja Montesquieu. Mégis, a nép képtelen saját akarátát minden kérdésben közvetlenül kinyilvánítani, a demokrácia hátránya – mondja Montesquieu –, hogy a nép alkalmatlan a közügyek terén, ezért a képviseleti elv alapján meghatalmazottakat választ magának. A kormányzat demokriakusságának elengedhetetlen alapelve, hogy a kormányzat a néptől nyerjen megbízatást. Ez a megbízatás nem általános, a megbízó nem a nemzet, mint például Rousseau-nál, hanem városi, helyi jellegű. Ezzel az elképzelésével Montesquieu, szemben a rousseau-i oszthatatlan, monolitikus állam- és főhatalom tannal, a képviseleti elven alapuló politikai társadalom elvét vallja. De hogyan osztható meg a főhatalom?

Az, hogy a hatalom megosztott, Montesquieu szerint azt jelenti, hogy a hatalom elosztásának és gyakorlásának olyan módszereit kell érvényre juttatni, amelyek lehetetlenné teszik, hogy ugyanaz a személy vagy testület egyszerre több hatalmi ágazatban tevékenykedhessék. Ám Rousseau-nak a hatalom megosztásának elméletéhez fűzött kritikája nem ezt az elvet veszi célba. Rousseau szerint a hatalom – s itt egyetért Montesquieu-vel – átruházható (az akarát az, ami szerinte elidegeníthetetlen), hiszen léteznie kell a végrehajtó hatalomnak. A kettőjük közötti ellentét a hatalom elidegenítésének mértéke kapcsán azonban igen élesen jelentkezik: a

⁹ I. m. 84.

¹⁰ Charles Louis de Secondat Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Buk. 1987.160.

¹¹ I. m. 159.

¹² I. m. 166.

¹³ I. m. 51.

rousseau-i koncepció szerint az összakaratként felfogott főhatalom nem képviselhető, mert az akarat nem idegeníthető el, hanem az akaratot, a törvényt mozgásba lendítő végrehajtó hatalom az, ami időlegesen, bizonyos módszerrel megszerezhető, s ami a legfontosabb: magának a közakaratnak a gyakorlásaként, megbízatásként nyer életet. A régiek szabadságának mintájára, Rousseau a képviseleti demokrácia helyett a közvetlen részvételi demokráciát helyezi előtérbe. Montesquieu álláspontja az, hogy a hatalmat sosem lehet *de facto* mindenkinek, hanem csak a sorshúzás és szavazás útján erre kijelölteknek gyakorolni. Erre a célra hivatott a szenátus vagy az időszakonként összehívott bírói testületek. A hatalommegosztás elvének hatóköre a hatalomgyakorlás tevékenységére korlátozódik, nem pedig a hatalommegosztás *elvére*, amint ez utóbbit Rousseau igen helyesen megállapítja. A legfőbb hatalmat, bár mindketten a nép tulajdonaként értelmezik, Rousseau szerint a közakarat megoszthatatlan, a leghívebb kifejezési formájában ez a teljességgel érvényes *törvény*, ami meglátása szerint sosem megosztott. A főhatalmi ágazatok működése nem törvény(alkotás), hanem csak a törvény végrehajtása – állítja.¹⁴ Azok, akik a hatalom megosztásának elvét hirdetik, a hatalmat csupán *tárgya*, *de nem elve* szerint osztják fel.¹⁵ Teljesen igaz, hogy a köztársaság legerősebb hatalma a törvényhozói hatalom, amelynek zsarnoksága a személy felett eluralkodhatik, a képviselet jellegének következtében pedig többségi vagy testületi zsarnokságról beszélhetünk.

A törvények szelleméről tanulsága szerint a szabadság garanciája valóban nem eredeztethető egyedül az államrend, illetve -szerkezet feltételéből. A demokrácia alapelveinek megörökléséről értekezve Montesquieu kiemeli, hogy az *erény*, azaz az egyenlőség szeretete és helyes értelmezése a demokráciát működtető alapelv. Az önkorlátozás, önmérséklet kellő mértékének megbombolása vagy a képviselői hatalommal visszaélő egyenlőtlenséget, vagy a végletes egyenlőség szellemét hívja létre. A demokratikus köztársaság egyenlőségeszménye nem teljesen azonos hatókörű, s így nem teljességgel egyenlő az állampolgárok között, hanem a megbízatásuk rendjén eljáró vezetők és a megbízást szavazatukkal hitelesítő tömeg között áll fenn, szavatolva az egyenlő engedelmeskedés és parancsolás jogait és kötelelességeit.¹⁶ A végletes egyenlőség állapotában a nép kiiktatja a hatalmi berendezkedés köztes intézményrendszerét, a képviselet logikáját meghazudtolva magában egyesíti az „egyenlőség” logikája szerint minden lehetséges megbízatás funkcióját, maga válik a hatalmi ágazatok letéteményesévé: törvényhozóként mindenki parancsol mindenkinek, családapaként szenátorokkal és bírókkal is egyenlő – mondja gúnyosan Montesquieu.

Az egyenlőség szellemének megóvásáért Montesquieu az ideális köztársaság több alapelvét rögzíti: vagyon és tehetség dolgában ennek a társadalomnak csakis középszerű embereket kell kinevelni, az anyagi egyenlőség megvalósításáért pedig a földterületek egyenlő elosztását kellene törvénybe iktatni. Ezeknek az alapelveknek a rögzítése tartalmi szempontokon túl alapvető formai rendszerfeltételre is utal: akár Rousseau esetében, Montesquieu elképzelése is példázza, hogy társadalomfilozófiájuk az állandók és a változók folytonos (fel)cserélésének, függvénykonstrukciónak foglalatja, a demokrácia és a köztársaság szuverenitásának létéről beszélni csakis alanya, a nép meghatározó minőségének fennállása esetén értelmes.

¹⁴ Rousseau: *i. m.* 49.

¹⁵ *I. m.* 48.

¹⁶ Montesquieu: *i. m.* 137.

Szuverenitás és törvény

A szuverenitás meghatározásainak egyik legfontosabb jellemzője a törvényalkotás kompetenciája: szuverén az, akinek hatáskörében áll mások számára törvényt teremteni, és a szerinte kedvező pillanatban a felfüggesztett törvény helyett más rendelkezéseket fogatosítani. „Szuverén az – állítja Carl Schmitt, a 20. század diktatúra-teoretikusa –, aki a kivételes állapotról dönt.”¹⁷ Ez a kivételes állapot az a szituáció, amely összekapcsolja a törvény meghozatala és eltörlése mögött egyaránt fellelhető hatalmi fórumot, a szuverént. Bár az állam léte törvények által szabályozott, bizonyos kivételes politikai vagy gazdasági helyzetben az érvényes jogszabály nem alkalmazható. A szuverén *döntései* egyrészt ezekre a helyzetekre vonatkoznak, és Schmitt véleménye szerint, ameddig az előreláthatatlan exhauszíve felsorolhatatlan, nem is vonatkozhatik rá semmiféle alkotmányos korlátozás. Ez szerinte legfeljebb csak a döntéshozó személyére, de sosem a döntés tartalmára vonatkozik. Ebbe a kontextusba helyezi el Bodin a szuverénre irányuló alapkérdését, azaz hogy felfüggesztheti-e az uralkodó a másnak tett ígéreteit.

Az a lehetőség, hogy a szuverén mind egyedi, mind pedig általános esetben felfüggesztheti ígéreteit, a szuverenitás határvonalait az alkotmányos jogrend határain túlra terjeszti ki. A jogrend eltűnésével az állam éppenséggel nemhogy megszűnne létezni, csak átadja helyét a kivételes szituációkban illetékes szuverénnek: „Ahogy rendes körülmények között a döntés autonóm mozzanata a minimumra szorítható vissza, úgy semmisül meg a norma a kivételes állapot idején.”¹⁸ A szuverén döntései másrészt a kivételes helyzet uralásával negatív módon, kívülről behatárolják a törvény fogalmát: a döntési autonómia visszaszorításával a szuverén implicite elismeri, hogy nem áll fenn kivételes állapot. A kivételes állapot és rendezett jogi helyzet ezért kölcsönös feltételei egymásnak: „Normális állapotot kell teremteni – mondja Schmitt –, és az a szuverén, aki megállapítja, valóban normális állapot uralkodik-e. A szuverén az, aki megteremti és garantálja a körülmények együttesét a maga totalitásában.”¹⁹

Ezzel a nézettel szembenálló elvi állásponton helyezkedik el H. L. A. Hart. Választott módszere szempontjából a jogi pozitivismus képviselője, amely az alapvető jogi kifejezések, néhol pedig éppen a jogi kijelentések értelmével, szükséges és elégséges igazságkritériumaival foglalkozik. A szerző bevallása szerint ez olyan általános leíró módszer, ami nem kötődik egyetlen meghatározott jogrendszerhez sem, a jogot olyan szabályrendszernek fogja fel, ami nem kíván semmiféle előzetes vagy a jogszabályok magyarázatakor felmerülő erkölcsi nézetet igazolni.²⁰ Módszertani eljárása többször az értelmező nyelvjátékok wittgensteini eljárására emlékeztet, mint amikor analógiát alkalmaz az általa elképzelt primitív jogrendszerrel.

Herbert Hart jogelmélete cáfolatát igyekszik nyújtani a jogszabálynak mint fenyegetéssel alátámasztott utasítás imperatív elméletének, ennek vetületeképpen a független, más jogforrásoknak fölérendelt területi főhatalom eszméjének és a neki megfeleltethető független jogi rendszer hagyományos modelljének. Hart számára bizonyítandó, hogy egy érvényes belső jogrendszer megalapozható-e a rendszer mögött meghúzódó, jogilag korlátlan szuverén törvényhozó eszméje nélkül; ezzel a hipotézissel cáfolni kívánja a hagyományos jogelmélet klasszikus tézisé, miszerint a jogrendszer vertikális felépítésében szuverén és alattvalók vesznek részt, ahol a

¹⁷ Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Bp. 1992. 1.

¹⁸ *I. m.* 5.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ H. L. A. Hart: *A jog fogalma*. Bp. 1995. 275.

jog mibenléte az engedelmességre való szokásban kimerül. A jognak pusztá engedelmeskedésként felfogott paradigmája érthetetlenül viszonyul a szokás időlegességét megtörő örökösödési szabályok *folytonosságához* (ezek a szabályok egy képzeletbeli *Rex* dinasztia átmeneti állapotára utalnak), az új szuverénnek való engedelmisség elengedhetetlen feltétele érvényes *örökösödési szabályok előzetes megléte* és elismerése. A szokástól leginkább annak *belső szemlélete* különbözteti meg az érvényes szabályt, az, hogy a szabályt sajátunknak tudjuk, kötelező magatartásformának, és explicit megfogalmazásában megismerhetjük (legalábbis akik képzetek ebben). A szuverén eszméjének ez a rövid cáfolata a harti jogelmélet leíró fogalmai segítségével tehető világosabbá.

A harti jogrendszer elemei az elsődleges és másodlagos jogszabályok megkülönböztetéséből állnak. Az előbbiek a kötelezettségeket megállapító szabályok, a másodlagos szabályok az elsődleges szabályokra vonatkoznak, arra, hogy „miként lehet az előbbieket véglegesen megállapítani, bevezetni, hatályon kívül helyezni, megváltoztatni, és hogy miként lehet véglegesen megállapítani megsértésük tényét”.²¹ A másodlagos szabályoknak ez a felsorolása tulajdonképpen a primitív jogrendszer három sarkalatos hiányosságának kiigazítása. Ez a három hiányosság a primitív jogrendszerben az elsődleges szabályok felismerhetetlensége, bizonytalansága; a statikusság; és a szórt társadalmi nyomás, szankció. Ezzel szemben a kiigazítást háromféle másodlagos szabály bevezetése jelenti, ezek a főnti sorrendnek megfelelően a következők: elismerési szabályok, változtatási szabályok, ítélkezési szabályok.²²

A jogérvényesség szempontjából a legfontosabb másodlagos szabály az elismerési szabály. Bár tárgyi meghatározás – Hart szerint – rá nem vonatkoztatható, létezése a jog létezésének ténykérdése. Funkcióját tekintve – s ez meghatározása is – ismérveket határoz meg a szabályok számára, amelyekkel a szabály a bizonytalanság kizárásával besorolható a csoport számára érvényes szabályok korpuszába.

Az elismerési szabály olyan érvényességi kritérium, amely legfőbb és végső jellegű. Ilyen érvényességi kritériumnak számítanak a törvényhozói döntések, az egyes bírói ítéletek, a precedensek, jogszokások. Meghatározó jegyei, a végső és legfőbb jellege, nem a korlátozatlan szuverenitás rejtett meglétére, hanem csak „egy skálán elfoglalt *viszonylagos* helyre utalnak, és nem hozzák magukkal a jogilag *korlátozatlan* törvényhozó hatalom semmilyen eszméjét”.²³ Az elismerési szabály a jogi érvényesség megállapításához egy belső nézőpontot, szemléletet igényel. Hart belső nézőpontnak nevezi az emberi tevékenységet meghatározó szabályoknak a használó által mint elfogadott, érvényes vezérelvnek az elismerését, amellyel szemben megkülönbözteti a külső megfigyelőnek sokszor csak az egyes jogügyletekre vonatkoztatott előrejelzését. Az „érvényes” szót az elismerési szabállyal kapcsolatban csak mint belső kijelentést szabad használni, miután elismertük a rendszer szabályainak érvényességére vonatkozó külső állítást.²⁴ Az elismerési szabály végső jellege nem abszolút metafizikai érvényű, sőt csupán a *status quo* gyakorlatának kifejezője: ameddig egy bizonyos jogrendszer szociológiai támogatottságnak örvend, addig a rendszer léte melletti más bizonyítékokra nincs szükség, az elismerési szabály egyetlen igazi attribútuma az *elfogadottság*, érvényességének kutatása a rendszeren belül logikai zsákutca. Összekeverni a korlátlan szuverén elméletével olyan atavizmus, amelybe az alkotmányos

²¹ *I. m.* 115.

²² *I. m.* 115–117.

²³ *I. m.* 127.

²⁴ *I. m.* 125.

korlátozástól mentes, régebbi törvényhozó testületek sajátosságai térnek vissza. Ezek mentesek lévén minden korlátozástól, akarati megnyilvánulásaitak jogforrásnak tekintették.

A szó jelentésének csupán a megengedhetetlen kitágításával érhető el a szabálykövetés *engedelmesség*ként való felfogása: valójában nem beszélhetünk engedelmességről a szabálykövetés olyan eseteiben, amikor jogalkotói tevékenység zajlik, bírói döntéshozatal, jogértelmezés, mint ahogy nem beszélhetünk *szankció*ról az eljárási szabályok megsértése okán megsemmisített szabály esetében sem.

Az alkotmányoknak a politikai arénába való bevonulásával a korlátozatlan szuverenitás fogalmának megszűnését kell elkönyvelni. Az alkotmány bizonyos tárgyköröket eleve kivon a törvényhozói hatáskör alól, bár a szuverenitás elméleti feltevése éppen az lenne, hogy a jogilag korlátlan szuverén nem kerülhet más törvényhozó testület hatalma alá. Elméletileg az sem vezet tovább, ha a törvényhozó hatalom mögötti szuverént feltételezünk (nép, nemzet, választóközösség). Ebben az esetben ellentmondások merülnek fel a kettős emberi minőség kapcsán: a nemzet és nép esetében ugyanaz az ember egyszerre lesz kormányzó és alattvaló – ahogyan ezt a rousseau-i kettős szerződés elméletében megfigyelhettük –, szuverén és magánszemély; választóközösség esetén, ami még rosszabb, a magánszemélyek gyülekezete kiegészül a választójoggal nem rendelkezők csoportjával. A másik ellentmondás a fenti fiktív örökösödési törvénnyel analóg szituáció terméke: a választók csak egy elfogadott választási szabály értelmében definiálhatják választónak magukat. Ezáltal a szuverén közösség jogilag korlátokba ütközik.

Bár a *szuverén* szó irrelevanciájáról szóló szemantikai érvei elfogadhatóak, a belső jogrendszer pozitivistá leírójának – pontosan ez okból megbírált – módszere semmit sem mondhat a törvényhozás illetékességének elveiről, szempontja alapján ez az érvényességnek csupán a külső nézőpont szerinti moralista változata lehetne.

Következmények: a liberális nacionalizmus

Hazai alkotmányjogi szerző szerint²⁵ a szuverenitásnak két oldalát kell megkülönböztetnünk: ezek a belső szuverenitás (szupremáció), valamint a külső szuverenitás (függetlenség). Az első az állam ama hatáskörét jelenti, hogy azonos és kötelező jogszabályozás révén megállapítja és rendezi a politikai és gazdasági-társadalmi élet összes kérdését, szabályozza állampolgárai jogi helyzetét, rendelkezik a területén levő összes anyagi erőforrással. A függetlenség az államhatalom azon teljes, kizárólagos, korlátlan és csupán a nemzetközi alapelvek és normák által korlátozott joga, amellyel minden ország külső beavatkozás nélkül, érdekeinek megfelelően rendezi bel- és külügyeit.²⁶ A fogalom jelentése tehát a belső jog szerint az állampolgár életének egységes jogi szabályozására, valamint a nemzetközi jogi szinten az államok közti egyenrangúságra utal. A mai szuverenitáskonceptió alkotmányos korlátai az emberi jogok eszméinek térhódítása révén elfogadottak.²⁷ Mint minden szuverenitásfogalommal, Románia

²⁵ Itt és a továbbiakban Ion Deleanu *Drept constituțional și instituții politice*. I–II. Buc. 1996. című munkájára támaszkodom.

²⁶ *I. m.* I. 72–73.

²⁷ Ha a modern parlamentáris demokrácia intézményei a hatalomkorlátozás eszközei, annyiban röviden vázoló az alkotmány idevonatkozó rendelkezéseit. Az állam szavatolja az alapvető egyéni emberi jogokat (15–45. szakasz); alkalmazza a demokratikus intézmények egész rendszerét, így az ombudsmanét (55–57. szakasz), parlamentét (58–65. szakasz), a képviselőket (66–71. szakasz), független bíróságokét (123–129. szakasz), az alkotmánybíróságét (140–145. szakasz), valamint szentesíti a nemzetközi szerződésekben elfogadottak érvényességét, sőt elsőbbségét a belső jogforrások között (11. szakasz, 20. szakasz 2. cikkely).

alkotmányának szuverenitásfogalmával kapcsolatosan a mérték és az alany kérdései elsődlegek. A politikai tudás holdudvarában megjelenő vélekedések és állásfoglalások megpróbálják az alkotmány idevonatkozó kijelentéseit kifejezetté tenni, a szuverenitás versus emberi jogok skáláján lerögzíteni.

Ki tekinthető például a szuverenitás birtokosának? Bár az állam nemzeti állam, a szuverenitás birtokosa a nép. Jogos észrevétel,²⁸ hogy az egyenlőség szabályainak hangoztatása, „az állampolgári identitás meghatározásának politikája, de ugyanekkor s ettől elválaszthatatlanul az állam útján megszerezhető javakért folytatott verseny korlátozásának stratégiája is”.²⁹ Az etnikailag megosztott államban – érvel Kis János – a többségi népcsoport tagjai kitüntetett ellenőrzést gyakorolnak a „közhatalom útján elosztható javak” fölött.³⁰

A tömegdemokrácia közegében a szuverenitás birtokosává óhatatlanul az ethnosz válik. A szuverenitás egységként való rousseau-i elképzelésének elengedhetetlen feltétele a csoportok (mindegy, hogy ezen etnikai vagy érdekcsoportot értünk) száműzése a szuverenitás gyakorlása-ként felfogott népszavazásból. A rousseau-i elképzelt állam nyelvsemleges, legjobb esetben egynyelvű. Ezzel egyfelől szembeállítható a többségi nemzet erős kulturális identitása, valamint a nemzetállam illetén identitástudatot formáló stratégiája, mítosza, amely szerint az egyén értéke egyedül a csoport értékrendszerének kontextusában lehet az, ami, céljai és érdekei pedig nem lehetnek mások, mint a nemzet fennmaradása.

Másfelől egyes csoportok önrendelkezési jogának elismerése, de főleg önálló nyelvvél rendelkező etnikai kisebbségek nemzet jellegének³¹ elismerése az állam dezintegrációjának félelmeit táplálja, mert az egyén és állam közé illeszkedő újabb államszerkezetet jelenthetne ott, ahol jog csak az egyént illelheti meg. A kérdés azonban a következő: vajon a politikai nemzet tagjai liberális közösséget alkotnak-e? Természetesen a liberális nacionalisták politikai ajánlata mindig a liberális önszerveződés (magánjellegű csoportosulás) gondolata körül forgott, ez tehát a kisebbségek helyzetének elgondolása liberális-nacionalista közegben.

Alternatívák

A totális szuverenitás államának fogalmi alternatívája az emberi jogok állama. Mint elméleti alternatíva igen későn, jóval az államfilozófiák megszilárdulása után jelentkezett, a francia forradalom jelszavának visszhangjaként vált teljesen általánossá. Ezek az alternatívák jórészt politikai és jogi intézményekben tárgyiasultak, másfelől elméleti tudás részei.

Ennek ellenére megszorító intézkedések sorozatát vezeti be: tiltja a pozitív diszkriminációt (6. szakasz 2. cikkely), bár elismeri a pluralizmust; szentesíti a törvény előtti egyenlő elbánást, ami az előbbi megszorítással kiegészítve fejti ki káros hatását: az alapvető jogokat *részarányosan* korlátozhatónk tartja nemzetvédelmi okokból, szentesíti a haza iránti hűség *szent* elvét (50. szakasz 1. cikkely), megszorító intézkedéseket fogyanatosít az idegen nemzeti szimbólumok használatával kapcsolatosan.

Az alkotmány részletes elemzéséhez, bemutatásához és kritikájához lásd dr. Kukorelli István cikkét a *Magyar Kisebbség* 95/2. számában!

²⁸ Kis Jánosnak a liberális nacionalizmusról szóló kritikájára támaszkodom. Kis János: *Az állam semlegessége*. Bp. 1997.

²⁹ *I. m.* 140.

³⁰ Uo.

³¹ A kisebbségnek mint etnikum és/vagy nemzet(iség) (ethnic group, nation) típusú megkülönböztetése az egyéni bevándorlás, valamint az őshonos kulturális közösség történelmi folytonosságának kritériuma szerint tartható fenn. Will Kymlicka: *Multicultural Citizenship. A liberal Theory of Minority Rights*. Oxford 1995. 11.

Bizonyos törésvonalak már a bemutatott klasszikus szuverenitás-elméletekben nyilvánvalóvá váltak, ahogyan a szuverenitás korlátait próbálták meghatározni. Constant a szuverenitásról szóló kritikájának zárószóiban egy intézményi alap megalkotását javasolja, amelynek keretében még a szuverenitás eredő összegének sem szabad végtelennek lennie. Másfelől Alexis de Tocqueville volt az, aki az amerikai demokráciáról írt könyvében a szuverén hatalom végrehajtói tevékenységébe beékelve látta – az amerikai gyakorlatban – a községek és megyék önálló közigazgatási jogkörrel felruházott magisztrátusait.

A szuverenitás természetét illetőleg az alternatívák kettős irányúak: a szuverén hatalom egy része delegálandó kisebb helyi csoportok számára – hasonlóképpen Tocqueville elképzeléséhez –, a másik irány a határfölöttes (transborder) globalizációs logika járuléka, ám mindkettő előfeltétele a nemzeti határ fogalmának leépítése. Ezzel a művelettel maga a meghatározott terület feletti hatalmat gyakorló állam eszméje is átalakul, és nyitott kérdés marad, milyen mértékben vehető alá a szuverén akarat más akaratnak, anélkül hogy annak elidegenítéséről beszélhetnénk.³²

A tocqueville-i gondolatmenet érvényességi köre az államiság keretein belül marad. A többség korlátlan törvényhozói hatalmának, annak túlkapasainak tapasztalatával szemben Tocqueville a közigazgatási centralizáció hiányára figyel fel. Az amerikai társadalmat irányító kormányzat figyelme nem terjed ki az önálló végrehajtás részletekbe menő kivitelezésére, a centralizáció hiányában a helyi végrehajtás nem függ a központi kormányzattól. „A községi testületek és a megyei közigazgatási szervek tehát megannyi zátonyt alkotnak, amelyek feltartóztatják vagy megosztják a népakarat áradását.”³³ Másfelől a tocqueville-i megállapítás értelmezhető az államiság kereteinek megingatásaként, természetesen a kérdés – tényfeltáró – történelmi, szociológiai oldala éppen ilyen fontos lehet, ám amennyiben a végrehajtó hatalom nem képviseli magát helyi szinten, ennyiben nem beszélhetünk tulajdonképpeni értelemben vett államról. Nem világos ebben az esetben, hogy a helyi szervek és testületek milyen mértékben hajtják végre, azaz ismerik el a törvényt, mert a népakarat ilyen megosztása a törvény térbeli érvényességének, a szuverenitás alapítételének a tagadása.

A helyi államról (local state) szóló írásában Andrew Kirby az államfogalom monolitikus és funkcionalista értelmezését kívánja újraértékelni. Saját bevallása szerint kutatási módszere a szociológia, antropológia, történelem, földrajz, politológia területeit foglalja magában, amellyel – Foucault-ra utalva – az állam *geneológiájáról* beszél. A fönti társadalomtudományok adatait összegezve kijelenti, hogy még ma is létezik a helyi közösségek politikai társadalma, a helyi állam.

Bár az állam intézményének megerősödésével a szuverenitás felaprózódottsága is megszűnik, az állam kialakulásakor alapelemként tételezett *political society* még Locke felfogásában is az egymással a kényelem, biztonság, béke végett egyetértésben szövetező patriarchalis embereket jelentette.³⁴

Az állam számára, bár kisajátította a legitim erőszak alkalmazásának jogát, mindenkori ellenléket jelent a helyi állam. Ez a helyi állam átmenetet képez a központosított nemzetállam, valamint a civil társadalom intézményei között. A helység a politikai és a társadalmi élet meg-

³² Deleanu igen messzemenő érve szerint a szuverenitás gyakorlásának nem beszélhetünk semmilyen korlátairól, minden korlátozás, amit felvállal, a szuverenitás *in actu* gyakorlása. Deleanu: *i. m.* I. 75.

³³ Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Bp. 1983. 235.

³⁴ Andrew Kirby: *State, Local State, Context, and Spatiality: A Reappraisal of State Theory*. = *The Elusive State*. (Ed. by Jim Caporaso.) Newbury Park/CA/USA 1989. 210.

valóságának terepe két okból is: először nem minden politikai döntés emelkedik fel a nemzeti szintre, másfelől minden ilyen szintű döntésnek helyi a végrehajtása. A *helyi tudás* (Geertz), a *mindennapi élet* konstitutív fogalmai ennek a kváziállamisággal rendelkező helységnek.

Kirby és Krasner³⁵ elgondolásai támpontokat jelentenek az állam funkciójának továbbgondolásához. Az állam kialakulásáról szóló klasszikus szerződéselméletek szerint az állam kialakulásának célja tagjainak védelme, biztonsága, a magántulajdon intézményének szavatolása. A kérdés a következő: tekinthető-e az állam a főnti funkciók szükséges és elégséges gyakorlójának? A szerzők válasza a következők: az államok nagy része anyagi, technikai, fejlettségi okokból ma már nem képes önmaga szavatolni a védelmi funkciót – állítja Krasner; Kirby véleménye szerint a társadalmi-politikai funkciók nagy része, így például a tulajdonnal kapcsolatos ügyek, közlekedés, oktatás megvalósíthatók a nemzeti szintnél kevésbé magas szinteken is. Röviden azt a konklúziót foglalhatjuk össze, hogy az állam működése, bizonyos emberi szükségletek kielégítőjeként, nem elégséges, avagy nem teljesen szükséges. Másfelől mind a védelem, mind pedig a tulajdon kérdés egyúttal globális kérdés is, szabályozása az államhatár és az állami törvény fogalmainak újraértékelését kell hogy maga után vonja. A nemzetközi jog perspektívájából tekintve a globalizáció intézményei máris adottak: az egyetemes információáramlás (internet, tévé), amely közvetlen csatlakozási lehetőségeket kínál; transznacionális vállalatok, befektetések, pénzintézetek; a közvetlen Európai Bírósági jogügyi intézés lehetősége. Ezek az intézmények, valamint perspektívák átfogó jellegükből kifolyólag rést ütnek a nemzetállam eszméjén, és remélhetőleg a szuverenitás fogalmának felülbírálatához, funkcióinak és intézményeinek új meghatározásához kell vezetniük.

Gellner szerint a nemzetállam kialakulása a fejlett ipari társadalom megjelenésével köthető össze. Kohéziós ereje az ipari közösség gazdasági növekedéskényszere, amely magas fokú kommunikációs és iskolázottsági követelményeket támaszt tagjaival szemben. A globalizációs perspektívák túllépnek Gellner azon elképzelésén, amely szerint a magas kommunikációs képesség közvetlen eredője a kulturális homogenitás, avagy folytonosság lenne,³⁶ ilyen folytonosság és homogenitás az egységes világnyelv, de nem az egyes nemzeti nyelv és kultúra szemszögéből tartható fenn.

Mégis, sokatmondó tény, hogy az alkotmányok nagy része szentesíti a nemzeti szuverenitást. Ennek talán egyedüli oka a politikaelmélet fogalmainak a politikai-kontextusfüggő volta, amely nem kívánt lemondani a szuverenitás fogalmában rejlő előnyökről, bár ma már nem beszélhetünk fejedelmi szuverenitáshoz hasonló hatalomról. A fogalom használatával járó nyereséget az önaffirmációs tényezőben kell keresni, abban, hogy bizonyos közösségek csoporthoz tartozási igényét messzemenően kielégíti: legyen az a nemzet iránti lojalitás nacionalista vagy polgári változata. A tanulmány közelebbi célja feltárni a szuverenitás fogalmának különböző jelentésrétegeit, használatának egyfajta szintaktikai szabályait, mert mindezek fontosnak számítanak egy, a témáról szóló állásfoglalásban. Hiszen a filozófia feladata vizsgálni, „hogyan lehet köznapi vélekedéseinket nyilvános vitában megvédeni”.³⁷

³⁵ Stephen Krasner: *Sovereignty: An Institutional Perspective.* = *The Elusive State.*

³⁶ Ernst Gellner: *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája.* = *Nacionalizmus.* Szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes. Pécs 1995.

³⁷ Kis János: *i. m.* 9.

Egyed Emese

A labirintus jelentése

Közelítés régi magyar szövegekhez

Hogy van-e közvetlen rokonság az irodalom és az emberi civilizáció egyéb megjelenési formái között, vita tárgya lehet. A poéta sem akar mást, mint megérteni a teremtt világot és megtalálni a helyét benne. A tudományosság hitével. A beavatottak mesterségével. Kolozsvár iskoláival, nyomdáival, békés polgári életével és siralmas napjaival az európai városok egyike volt, vizsgálódásunkban az európai kultúrához mérhető jelekre figyeltünk.

A csigavonal sajátos változata

A művészet- és kommunikációtörténet az ókorba és a reneszánsz idejére teszi a labirintusok kedveltségének idejét. A labirintus azonban mint a mítosz tere, mint az allegorikus gondolkodás kialakult egysége ott lappang lassan módosuló jelentéssel, változatos megjelenési formákban a barokknak nevezett művészettörténeti periódusban is; merthogy a mítosz – strukturált ismeretomb, alkalmazható jelek együttese – nem tűnt el sem a hellén, sem a római, sem a reneszánsz kultúrával, és képi megjelenítésére, jelentéseinek aktualizálására a 17–18. században is gyakran tettek kísérleteket Magyarországon és Erdélyben is.

A korszak szöveges hagyományát tanulmányozva bukkantunk Ariadné alakjára és vele kapcsolatban Thészeusz egyik hőstettére, a várost rettegésben tartó labirintuslakó Minótauroszt elpusztítására: a szörnyeteg birodalma viselte a labirintus nevet. A hőstett pedig mit sem ért volna Ariadné segítségével, a magyarul útvesztőként, sőt tévelykertként is emlegetett zárt térből a külvilágba való visszatérés útját mutató fonal nélkül.

A veszélyt és a győzelmet megjelenítő sajátos építmény, a labirintus látványként is megjelent a korszak műveltségében, igaz, nem túl gyakran; kerti építmény, falfestmény, könyvillusztáció, kéziratos ábra formájában. A mítosz egyes szereplői (Thészeusz és Ariadné, kevésbé a Minótauroszt és még kevésbé Minósz vagy az áldozati ifjak) az eredeti történetből kiválva is kárpitokon, tézislapokon, új történetekben keretezték és szőtték-hatották át mind az iskolás jellegű, mind a nemesi kultúrát.¹

Épített labirintusok

Az eltűnés és az előtűnés nyilván az újjászületés mítikus formája is. A barokk hatásjelzői között a káprázat kifejezést jegyezzük meg, a megismerés problémái közt Bacon *Novum Organon* és Leibniz *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről* című könyvében ma is feltáruló rendszerben kutatták az érzékelhető, a szellemben létező dolgok és a világban „forgolódó” embert.²

¹ A történetkutatásban – a mentalitás rekonstrukciójában például – R. Várkonyi Ágnes fontos szerepet tulajdonít az iskolás kultúra mitológiakedvelésének: „A kor képzeletvilága merőben más volt, mint a miénk. A mitológia személyeivel az elit szinte együtt élt: a játék, a reprezentáció és az eszményítés, a valóságon fölülemelkedő eszmék síkján.” R. Várkonyi Ágnes: *A rejtőzködő Murányi Vénus*. Bp. 1987. 220.

² Nem kívánjuk lebecsülni a korban elterjedt iskolás logikák és természetfilozófiai sokaságát, sem vulgarizálni a 17–18. század bölcséleti gondolkodásának és a korabeli csoportok mentalitásának kérdését, amely nyilván nemcsak

Kert. Magas sövényfalak közt, tekergő ösvényekből alakították ki a 17–18. századi kerti útvesztő változatát. Erasmus *Istenek eledele* (1522) című könyve tartalmazza a kertjelképet, ebben a kertben a keresztény jelképiség kiszorítja a pogányt.

A barokk kori kertben levő labirintus a szerelemmel kapcsolatos leginkább: a giardino segreto, a titkos kert mint a labirintus védett találkahelye jelenik meg a széphistóriákban, a szentimentális regényekben és az árkádikus jellegű színhátékokban. A bejutás titkát fel kell fedni, gyakori az időbeli eltévedés.

Mondhatni az idő vesz fel a labirintusra jellemző ellenséges változatosságot Gergei Albert sokáig népszerű széphistóriájában – a szerelem beteljesülésének feltétele pedig a tévelygés megszűnte, az utak összefutása.

Padló. A mozaikpadló labirintusra a keresztény ember szimbolikus zarándoklatának lehetőségét jelzi: a konkrét út helyettesítése a jelképpel a lelki megújulás értelmi-akaratit összehozására épül.

A keresztény labirintust (például a chartres-i katedrálisban vagy a ravennai San Vitaléban levőt) *végig kell járni* – ez a feladat. A pogányban *ki kell találni* belőle.

Város: világ. A világság mint kísértés, a város mint a bűnök sokasága keresztény toposz, Comeniusnál könyv lesz belőle; de a református Kalmár Györgynél, a katolikus Orczánál, Gvadányinál egyaránt axiómának számít. E szövegekben nem válik el olyan megnyugtató látványossággal az ördög szintje az emberitől, mint az egyház tanításaiban, hanem a város intézményeinek egymásmellettsége, közelsége hozza létre a veszedelmes labirintusképzetet.

A protestáns iskolakultúra nagy mesterének, Comeniusnak ifjúkori szatirikus-allegorikus regénye, *A világ útvesztője* (1623) az oktalan nyüzsgés, a rendezőelv nélküli fásztó látvány erkölcselenségét sugallja.³ A képet maga rajzolta a könyvhöz, feltűnő rajta az utcák hiánya, a haláljelek gyakorisága (csontváz, koporsó, akasztófa). Később Bayer János eperjesi tanár könyve, a *Labirintusi fonál* (*Filium Labyrinthi seu Lux aut Cynosura mentium universalis...*) (Kassa 1663⁴) a jó tudományt mint a megbízható, labirintusból kivezető módszert nevezi meg és részletezi.⁵

A szellem labirintusai

Mint kulturális kuriózum a mitológiai tárgyú falfreskó (Ariadné vagy Thészeusz története) még a 18. század végén is (vagy akkor újra) foglalkoztatja a világi írástudót. Töprenghetünk azon, hogy csak a nőolvasók kedvéért történt-e, de Kármán József és szerkesztőtársa az Urániába valóknak ítélte egy berlini palota antik tárgyú díszítményeinek leírását: „Theseus – Most szállott meg Krétába. – Látni lehet a Révnél Hajóját – Minos Leánya Áriadné a Gombolyagot nyújtja, a melynek Fonala által, a Tévelykertből (Labyrinthus) kiszabaduljon.”⁶ (Mintha a hangsúly azért mégsem Thészeusz hőstettén, hanem Ariadné szerepén volna.)

klasszikussá lett filozófusok teóriái révén közelíthető meg. Esetünkben azonban a képi látásmód (a barlang, a piac ködképei, a monász és a fantázia megnevezése), a kint/bent viszony fontosságának hangsúlyozása alkalmasnak mutatkozik a szöveges és nem szöveges labirintus-teremtő műalkotások értelmezésére.

³ „...úgy láttam, mintha az utcák helyenként megszakadtak volna, vagy mintha egyik a másikba futott volna: ez pedig könnyen okozhatott megzavarodást és eltévedést.” Johannes Amos Comenius: *A világ útvesztője*. Fordította Dobossy László. Bp. 1961. 17.

⁴ RMK II.1003.

⁵ Gustav René Hocke: *Die Welt als Labyrinth*. Rowolts Deutsche Enzyklopädie, Reinbeck–Hamburg 1956.

⁶ *Leírása egy palotának Berlinben*. Első folyóirataink: Uránia

Tánc

Thészeusz és Ariadné története kicsit Odüsszeusz és Dido, kicsit Orfeusz és Eurüdiké históriájával keveredve, de a 18. század végéig ismerős Nyugat- és Közép-Európában. A latin iskolában auktorként tanulmányozott Lukianoszt még az autodidakta koreográfus Noverre is idézi, aki *Leveleiben* a balettnak időábrázoló képességet tulajdonít. „Ha pedig Krétára kerül a sor, a tánc művészete onnét is bőséges zsákmányt hoz, Európét, és Pasziphaét, a két bikát, a *Labirintust*, *Ariadnét*, Phaidrát, Androgeoszt és Daidaloszt, Ikaroszt, Glaukoszt, Polüidosz jóstehetségét és Talóoszt, Kréta ércetestű őrét.”⁷ (Kiemelés tőlem – E.E.) Bécsben Noverre rendezésében mutatták be 1770-ben a *Thészeusz* című balettpantomimet., 1765-ben a párizsi Operában egy hasonló tárgyú zenés darabnak Boquet készítette a kosztümjeit, Noverre a táncbetéteit.

A szubjektív lét jelképe

A labirintus befelé is hat: saját mélységeink keresésére késztet. „Nosce te ipsum” – idézte Huszti István a görögöket leydeni *Dissertatio physiologica*-jában (1693).⁸ Kanyargós és kiszámíthatatlan életút vagy a lélek vak folyosói? Mindkét jelentésben előfordul a labirintus, az első esetben gyakran a szerencse (a véletlen, a fátum) szinonimájaként. Ilyen értelemben a meglepetésekkel teli Erdély, a „Tündérország” maga is egyetlen nagy labirintusnak tekinthető...

A lélek a nyugalomra vágyik ezekben a jelképes történetekben (olyan helyre, mint amilyen az Elysium, a bölcsök végső otthona Vergiliusnál), ehhez képest a világ a zaklató hangzavarok is helye: „ahogy füleimmel figyeltem, hallottam, hogy az egész világ telve volt tompa zajokkal, dörömböléssel, robbanással, kopogással, suttogással és kiáltással.”⁹

Az ember útja a veszélyekkel teli társadalomban a 18. század végén is, magánlevélben is könnyedén jelenik meg a példázatos stílus labirintus-képében. Barcsay Ábrahám Orczynak írja: „E pap olyan érdemes Bölgája Istennek ’s az oltároknak hogy méltán lehet e földön kalauzza az ifjuságnak ottis a hol sikámlós ösvényeken tévelykertekben ollykor bé kell lépni, hogy emberi társaság tsinnyait, titkait jól meg esmérhessük, bizonyos tzerma ßálon vißba vezetí onnésít tanítványát.”¹⁰

Lassanként Ariadné fonala a párkák által sodort, majd elszakított életfonállal azonosult: erre a jelentésre épül a (labrúsz) kettős szekerce: gyászvers; mivel a párkák által sodort életfonal könnyörtelen elvágását jelzi; a sötétből fonal segítségével kivezető Ariadné szimbolikus ellentétének tekinthetjük.

A szöveges nagyforma mint útvesztő

Comenius világvándora nevetséges buzgólkodásnak tartotta a szerelmes versek szerzését, a parányi szövegekszerkeket. Ugyanabban az időben a nagyformáknak is kijárt a kritika, ha más frásztudótól is.

Mihelyt nem a korabeli poétikák sablonillesztgető eljárásával készült (vagy nem annak ismeretében olvassuk), a nagyobb lélegzetű irodalmi munka mindjárt amorfnak tűnik. Érthetetlenek, bejárhatatlannak, még ha nyelve magyar is. Kalmár György *Thesaurus Hungaricus*

⁷ Lukianosz: *Beszélgetés a táncról*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. *Lukianosz összes művei*. I. 753 (49–50).

⁸ RMK III. 3805.

⁹ Comenius: *i. m.* 17.

¹⁰ Harkai maganosságomból 29dik 9bris –783. Nagybányai Orczy-gyűjtemény. 2. 190.

ilyen.¹¹ Felette utálatos munka az *Prodromus* – mondotta róla indulatosan Rájnis József. Választott „levélműfaja” ötezer hexametersorához képest megtévesztő, eltévesztő – éppen a puritánus magatartás hangsúlyos és súlyos jelenléte, a szövegegész bonyolultsága jelentett és jelent ma is a szokatlan olvasmányoktól visszarettenőnek rendetlen gubancot.

A labirintus mára többféle jelentéssel telítődött, de régi definíciói közt is el lehet tévedni. Plutarkhosz – Philokhoroszra hivatkozva – egyszerű börtönnek tartja: „akit oda bezártak, nem tudott megszökni”.¹² (Eszerint nem létezett hajadon- és legényéleteket követelő szörnyeteg sem; a Mínosz király által szervezett versenyjátékok győztesei ajándékba kapták a fogoly ifjakat és leányokat: például az első játékok győztese, Tauroszt...¹³)

Értelmezhetjük tehát a labirintus elvével Mikes Kelemen kétszázánál is több hosszabb-rövidebb prózai „levélből” összeállított munkáját is: Mikes episztolázó alteregóját a megszólítható P. grófnő személye vezeti ki a bezártság Márvány-tengerparti „kerengőjéből”.

De a labirintus képzetéből a fény megelégsével is ki lehet jutni. Mikes Kelemen rodostói bujdosásában például. „Kedves néném tsak nem egészen meg vakultam, három lépésnre más meg nem üsmérhetek, anyomatást épen nemolvashatom, az írást még is inkább, magam pedig irok mert tudok írni de nem tudom mit irok, az ocularék semit nem használnak.”¹⁴ A Kelemen-napi jótétemény csoda: akárha egy váratlan kapu a börtön falán. Mikes Kelemen levele tanúsága szerint másfél év után kapta vissza látását. Látását? A betűvel nem birkózott a szeme... Az egészségajándék itt nem más, mint az olvasás képességének visszanyerése! Kell ennél irodalmibb ünnep? Ez a visszatalálás a szabadság világába a keresztényi önátadás megerősödésével azonosítható Mikesnél: „Isten kegyelméből a szomorú setéttség el hagyta szemeimet... harmadnap nem érzettem azt a nehéz szurást a szemeimben és sokkal világosabban láttam, egy szoval az Isten kegyelmiből. Ma az innepem napján az imádságos könyvnek hasznát vehettem. A mely nem lehetett más fél esztendőttől fogva.”¹⁵

Az élmény verses párja valamivel később az iskola közelében született: professzor Baróti Szabó visszanyert látását mint a sötétség erői közül való kiszabadulást ünnepelte kassai hálaadó versében.

De kiszabadulás a bűnök labirintusából az eposzi hős isteni segítséggel történő megmenekülése, magasztos halála is. Zrínyi *Obsidiójában* a szigetvári hős ilyen értelemben Thészeusz.

A helyi irodalmi vonatkozások között is bőven találunk erre példát. A fenesi csata Kolozsvár mellett többféle verses leírás tárgya lett a 17. század folyamán: a nagy török sereg és az álnok vezérek tanácsai, továbbá valaha már elkövetett saját vétkei jelentik II. Rákóczi György számára az útvesztőt: ebből hősi véráldozata és az isteni kegyelem jelenti (a fejedelem földi halálán keresztül) a szabadulást. Ha a megjelenített látványra gondolunk, a labirintus közép-

¹¹ A munka címe: *Thesaurus Hungaricus* vagy *Magyar Ábécé*, és a szerző nyelvtani értekezésének függeléke. Mégis az egyszerűség kedvéért *Prodromusként* szokás emlegetni. *Prodromus Idiomaticus Scythico Mogorico Chuno Avarici, sive Apparatus Criticus ad Linguam Hungaricam*. Pozsony 1770.

¹² Plutarkhosz: *Thészeusz–Romulus*. Fordította Máthé Elek. *Párhuzamos életrajzok*. Bp. 1978. 19.

¹³ Az eltérő magyarázatok okát Plutarkhosz abban látja, hogy olyan város haragját hívta ki maga ellen Mínosz, amelyben virágzott az ékesszólás és a költészet – tehát hogy az elitélő közvélemény egyfajta szublimált bosszú: az irodalmi műben befekettetés, torzítás alakját ölthette... Plutarkhosz: *i.m.* 20.

¹⁴ 191. levél. Rodosto 8 xbris 1753. Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Bp. 1966. 283.

¹⁵ Rodosto 23 9bris 1754. Mikes: *i.m.* 286

pontjából emelik ki a hőst (lelkét pontosabban) a halál angyalai: *Elogium illustrissimi...*¹⁶, *Rákoczi György Éneke*¹⁷, *Rákoczi Györgyrülly*¹⁸.

(Örvény is vagy csak labirintus? A fókusz létezésében hasonlóak. A labirintusok ábrázolt darabjai többnyire jelzik a középpontot.)

Az ősjelkép egy átírása

Tudomásunk van például Wesselényi Ferenc és Széchy Mária pozsonyi kertjének ékességei közt egy labirintusról.¹⁹ Tény, hogy az 1600-as évek végén még erre a kertalakzatra mint a reprezentáció elemére figyelmet fordítottak.

De a kerti tévelykert megkettőződik, ha a *Márssal Társalkodó Murányi Vénust* olvassuk. A főrangú pár híres-hírhedt szövetsége a vár birtoklásáért olyan eposzban öltött alakot, amely érdekesen épül a labirintus elvére, és egyszerűs mind módosítja is annak definíciós szabályait.

*Dedalus szorulván Créta szigetében
S-tartatván Minostul rabságos inségben,
Szerelmes hazája jut gyakran eszébe,
Mint szabadulhatna, hánya elméjében.*²⁰

[...]

*Ott, mint Ariadne, Ki Theseust várta
Mikor éjjel s-nappal tenger partyát járta,
Honnét gyön szerelme, ohajtva vigyázta,
S kevés oráit-is ezernek számlálta:
Hasonlatosképpen ő is serénykedik.*²¹

Ariadné a fonalajándékkal Thészeuszt a labirintusból kijutni segítette. Gyöngyösi eposzában Széchy Mária Wesselényi Ferenc személyét (és vele a hozzá tartozó kis fegyveres sereget) valósággal becsempészni próbálta a várba, amely az őrzők ébersége folytán bevehetetlennek tűnt: de jól tette Wesselényi, hogy Venus segítségét kérte, hiszen hajdan Thészeuszt is a jól kifundált segélykérés segítette bajában (a szerelem istennője); a szerelem fonala valóságos kötélhágcsóvá lett a szükséges éjjeli órán: tizenkét ölnyi mélységbe kellett a lajtorját leereszteni; de a szerelem találékony: a lajtorját párnákba rejtett kötelekből csomóztatta össze a magyar Ariadné.

Ékes énekek

Szenczi Molnár Albert *Pithagorász betűje* (képverse) a keresztút problémájára hívja fel a figyelmet: ez az útvesztő – minden útvesztő – lényeges alakzata. Bayer József aenigmatológusának nevezte a mesterséggel készült versek értelmezését. Az ünnepköszöntő vershurok, avagy

¹⁶ *Elogium Illustrissimi Atque Celsissimi Transsylvaniae principis Georgii Rakotzi Secundi*. Régi Magyar Költők Tára 9. XVII. század 454–458.

¹⁷ RMK 9. 461–463.

¹⁸ RMK 9. 463–464.

¹⁹ Rapaics Rajmund: *Magyar kertek*. Bp. 1993. 79.

²⁰ Gyöngyösi István: *Márssal társalkodó Murányi Vénus*. Sajtó alá rendezte Badics Ferenc. Bp. 1909. (III. rész 45. versszak).

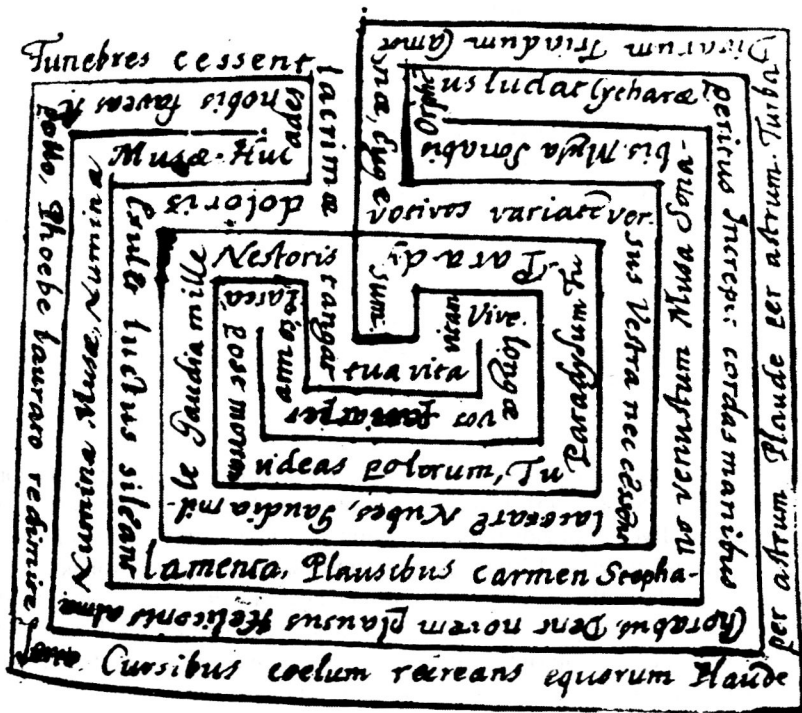
²¹ Gyöngyösi: *i.m.* 147. (III. rész 265. versszak).

A költő Paradicsomának megfejtését kezdjük most úgy, mint a gyermek szokta játékával: bontjuk széjjel, a szétterítéssel figyeljünk az előállt passzív jelentésre:

Vinculum Natale Seu Paradysus Poéticus

Funebres cessent lacrimae doloris Exulent luctus sileant lamenta, Plausibus carmen Stephano venustum Musa sonabis, Musa sonabis. Orpheus ludat Cytherae peritus Increpet cordas manibus Choreabus, Dent novem plausus Heliconis almae Numina Musae, Numina Musae. Hunc ades nobis faveas Apollo, Phoebae laurato redimite sermo cursibus coelum recreans equorum, Plaude per astrum, Plaude per astrum. Turba divarum tradum Camoenae Euge votivos variate versus Vestra nec cessent lacerare Nubes, Gaudia Mille, Gaudia Mille.

VINCULUM NATALE
Seu
PARADISUS POETICUS
MDCCLIV.

Nestoris tangat tua vita vitam Vive longoevos patiat per annos, Parca, post mortem videas polorum, Tu Paradisum, Tu Paradisum.

Azután a hangzás alapján szerkesszük strófákba: öt szabályos szapphói szakaszt nyerünk.

Vinculum natale seu Paradisus Poéticus 1704

*Funebres cessent lacrimae doloris
Exulent luctus sileant lamenta,
Plausibus carmen Stephano venustum
Musa sonabis,
Musa sonabis.*

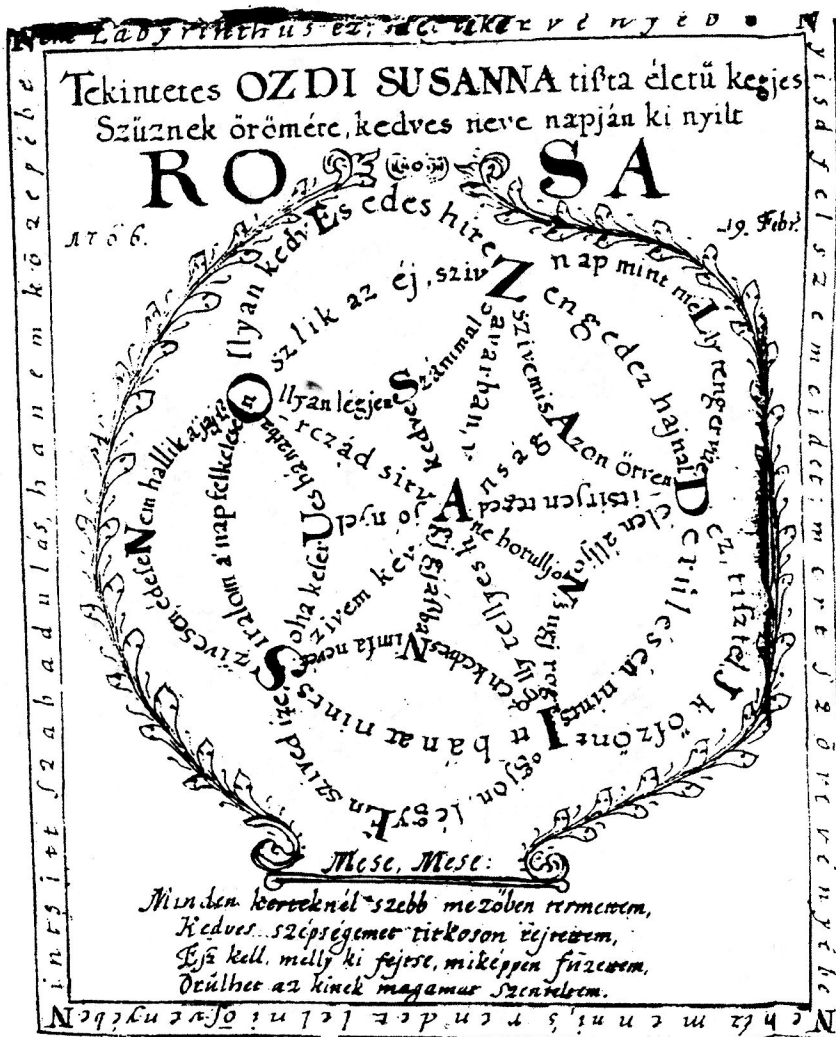
*Orpheus ludat Cytherae peritus
Increpet cordas manibus Choreabus,
Dent novem plausus Heliconis almae
Numina Musae,
Numina Musae.*

*Hunc ades nobis faveas Apollo,
Phoebe laurato redimite serto
Cursibus coelum recreans equorum,
Plaude per astrum,
Plaude per astrum.*

*Turba divarum triadum Camoenae
Euge votivos variate versus
Vestra nec cessent lacerare Nubes,
Gaudia Mille,
Gaudia Mille.*

*Nestoris tangat tua vita vitam
Vive longoevos patiat per annos,
Parca, post mortem videas polorum,
Tu Paradisum
Tu Paradisum.*

A szapphói strófa hagyományos sorkezdő verslába a krétikus: ez a labirintus-gondolathoz stílusosan (mondhatni elmésen illő), hiszen a labirintusjáró Thészeusz nagy kalandja Krétába érkezésével kezdődik! Ilyen erudícióval megválasztott versritmusfajtaival csak a humanizmus és a mesterkedők idején találkozunk. Első lépés a vers antik szöveghagyományának megjelölése, a második a vakmerő költői ötlet, a labirintus mint versjáték alkalmazása: a már megformázott szapphói vers (mint női princípium szerint szervezett szöveg) beírása a labirintus csomójába (vinculum). Itt a kétdimenziós labirintus rajzát és a szöveget méretben kellett egymáshoz közelíteni, hogy kezdet és vég (illetőleg „vers” és „út”) hossza megegyezzek.

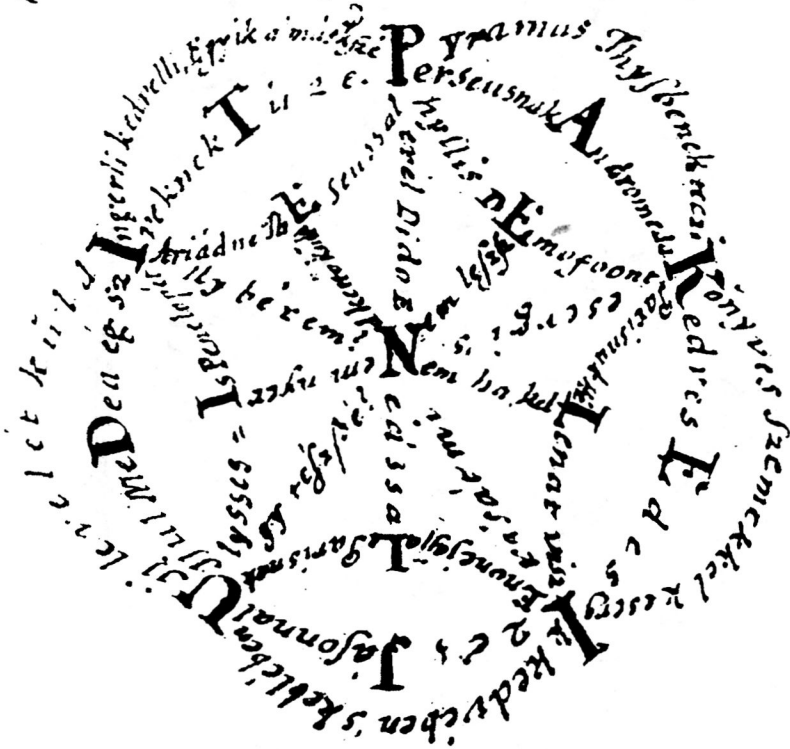
A rózsarejtvény-tervező Kozma Mihály

Feladványszerző, a labirintushoz egymásba futó görbe vonalaival és verssoraihoz közelítő képvers az unitárius Kozma Mihály virág-verse is (1750, Kolozsvár). Érthetetlen is marad, ha nem leljük meg a helyes kezdőbetűt: a kulcsot; és ez nem véletlenül P (a virág felső tartományában), hiszen a felköszöntött személy Pákei Judit.²² A kiemelt nagybetűk rövidebb útját bejárva olvashatjuk magát a kívánságot: PÁKEI JUDIT ELLIEN.²³ A vers és a kívánság utolsó

²² Kilián 101.

²³ Értsd: Pákei Judit éljen.

Ugyan a 20n napra. A. 1750.
Nota: Embersége s'isten anoth s'q't.

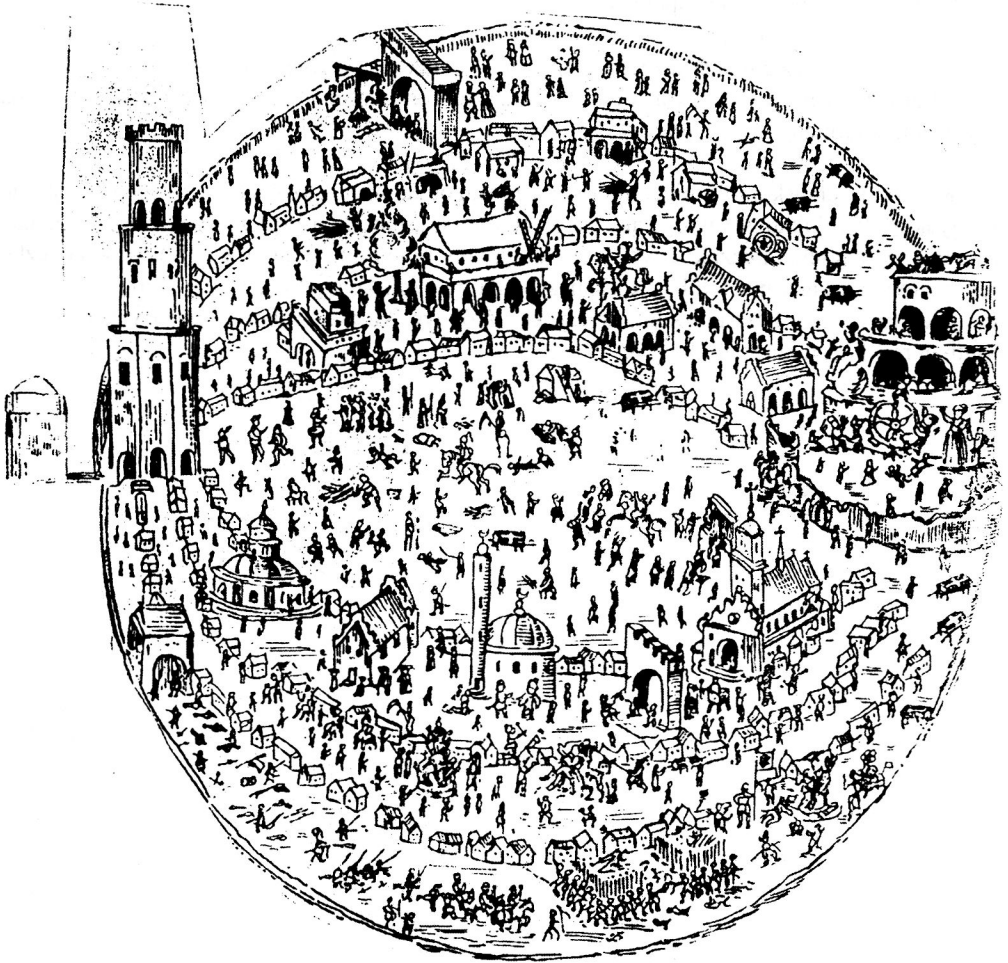
betűje (N) a kép, a virág középpontja: nem ki kell jutni ebből a labirintusból, hanem meg kell találni az utat a közepébe: a nő szívébe.

A világ sokféleségében való biztos tájékozódás egyszerre jelenti a kétféle irány uralását: a veszélyből való kijutás irányát és azét, amely a másik, a védettséget jelentő alakzat felé visz, oda bevezet.

Másik, későbbi képverse ki is fejtí (a rózsza keretében), hogy a tévelygés vége a közepén várható: költői lelemény, hogy ez éppen az A betű...

*Nem Labyrinthus ez, de tekervényében
 Nyisd fel szemeidet; mert szövevényében
 Nehéz menni, s rendet lenni ösvényében.
 Nints itt szabadulás, hanem közepében.*

Kelte: 1766. február 19. Zsuzsanna napjára készült tehát a költemény,²⁴ amely nemcsak kép, hanem kaleidoszkóp, jelentését a verstárgy elmozdításával nyeri.

A labirintus jelentésösszetevői tehát:

1. az irány (vízszintes vagy függőleges, égtájak szerinti);
2. a helyváltoztatás (a sétáló, a kiút-, szabadság-, boldogság-, Istenkereső emberé vagy a nézőszög változtatása);
3. az elmemozgás (feltételezés, összehasonlítás, következtetés);
4. a lélekállapot-változás (félelem, reménykedés dialektikája).

²⁴ Kilián 273

A labirintusmetafora két aspektusa pedig:

a közelítés kísértéshez, a veszélybe kerülés egyrészt,

a fordulat (segítség megérkezése) és az ebből következő megmenekülés másrészt.

A belső teret megnyitó tükör a barokk útvesztő-gondolat másik megvalósulása. De ez már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

(Kolozsvár alatt komoly pincerendszer, valóságos labirintus szolgált a barokk korszak idején gyakorlati célokat. Ma már csak zsákutcák, berendezendő turisztikai érdekességek. De ha a korabeli szellemeket nézzük: egyfelől az alkotmány bonyolult volta és a politikai berendezkedés változandósága, másfelől a korban gyorsan gyarapodó, egyeseket el is bizonytalanító tudás jeleníthető meg labirintusként, amelynek záróköve, kulcsa gyakorta éppen valami közép-pontban rejlik. Azt keressük.)

Király Emőke

Pártfogók és pártfogoltak az Aranka-levelezés és a két Társaság dokumentumainak tükrében

A 18. század végén, amikor a tudományosság és az irodalmi élet intézményei még kialakulóban voltak, a szerzők nagyobb mérvű munkák létrehozásához a tehetősebb tudomány- és irodalompártolók segítségéhez folyamodtak. Az anyagi támogatásnak ez a módja azonban nagymértékben befolyásolta az alkotói tevékenységet, hiszen a mű megírásának és megjelentetésének aktusa teljes mértékben alárendelődött a mecénás kényének-kedvének, elvárásainak. Ezért találkozhatunk néhol az alkotók kifakadásaival, akik önérzetükre és büszkeségükre hivatkozva tiltakoznak a pártfogókeresés bevett szokása ellen, miközben tudják, szegény sorsú értelmiségi szerző képtelen saját költségein bármiféle munkát is kiadni. Némi iróniával pedig úgy is mondhatnók: szerencsésnek érezhette magát az, aki művét el tudta adni.

Aztán történik valami, ami ezt a bevett szokást és ugyanakkor a nemzet felemelkedését szolgáló művek szerzőinek anyagi gondjait is megszüntethetné: a 18. század utolsó évtizedeiben több kezdeményezés születik olyan tudományos társaságok létrehozására, amelyek felvállalják a tudósok és írók intézményes keretek között működő közösségének kialakítását, a különböző tudományos tevékenységek megszervezését és irányítását, valamint a megjelentetésre érdemesnek talált művek kiadását. Az irodalmat, a különböző társadalom- és természettudományokat művelők most már joggal reménykedhettek a kutató- és alkotómunka terhének könnyebbítésében, a kiadással járó gondok enyhítésében.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság felállításának tervezete többek között ezért is váltott ki a magyar tollforgatók körében olyan nagy lelkesedést, amit aztán a megalakulás híre rajongássá fokozott. Ez a fajta reakció határozza meg a Társaság Jelentő leveleire érkezett válaszokat. Ezekben talán az öröm érzésének a feltartóztatathatlan áradása a legszembetűnőbb: „Repesnek minden igaz Haza-fiak sziveik azon való örömeiben, hogy ismét egy nemes Társaság készül, a ki Hazánk el vettetett állapotját szívére vévén, ezt a ditsősségnek arra a póltzára törekedik emelni, mellyen amaz emberek Diszei a jó ízlésű Anglusok, az emberiséget esmérő Frantziák, a természetbuvári németek egy időtől fogva a magok fényekben ragyognak. – Ez az igaz öröm birt engemet is arra [...], hogy azok közt a Nemzetünk fényei közt, a kik ezen Társaságnak ékességei lesznek, tsekélly tehetséggemmel rebegek...” – írja szerénykedve Angyán János a debreceni kollégiumból 1794. május 18-án Arankának.¹

Pápai István szebeni református pap Aranka Györgyhez intézett 1794. október 10-i levelében ad hangot azon örömének, hogy olyan társaságba kapott meghívást, „melybe igasság szerint csak azok mehetnek, kiknek tudomány beli tehetségek tündöklík”, és hogy várakozása nem volt hiábavaló: „Rég ohajtottam én ezt az időt, melybe a Hazai Nyelv s azon Tudományok virágozzanak: örvendek már most látván, hogy ezen oly Hazafiak munkálódnak, kiknek igyekezetektől minden jót várhatunk.”²

A kezdeti lelkesedésnek a levelekben jelentkező intenzitása kérdések sorát indította el bennem, és kíváncsi lettem arra, hogy egyrészt mit is vártak el az írók, tudósok és a tudományok művelésével kacérkodó levelezők a Társaságtól, milyen kérésekkel fordultak Aranka György

¹ Jancsó Elemér másolatából közölte Enyedi Sándor: Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKSz) 1993. 445–446.

² Kézirata az OSZK kéziratárának Levelestárában található.

titoknokhoz, személyes sorsukra nézve milyen változást reméltek a Társaság működésének eredményeként, munkájukért cserébe kértek-e anyagi támogatást, másrészt pedig miképpen kezelte Aranka György és a Társaság a hozzájuk intézett kéréseket, a rászorulókat részesítették-e valamiféle anyagi juttatásban, és egyáltalán a magát pártfogók adományaiból fenntartó Társaság kiket és miképpen pártfogolt. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a maga módján mecénások támogatását élvező társaság mecénása (testületi) volt-e a Társaság célkitűzéseit magáénak valló és e célok érdekében munkálkodó alkotóknak.

A két társaság támogatóiról több adat is áll a rendelkezésünkre. Aranka György röpirataiban világosan kifejti, hogy a költségeknek melyek a „kútfejei”: ő elsősorban a jómódú arisztokrata családok pártfogására számított, akik nemcsak pénzzel, hanem a birtokukban lévő régi kéziratokkal, nyomtatványokkal és könyvekkel segítenék a tudós társaságot. Követendő példát is állít a jövőbeli mecénások elé: „...kútfő lehetne minden jó hazafiak személyes segítségek, rész szerént készpénzbe, rész szerént marhába. Előbb készpénzbe, p.o. M[éltóságos] br. Nalázi József úr szánt el és ad 1000 R[ajnai,] f[orin]tot. Ilyen példákhoz reménység lehet többekhez is, egy aláírás útján...”³ Emellett a Társaság tagjainak tagdíját is anyagi forrásként jelöli meg: „aki ezen Társaságnak tagja kíván lenni, mindjárt elein a Társaságba leendő béiktatása alkalmazóságával [...] a Társaság szükségére öt német forintot beadni, és azt azután is minden esztendőben fizetni köteleztessék...”⁴

Ugyanakkor Aranka azt sem titkolja el, hogy állami segítségben is reménykedik,⁵ de sajnos a Társaság még a működéshez szükséges engedélyt is csak próbaidőre kapja meg (és ennek megfelelően próbatársaságként működik), az állami támogatásról pedig szó sem lehet. De ez nem akadályozza a Társaság megalakulását. Nemes adakozók jóvoltából összegyűl az elinduláshoz szükséges „fundus”, és 1793. december 3-án megtartják az első ülést.

A Kéziratkiadó Társaság esetében ugyanezen anyagi forrásokra építve állítja össze Aranka a költségvetés tervezetét, annyi különbséggel, hogy a pártolókat 30 arany fizetésére kérik fel. Ezt az összeget három év alatt kell kifizetni 10–10 arany részletben. „Ez az akció igen sikeresnek mutatkozott, mivel az 1794-es taglistán 78-an szerepelnek, s a mecénások számottevő része erdélyi arisztokrata családok tagja. „Az erdélyi kézírásban lévő történetírók kiadására felállítandó társaságnak” jöltévői között a Bethlenek, a Telekiek járnak az élen, akiket a Cserei, a Bánffy, a Kemény és a Gyulai családok tagjai követnek.”⁶

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a kezdetben megígért összeg nem mindig folyik be a Társaság erszényébe, a pártfogókat gyakran kell emlékeztetni a mulasztásra. 1792 novemberében írja ezeket a sorokat Bánffy György gubernátor Teleki Mihály grófnak: „...atyafiságos Bizodalommal emlékeztettyük Neve alá írásával tett uri ajánlására, mely szerént nem kételkedünk, hogy a három szakaszokban ígért 30. Aranyokból az első szakasz belüli tiz Aranyokat mennél hamarabb kezükhez szolgáltatni méltoztatik, mivel már a másod rendbe fizetendő tiz aranyoknak is ideje elérkezvén, alkalmatlanabb lenne a két Summának egyszeribe történhető le fizetése.”

³ *A Magyar Nyelvvelő Társaságról Újabb elmékedés.* Közzéteszi Jancsó Elemér. *Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai* (a továbbiakban: *Az EMNyT iratai*). Buk. 1955. 107.

⁴ *I.m.* 147.

⁵ *I.m.* 108.

⁶ Vö. F. Csanak Dóra: *Az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság megalakulása.* MKSz 1976. 338–339.

Aranka 1798. április 5-i levéllajstromában, ahol számba veszi a jelentő levelekre érkezett válaszokat, a pénzbeli segítségre tett ajánlatokat, gyakran találkozhatunk ilyenfajta megjegyzéssel: „ígér 5 forintot. Nem adta meg soha.” Vagy „két aranyokat ajánl – nem jött meg.”

Többek között a be nem tartott ígéretek is hozzájárultak ahhoz, hogy a társasági nyomda csupán terv maradt, ez pedig a beérkezett kéziratok kiadásának problémáját igencsak súlyosbította.

Egy újabb lehetőség mutatkozik az erdélyi kéziratok kinyomtatására Péteri Takáts József kéziratkiadói vállalkozása révén, akit a keszthelyi Festetich család támogatott évi ezer forinttal. Maga a gróf jön az ajánlattal: „Ha olyan munkát ítél a Társaság méltónak a kinyomtatásra, mely a Társaság Sessiójában előfordult, tehát, ha mi nálunk leszsz annyi költség, igen is ki fog nyomtattni, olyan megjegyzéssel: hogy, ha a munka eredeti, egy fele haszon rész, a költségnek leszámításával, ha pedig fordítás, egy harmad rész adatik jutalmul, úgy hogy azon adománynak fele a Szerzője vagy Authoré, fele pedig az Erdélyi Nyelv Mivelő Társaságé legyen.”⁷ De sajnos ez a vállalkozás is kudarcba fullad. 1799. április 29-én Péteri Takáts József a támogatás megvonásáról számol be Arankának.⁸

Az adományok elmaradozása azonban nem gátolta meg a Társaság tevékenységének folytatását: továbbra is érkeznek a magyar nyelv ügyét felkaroló társasághoz kisebb-nagyobb pénzösszegek, főleg az újonnan felvett tagok tagdíjait emelhetnék ki. A kezdetben meghívott tagok barátaik, ismerőseik köréből ajánlanak újabb „munkásokat”, de ez a fajta tagtoborzás sem járt mindig az anyagiak gazdagításával. Kis János 1797. október 24-i levelében erről így nyilatkozik Arankának: „Kívánod, hogy a Társaságnak kivált jötevé tagjait igekezsem szaporítani, én is szívesen kívánnám, hogy lehetne ezt cselekednem. De a kikkel én esmérettségbe vagyok, ha még oly buzgók s még oly jó igekezetűek is, vagy pénztelenek, vagy szüléiktől függenek, akikkel ilyesmit megizletetni nem lehet. [...] Részemről kötelességemnek fogom tartani ottan tsekély tehetségem szerént egy-egy kis munkácskát küldeni, ha kivált a fordításokat is jó néven veszi a Társaság.”⁹

Tsizi István főstrázsamester is Kishez hasonlóan jelenti ki: „aranyom, ezüstöm énnékem nintsen, mellyel é kívánatos tárgyhoz érzésem szerint, kivált az é környéken igen sullyos drágasághoz képest segedelmul lehetnék...”¹⁰, de „munkátskáival” szívesen szolgál.

Pápai István szebeni református pap is ezzel a szerénységgel teszi meg ajánlatát: „Egy kitsiny fordított Munkátskám vagyon most Sajto alatt ily tzim alatt: a Természetről valo beszélgetések a Gyermekek számára, ugy gondolom kevés idő alatt el végződik: ezen nyomtatványok közzül vagy 80at szentelek a Társaság hasznára, akár ajándékba adja azokat a Társaság, akár pénzé tégye, hatalmába fog állani. Tsak tudositassam hova küldjem a nyomtatványokat.”¹¹

Mások családi levéltáraik értékes irataival kívánnak a Társaság segítségére lenni.¹² Ezen utóbbi és a hozzájuk hasonló ajánlatok tégláiból épült fel a két erdélyi Társaság építménye, ami a jelentősebb pénzbeli adományok segítségével talán egész más formát nyerhetett volna.

⁷ Péteri Takáts József levele Aranka Györgyhöz Bécsből 1798. április 17-én.

⁸ A levelet közli Enyedi Sándor, MKSz 1990. 70–71.

⁹ A levél másolata az MTA kéziratárában, Vass József másolatkönyvében található.

¹⁰ L. Tsizi István levelét Arankához. Közölte Enyedi Sándor, MKSz 1993. 448–449.

¹¹ Enyedi, MKSz 1989. 403.

¹² Pl. Teleki Sámuel kancellár.

Fölváztuk a két Társaság támogatottságának problémáját, és néhány példa alapján megvizsgáltuk, hogy miből állt a gazdag pártfogók és a szegény értelmiségiek ajándéka. Nézzük meg most közelebbről, hogyan viszonyul a Társaság munkatársainak segélykéréséhez.

Az Arankának címzett leveleket olvasva lépten-nyomon szembesülünk a levelezőtársak anyagi gondjaival, a pénzhány miatt az alkotás rovására menő mindennapi munka kárhóztatásával és ugyanakkor a segítségért való folyamodás tényével. Titoknoksága alatt Aranka Györgynek számtalan levelet kellett átolvasnia, kijegyzetelnie, a fontosabb információkat a Társaság elé vinnie, és ezt mindig a felmerülő problémák orvoslásának igényével. A levelek jó részében azonban a pénznélküliség miatt hátráltatott alkotómunka tényével kellett szembenéznie. A 18. század végének levelezésében a panasz és segélykérés mondhatni toposszá válik. Ahogyan Kis János írja: „annyi most a szükségről s pénztelenségről a panasz, hogy száját sem meri a szemérmes ember tátani kérés végett”.¹³

Érdekesnek találtam néhány segítségért esedező levél révén feltárni, milyen segítséget vártak a levelezők Arankától és a Társaságtól, és mennyiben sikerült nekik ezeknek az elvárásoknak megfelelni.

Benkő József középajtai lelkész és történész 1792. szeptember 14-i levelében a pénzbeli segítség reménye és a történeti kutatómunka feladása között vergődve ezt írja: „Ha a' Kézírások Társasága pénzbéli Segedelmével hamarka éltetne, úgy hiszem, hogy nem tsak Bethlen János Historiájának, hanem sok egyéb Nevezeteseknek nyomtatás alá való készítésében (kivált hogy sokak már szépen le is vagynak írva) élhetne fáradsággal. Biztam is vala, 's ezért arra fordítottam egyéb pénz kereső részét időmnek, de még nem látom, hogy segedelmem lenne. Honnan várjak hát, nem tudom...” Aranka pénzt szerez Benkő számára. Erről tanúskodik az 1792. november 26-án kelt hálálkodó levél: „magam fogom a Mlgs Úr kegyes kezeiből azon 30. Arannyakot, melyeket az én igaz Aranyam, a' Mlgs Aranka Úr buzgósága szerzett minden bizonnyal számomra. Vajha fel érné elmém és nyelvem ennek meghálálását!”

Amikor 1794. február 18-án Teleki László gróf Kolozsváron összeállítja a Kéziratkiadó Társaság tagjainak névsorát, amely egyben a bevételek és a kiadások mérlege is, feltünteti, hogy a gubernátor utasítására Benkő Józsefnek átadott 135 német forintot.¹⁴ Joggal kérdezhetjük, hogy ez esetben pártfogónak tekinthetjük-e a Társaságot. A válasz mindenképpen igenlő, hiszen a középajtai tiszteletes által kifejtett munka páratlannak mondható. A régi kéziratok gyűjtéséért, másolásáért, a kiadásra szánt művek nyomtatáshoz való előkészítéséért jutalmazták ezzel az összeggel. Ilyenfajta jótéteménnyel azonban igen ritkán találkozunk a két Társaság működése idején.

A Nyelvmívelő Társaság jelentő levelére adott válaszában Elek Márton földvári lelkész egy megkeseredett ember panaszszövegét zúdítja Arankára. A közjó szolgálatának elkötelezett prédikátor levele kifakadás a szegénység béklyói ellen. Különös óhajjal fordul a Társasághoz: „Hogyha annakokáért Nemes és Méltóságos Haza-Fiakból álló Bölts és Tudos Társaság engemet avagy tsak leggalább valo Szolgájának is akar fogadni, vegye Munkába, alázatosan esedezem, hogy én olyan Ekklesiába lakhassam a mellyben a Tudományokban valo különös Házam és ahoz valo Jövedelmem is lehessen.”¹⁵

¹³ L. 1797. okt. 24-i levele Arankához. Másolata az MTA kéziratárában, Vass József másolatkönyvében.

¹⁴ Az EMNyT iratai. 150–152.

¹⁵ 1794. május 9-i levél, amelyre Aranka 22-én válaszol. A levélre tett jegyzésből kiderült, hogy a segélykérést tudomásul vette („Panaszol és Segedelmet kér”). Hogy miben segített Aranka a lelkésznek, nem tudhatjuk, de mindenképp feltételezhetjük, hogy tekintélye és ismerősei révén befolyásolhatta volna az áthelyezést.

Heydendorff Mihály, Medgyes városának előjárója egyik levelében Aranka figyelmébe ajánlja Ballmann Mihály szász történetírót, s a titoknok segítségét kéri a tudós munkájának pénzbeli támogatására: „Szegény Ballmann, a ki mind a két fülevel olyan süköd, hogy tellyeséggel semmitsem hal, 's mind tudós jó Szivü ember szánakozást érdemel, kivált képpen majd tsak nem koldus szegénységiben, egj igen szép Patrios Historiat irt, Censurára akarja adni, hogj kinyomtassék, ha Fundust találtatnék réá. Én ezt az Szegény de jo embert ajjálom a Méltóságos Urnak, embert szerető indulatomból, ha valahonnét valamelly közönséges kintsetskéből rajta lehetne segíteni. Mert majd szed meg nem éhezik 's koplal [...] Lehetne sokat, a haza szolgálataira 's a Tudományoknak szaporítására belőle tsinálni. Ő eleget dolgozhatnak: mert nints semmi, a mi a munkáktól elvonya.”¹⁶

Aranka – szokásához híven – e levél hátán is kulcsszavakban feltünteti a levél tartalmának kivonatát. Meglepő módon meg sem említi a segélykérést.¹⁷ A Társaság ülésén sem kerül szóba a szász tudós támogatásának ügye. Ennek oka abban is kereshető, hogy 1798 májusától Aranka már nem tölti be a titoknoki funkciót.

Sok esetben a segítségnyújtás nem a titoknok hibájából hiúsul meg, hiszen vannak olyan helyzetek, amikor ő maga is tehetetlen. Ennek illusztrálására Édes Gergely Arankához írt első – eddig még kiadatlan levelét idézném.¹⁸

Édes Gergely 1797. október 20-án kelt levelét 29 darab költemény kíséretében küldi el Aranka Györgynek elbírálás végett. A nyolc oldalnyi küldeménynek csupán egynolcadát teszi ki a levél, amelyben viszont az áll, hogy a versek csak tölteléként kerültek oda. A levél lényege: Édes Gergely felajánlja a Társaságnak egy korábban megírt nyelvtanát, ugyanakkor tudatja Arankával, hogy munkálódásainak célja „a' tökéletes Grammatika” vagy legalábbis egy ahhoz közelítő nyelvtan publikálása, azaz a „közönségnekis” szolgálása. A levélírói ideálok mellett azonban megjelennek azok a tényezők, amelyek hátráltatják őt terveinek megvalósításában: anyagi okok („szegénység”), a kiadáshoz szükséges bátorság hiánya és nem utolsósorban az időhiány („Idöm ugyan keves jut az írásra hivatalom miatt”). Ismerjük Aranka válaszát e levélre, amelyben kijelenti: „A' Társaság igen örömmel veszi ha láthatya az Ur Munkáját: de még maga sintsen abban az erőbenn, hogy akármi más könyvetis ki adhasson, a' maga folyó Munkáin kívül.” Édes Gergely nyelvtanának kinyomtatását nem szívesen utasítják vissza, de egy ilyen mű kiadása nemcsak hogy nagy munkát, de nyomdát és pénzt is igényelne.

Szrógh Sámuel miskolci ügyvéd a könyvkiadás minden csínját-bínját ismerve – főleg egy tekintélyes mecénás jelenlétének szükségességét a háttérben – Aranka segítségét nem műve kinyomtatásához kéri, hanem tekintélye és gazdag ismeretsége latba vetésével pártfogót szerezni a műnek: „Nem ok nélkül írta, Meltóságos Uram, egy valaki: hogy már ma a' pénzt-is érdem gyanánt kell, lehet tartani: mert igaz ez leg alább azokra nézve, akik Könyvtskéket botsátánának-ki, 's azonban – a' pénznek nem léte miatt lehető érdemjeknek el rejtve kelletik maradni. Éppen ez, ez a' nékem-is sorsúl jutott akadály heverteti még ma-is ládám fenekén ez előtt néhány esztendőekkel egy magányos helyen készített Munkátskáimat. A' mellyek közzül az egyiket A' Palesztinának Maundrell szerint való Le-írását, Berlii Gyűjteményből (Sammlung:) fordítva

¹⁶ Közli Enyedi, MKSz 1992. 61–62. (1798. aug. 7-i levél).

¹⁷ Aranka jegyzete: „Cons. Heydendorff Úr levele mellette Scheseus a' Székelyek Pártütéséről 1562-ben N.B. tettem inter. Scriptores Minores.”

¹⁸ A levelet lásd a Mellékletben.

's Utazókbul-is pótolva, körül belől 50 forintokon ki-lehetne nyomtattatni. Szeretném is, ha adódna benne módom: mert mulatságos-is, hasznos-is lenne kivált a' Szent Irásra 's a' Keresztyén vallásra nézve. – Talán M. Grof Teleky József Úr Előmozdítom, ha jelen vólna, 's Gratziám Eő Kegyelmességének ajánlani?'¹⁹

Szrógh Sámuel szóban forgó műve csupán 1817-ben jelenik meg nyomtatásban, s ez annak köszönhetően, hogy sikerült mecénást találnia, mégpedig báró Korda Zsigmondné Bánffy Zsuzsa személyében, tehát Aranka közbenjárása nélkül.

Aranka György nagyobb sikerrel tehetett eleget levelezőtársai kéréseinek, amikor könyvek és folyóiratok eladásáról, terjesztéséről, előfizetők toborzásáról volt szó. Ebben pedig nagy szerepe volt annak a hálózatnak, amelyet az évek során kiterjedt levelezése révén kialakított.²⁰

Sok esetben a fiatal vagy a pálya kezdetén álló levelezőtársak Arankához mint a könyvterjesztés, a könyvnyomtatás, a tudományszervezés területén többéves tapasztalattal rendelkező titoknokhoz fordulnak tanácsért. Ezt teszi például Kis János is, amikor felismeri a kézirat könyvvé válása folyamatának buktatóit. Kár lenne nem idézni a korabeli könyvnyomtatás problémáit világosan és tömören leíró levélrészletet, amelyben Kis János a nála több mint harminc évvel idősebb Aranka véleményét kéri ki: „Munkáim kiadásában a legnagyobb akadály az, hogy illendő feltételek alatt nyomtattatót nem találok. Ingyen, vagy 10–15 exemplarért kézírásomat, megvallom, általadni nem akarom. Jövedelmemet, mely egyéberánt is igen kevés, a nyomtattatásra kockáznom nem lehet, nem is szabad. Segedelmet a nagy uraktól koldulni szégyenlek. Arra határoztam végre magamat, hogy ha mágnásaink vagy más gazdag hazánk fiai közül valakit tudnék nemzeti literaturánknak buzgó szeretőjét, ahoz folyamodnám oly kéréssel, hogy bőségéből jó szándékomat nemes szívvvel mozdítaná elő, adna a nyomtatásra pénzt, osztaná meg velem a nyereséget, ha pedig a nyomtatványok nem kelnének, áldozná fel egynehány forintját, s viselné maga a veszteséget. De minthogy kihez folyamodjam ily kéréssel, nem tudom, s kérésemnek kinevettetésétől is, legalább megtagadtatásától félek, még talán először Knigemmel a praenumeratio útját fogom megpróbálni. Te, a ki Ewaldot oly szép magyar ruhába öltöztetted, s tudományokhoz való szeretetednek oly sok szép más jeleit adtad, nem fogod magad megalacsonyításának tartani, ha tapasztalásidból egy olyan ifjabb barátodnak tanácsot adsz, a ki ugyan a tudományokat egész szívéből s szintén oly tisztán s interessentia nélkül szereti, mint akárki, s a józan megvilágosodást is szintén oly buzgón kívánja terjesztetni, de mindazonáltal munkájából tisztességes jutalmat kívánni nem csak illendőnek, hanem környüállásra nézve szükségesnek, sőt ugyan kötelességében álló dolognak is tartja.”²¹

Nem véletlenül illesztettem be ide ezt a hosszú levélrészletet, ugyanis pontosan ez a szövegrész indítja el az Aranka György–Kis János-levelezésben az alkotómunka támogatásáról szóló vitát. Kis János előbb idézett levelére válaszolva Aranka kifejti a könyvnyomtatásról alkotott véleményét. Ebben a kontextusban fogalmazza meg annak követelményét, hogy ha „az ember magát feláldozza a hazáért, nemcsak a nyereség reményét vesse el, és költségét, s fáradságát feláldozni tudja, hanem arra is reá szánja magát hőrosi nagy lélekkel, hogy minden gyötrelmet, bosszuságot meggyőz, és dicsőségének tart. Nemcsak a Mars mezején, hanem a tudományok rendiben is nagy ember senki sem lehet, hanem a ki erős szívu. állhatatos, és maga neme szerént

¹⁹ A Pesten, 1791. július 14-én kelt levél megjelent Enyedi közlésében, MKSz 1983. 531.

²⁰ Pl. Vitéz Imre 1789. dec. 28-i levelét vagy a debreceni rézmetszők 1802. nov. 18-i levelét.

²¹ 1797. jún. 30. A levél másolatát l. az MTA kéziratárában, Vass József másolatkönyvében. M.Irod. Lev. 4r. 146.

a hydrákat, sárkányokat és órjasokat meggyőzi, legelsőbbben pedig önnönmagát megtagadja, és a becsület, hír, név, pénz, jutalom kívánásáról teljességgel lemond.”²²

Míg Kis János az alkotómunka jutalmazásának jogossága mellett kardoskodik, addig Aranka az önfeláldozás követelményével kapcsolja egybe az alkotói folyamatot, elutasítva a pénzkeresés céljából létrehozott alkotást. Kis továbbra is kitart véleménye mellett, arra hivatkozva, hogy „summás költséget feláldozni ott, a hol a mindennapira való van csak, az nem nehéz, az lehetetlen.”²³

Ha közelebről is megvizsgáljuk Arankának az alkotók jutalmazására vonatkozó kijelentését, rá kell döbbernünk, hogy lényegében ez a felfogás alkotta a két Társaságnak a munka jutalmazásával kapcsolatos stratégiájának magvát. Ezen azt értem, hogy a munkatársaktól a teljes odaadást, az önfeláldozó alkotást várták el, s ennek az eszménynek rendelődött alá a Társaságok tevékenységének megszervezése és kivitelezése is. De hasonlítsuk csak össze ezt a munkaeszményt a Társaság röpirataiban található tervezetekkel, programokkal.

Mit tartalmaznak ezek a röpiratok a munkás tagoknak járó juttatásról? A Társaság célkitűzéseiben, a titoknok rajzolataiban szerepel-e a pénzbeli jutalmazás a kifejtett tudományos munkáért? Kik kaphattak a Társaság keretein belül végzett munkájukért fizetséget? E kérdésekre csupán közvetett módon kaphattam választ, hiszen erre nézve nem létezik semmiféle nyilvántartás. A Társaság iratai azonban tartalmaznak a költségekre és a kiadásokra vonatkozó adatokat.

Kezdjük mindjárt az első röpirattal:

Az „Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez” (1791)²⁴ címűben Aranka megteszi javaslatait „a fizetett és fizetetlen személyek” megválasztására, felvételére és jutalmazására, és már itt behatárolja e funkciók hatáskörét is. A Társaság ügyeit intézők, vagyis a perpetuus secretarius, a titoknok és a mellé rendelt íródeákok szolgálatát „ahhoz illő jó fizetéssel” kell jutalmazni. A Társaság munkatársainak fizetése azonban mindig az általuk végzett munka függvényében történik: azok, „akik az olyan nehezebb munkákban forgolódnán, melyeken, magok nyomtatván ki, semmit nem nyernének, minémű munkák a szók, szótárak, és könyvek előadása s rostálása körül valók, jutalom gyanánt a társaságtól illendőképpen fizettetnének. Mert csekély vélekedésem az, hogy akik különben könyveket írnak, azokat csak azért a közönségesből jutalom nem illeti. Igyekezzenek ki-ki szép jó könyvet írni, és megnyeri a jutalmot.”

Az „Ujabb elmékedés” (1791)²⁵ már tartalmazza a fizetések pontos összegét is: a secretarius fizetését évi 500, az íródeákét évi 200 forintban állapítja meg Aranka. Másfajta kiadásokról s így a munkatársak jutalmazásáról nem esik itt szó.

A már korábban idézett példák is bizonyították, hogy a két Társaság támogatáspolitikája a rendkívüli teljesítményt felmutató tagok (mint például Benkő József) jutalmazását fontosnak tartotta, a munkatársak kéréseinek nagy részét azonban nem teljesíthette. Ennek oka elsősorban az anyagi források hiánya volt, de sokkal nagyobb szerepe volt ebben annak az elvárásnak, hogy aki ír, az írjon hazája iránti szeretetből, és mint ilyen az alkotás kedvéért mondjon le mindentől, s áldozzon is fel mindent. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem tartották volna

²² A Kis Jánoshoz intézett Aranka-levél Vass József másolatában maradt fenn, és az MTA kézírattárában található (M.Irod. Lev. 4r. 146).

²³ 1797. okt. 24. másolata uo.

²⁴ Közli Jancsó Elemér: Az EMNyT iratai. 93–100.

²⁵ *I.m.* 106–120.

fontosnak a különböző tudományokat és nem utolsósorban az irodalmat művelő levelezőtársak munkáját. Hiszen Aranka mindvégig tisztában volt azzal, hogy „a levelező társoknak a Társaság igen sok hasznát veheti, ha élni tud vélek. Ezek mintegy szeme, füle, keze, lába a Társaságnak, azért ezekkel igen szép módon kell bánni, hogy önként és szeretetből csináljanak mindent, sőt a szegényeket, hogy a postaköltség terhekre ne legyen, segilleni, hogy mint némelyikkel eddig is cselekedtünk.” Ez az Aranka Testamentomából²⁶ vett részlet is bizonyítja, hogy a Társaság csak kivételes esetben részesítette tagjait anyagi támogatásban. De joggal állíthatjuk, hogy a két Társaság működésében sokkal nagyobb szerepe volt az erkölcsi támogatásnak, az alkotásra való ösztönzésnek. S Aranka, amint ez a gazdag levelezésanyagból is kitűnik, tudott bánni a szavakkal, s az érzelmi ráhatás eszközével próbálta a közös cél érdekében munkálkodó emberekben az „alkotni érdemes” reményét éltetni. És a levelezőtársak igényelték is Arankától ezt a fajta ösztönzést, a jóváhagyást és a visszajelzést munkájukat illetően, s ha Aranka pártfogását élvezhették, s baráti tanácsait megkaphatták, szerencsésnek érezhették magukat.²⁷ S a titoknokot megelégedéssel töltötte el, hogy levelei által ezen elvárásoknak meg tudott felelni.

Döbrentei Gábor 1807. december 12-i levelében arra kéri Arankát, hogy „teremtsen néha levelei által egy egy édes meglepetést, én nekem”. A december 15-i válaszban ez áll: „Hogy egy édes meglepetést TEREMTSEK az Urnak! Ah kedves Uram Barátom én teremteni nem tudok mint más hozzám hasonló emberi teremtés: ez a Mindenható Felség dolga, csak ő teremthet. Én elégnék fogom tartani, ha az Urba elrejtet szép ajándékokk szikráját gerjesztem, s annak gerjesztésére illő matériát tudnék szolgáltatni.”²⁸

²⁶ *I.m.* 274–277.

²⁷ Vö. „A már elismert személyiség emberileg bátorítja, a nyilvánosság előtt barátilag és szakmailag vállalja a kezdőt”, aki a női nemhez tartozik. L. Aranka György lovagias gesztusa (Vályi Klára hálálkodó verse és levele, Aranka válaszerse), *Egyed Emese: Olvasó nappal, író este*. Kvár. 2000. 127–132.

²⁸ Közli Enyedi: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1980. 343–344.

Melléklet

Édes Gergely első levele Aranka Györgyhöz²⁹

N[agysá]gos és Tekintetes Ur!

Imé ezek azok a' Versek,³⁰ a' mellyeket mutatóul küldök, nem mintha ezeknél még szebbek 's jobbakis nem találtatnának; mert vagynak nekem minden nemű Verseim. Ezeketis csak azért küldöm, hogy üresenn ne menjen ez a' Tudósításom, mellyben bátorokodok jelenteni; hogy sem a' Debreczeni Grammatika sem a' mellynek része a' Nyelvmivelő Tarsaság' Munkainak első Darabjában kijött, nem közelítenek a' tökéletes Grammatikához. Nekem van egy, csak purizálni v. letisztálni kellene és a' Technicus Terminusokat v. Mesterszókat javítani és néhol változtatni. En azt még a' Debreczeni Grammatika munkába se volt mikor már úgy ahogy most van, elvégeztem, de arra a' Szegénység miatt alkalmatlan voltam hogy valahova küldhettem v. küldeni merésztem volna. Azértis már most mind azokat valamelyek eddig kijöttek, látván és boszszonkodván, kívánnám az Erdélyi M[é]l[tósá]gos Tudós nyelvmivelő Tarsaságnak bemutatni, csak útját és kivált módját tudhatnám találni. Ha megtalálna tetszeni, a' melly felől jó bizodalomba is kezdekvala lenni, úgy osztánn nem sajnállanám egybenis [?] kidolgozni és a' melly jegyzéseket vagy magam találtam vagy más eddig kijött Grammatikákból vettem az óltais, a' miolta már megvan úgy ahogy eddigis megvolt; azokatis belemunkálván kívánnék osztánn a' közönségnekis egy illy ítéletem szerént a' tökéletességhez leginkább közelítő egész Grammatikával az ahoz ragasztott Magyar valódi Poézis' mesterségével együtt szolgálni. Mit méltóztatik válaszolni N[agysá]god azt elvárván mélységes tisztelettel Maradok Veszprémbenn 20-a 8-bris 1797.

N[agysá]godnak alazatos szegény szolgálja
Édes Gergely Veszprémi Káplán mk

Időm ugyan keves jut az írásra hivatalom miatt, de mégis mindenre kesz leszek ha tetszőnek lenni eszre veszem igyekezéseimet.

²⁹ A levél kézírata a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézírattárában található, Ms. 2991/82 jelzet alatt, az Egyes versek gyűjteménye 2-es számú dobozában.

³⁰ A versek címei/kezdősorai:

Epigrammák: 1. A' rüt de széppenn festett Vesbia, 2. A' fennyenn-látó, 3. A' szegény remélhet Hol a' gazdag félhet, 4. Szesztusból Abiclosból Hérohöz úszó Leánder, 5. A' sirenhez hasonló Lidiához, 6. Borban az igazság [gör. cím] 7. A' fegyverből csinált kasza, 8. A' mi lehet ne halaszd, a' mi van elne szalaszd, 9. Az élet' köz-vége, 10. Sok nagy várásnak tellyesedése kicsiny, 11. Úgy szappanozz mást, hogy magadis tiszta maradj, 12. A' hosszas heverés többnyire bűnre kelés, 13. Ki mibenn tudós abban gyanús, 14. Az időt lopó barát, 15. A' hamis buzgó Berki (Werenfelsből), 16. A' két színű Andor.

Odák avagy Zengzetek: 1. A' midönn a' Diéta a' Magyar nyelvnek látatott pártját fogni, 2. A' Magyarokhoz, Alké' szerént.

Példák Horáczió I. Hor. II. K. 20. Zengzet

II. Hor. I. K. 3. Zengzet

Anakreoni Versek példái 9 db, ebből 2 fordítás.

A (deverbális) igeképzés régi magyar grammatikáinkban

A több mint négy és fél évszázados magyar grammatikaíró hagyományt általában arról az oldaláról szokták megvizsgálni, amelyik nyelvünk fejlődése szempontjából a legfontosabb: jelesen azt, hogy e grammatikák miként hatottak az írásbeliség normáinak alakulására,¹ s ezáltal milyen szerepet játszottak az egységes magyar irodalmi nyelv megteremtésében.²

Jómagam ettől eltérő vizsgálatnak vettem alá nagy hírű elődeink jelesebb grammatikáit. Jelesebbet írtam, jelezvén ezáltal, hogy a vizsgálat korántsem teljes: nem vehettem a közel öt-száz év alatt született összes grammatikát górcső alá, részben mert nem mindenikük hozzáférhető, részben pedig terjedelmi okok miatt, hiszen ez a kérdés egy egész monográfiát érdemelne. Egyetlen, már a címben is jelzett fő szempontként a (deverbális) igeképzésről írottak számbavételét tűztem ki a vizsgálat céljául. Ruzsiczky Éva³ ugyanezt megtette már öt-hat, valóban legjelesebb munkára támaszkodva, azonban véleményem szerint e kérdésnek nagyobb teret is szentelhetünk. Ezért igyekeztem szám szerint több grammatikát bevonni a vizsgálat körébe kronologikus sorrendben.

Grammatikaíróink a latin nyelvtanírói hagyományt követték.⁴ Kezdetben e tudós művek maguk is latinul (később németül is) íródtak, s a példák voltak csupán magyar nyelvűek. Nem egy esetben egy kész latin nyelvtant dolgoztak át, illetve alkalmaztak a magyar nyelvre. Ebből adódik aztán az, hogy a (deverbális) igeképzés, de általában a szóképzés problematikája háttérbe szorul, mivel a görög–latin grammatika a szanskritről eltérően a szóképzés tanát nagymértékben elhanyagolta. Ezért e téren íróink a donatusi nyelvtanban nem találhattak kellő útbaigazítást.⁵ Az igével kapcsolatban az igenemekről, valamint az igeragozásról írnak többnyire nagyon részletesen. (Károly Sándor meghatározása szerint: „az igei jelentésben adott cselekvésnek a cselekvés végzőjéhez és a cselekvés tárgyához való viszonya.”⁶)

Károly Sándor így méltatja régi nyelvtaníróink igazszemléletét: grammatikáinkban „az aktívum–médiumpasszívum hármasságban az aktívum tranzitívuságot, a médiumpasszívumot intranszitivuságot jelentett, s a passzívum egy harmadik kategóriát alkotott (nyilván a görög grammatika hatására). E régi felfogás e kategóriáknak az elkülönítését tulajdonképpen transzformációs alapa helyezte, amennyiben a passzívumot úgy fogta fel, mint amely az aktívumból jön létre, a médiumpasszívumot pedig úgy határozta meg, hogy annak nem lehet passzívuma. Az aktívum, médiumpasszívum vagy hagyományos magyar elnevezésekkel cselekvő ige, közép ige és szenvedő ige osztályozásmód jellemezte az igenem kategóriáját Molnár Alberttől Riedl Szentéig és Szvorényiig bezárólag. Igaz, ezek az osztályozások gyakran kiegészültek minden spáci-

¹ Benkő Loránd: *Felvilágosodáskori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában.* = *Nyelvtani tanulmányok.* Szerk. Sulán Béla. Bp. 1961. 185–202.

² Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Bp. 1968.

³ Ruzsiczky Éva: *A képzők rendszerbe foglalásának, illetőleg tárgyalási sorrendjének néhány kérdése.* = *Nyelvtani tanulmányok.* Szerk. Sulán Béla. Bp. 1961. 155–164.

⁴ Balázs János: *A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása.* Magyar Tudomány 1956. 7–12, 313–22; Uő: *Ki írta az első magyar nyelvtant?* Filológiai Közlöny 1958. 116–20; Uő: *Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei.* = *Nyelvtani tanulmányok.* Szerk. Sulán Béla. Bp. 1961. 180–90; Schwartz Erzsébet: *Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században.* = *Értekezések a magyarországi latinság köréből.* 5. Bp. 1942.

⁵ Balázs János: *i. m.* 183.

⁶ Károly Sándor: *A magyar intranszítív-transzítív igeképzők.* Ányt. V. 1967. 189–218.

um nélkül a gyakorító, mozzanatos és ható igekegóriákkal, de az igenem kategóriáján belül lényegében helyes úton jártak.”⁷

Mint említettem, grammatikáinkat kezdetben latinul írták. A vizsgált művek közül latin nyelvű a Sylvester Jánosé (ezt lefordította Vladár Zsuzsa), valamint a Szenczi Molnár Albert, a Komáromi Csipkés György, a Pereszlényi Pál, a Tsétsi János (ezek a nyelvtanok a *Corpus Grammaticorum* – 1866. Szerk. Toldy Ferenc – című gyűjteményes kiadásban láttak napvilágot), a Fejérvári Sámuel, a Révai Miklós által írt nyelvtan. Elkészült fordítás hiányában a szerzők műszavait Kiss András nyug. levéltáros szíves segítségével magam magyarítottam a ma is használt nyelvtani kifejezéseknek megfelelően. A többi grammatika esetében, amelyeket magyar nyelven írtak, az egyszerűség, a könnyebb megértés kedvéért a korabeli „műszavakat” szintén a ma használatosokkal helyettesítettem. Amennyiben mégis a szövegben hagytam az illető szerző által használt műszót, azt mindig idézőjelbe tettem.

Sylvester János *Grammatica Hungaro-Latina*⁸ című művében a szófajok kategóriáját áttekintve az ige esetében a ragozást tárgyalja részletesen. Megkülönböztet ötféle igitípust: *verbum activum* (cselekvő ige), *verbum passivum* (szenvető ige), *verbum neutrum* (semleges ige), *verbum deponens* (álszenvedő vagy közép ige), *verbum commune* (közös ige).⁹

Az ige ragozását vizsgálva Sylvester rámutat a magyar szenvedő és műveltető igék fő sajátására, hogy ti. a szenvedés és műveltetés egyetlen szóval kifejezhető, szemben a görög és latin körülírásos formákkal. Fontos tehát a felismerése, hogy nyelvünkben a szenvedő és műveltető ige nem ragozásában, hanem csak képzésmódjában különbözik a cselekvő igtől.

Szenczi Molnár Albert¹⁰ bemutatja nyelvünknek a képzőkben, különösen a kicsinyítő képzőkben való gazdagságát, és jól szemlélteti a képzők akkori sokféleségét, valamint produktivitását. Az igekepzőknek természetesen ő sem szentel külön fejezetet. Az igenemek tárgyalásakor azonban említést tesz képzőkről is. Szenczi megkülönböztet öttípusú igeajtát: *verbum activum* (cselekvő ige), *verbum passivum* (szenvető ige), *verbum neutrum* (semleges ige), *verbum deponens* (álszenvedő vagy közép ige), *verbum potentiale* (ható ige). „*Activum secundum*”-nak nevezi a műveltető igt, és kimondja, hogy az *-at/-et* segítségével hozzák létre (pl.: *látat, kéret*).

A szenvedő ige képzőjének a *-tic* végződést teszi meg (*kéretik, látatik*). A lehetőséget kifejező igeokról elmondja, hogy minden igeből formálhatók a *-hat/-het* partikulával (*látat, látatthat*).

Geleji Katona István¹¹ nyelvtanában inkább nyelvhelyességi, helyesírási kérdéseket taglal. Mindössze a gyakorító és visszaható képzőkről tesz említést a XXXVII. és XXXVIII. pontban. Gyakorítást vagy folyamatosságot fejez ki a *-gat/-get*: *jár-járogat, jov-jovoget, szánt-szántogat*; a *-dogál/-degél* pedig kicsinyítés kifejezésére használatos: „*eddegelek, iddogalok, azaz kitsinyt-kitsinyt eszem, iszom*”.

⁷ Uő: *i. m.* 200.

⁸ Sylvester János: 1539. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Ford. Vladár Zsuzsa. MNyTK. 185. Bp. 1989.

⁹ Vladár: *i. m.*

¹⁰ Szenczi Molnár Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae. 1610.* = *Corpus Grammaticorum*. Szerk. Toldy Ferenc. Bp. 1866. 115–290.

¹¹ Geleji Katona István: *Magyar Grammatikácska A'* vagy *Az igaz magyar írásban és szollásban kívántato néhány szükséges Observatiok...* Gyulafehérvár 1645. = *Corpus Grammaticorum*. Szerk. Toldy Ferenc. Bp. 1866.

Komáromi Csipkés György¹² külön fejezetet szán a magyar igeformák gazdagságának bemutatására. A *ver* igét hozván fel példának, 80 igeformát sorol fel. Az alanyi és tárgyas ragozási formához illesztí hozzá a *-het*, *-et*, *-ődik*, *-degél*, *-kedik* képzőt, és e származékok (*verhet*, *veret*, *verődik*, *verdegél*, *verekedik*) továbbképzett változatait is felsorolja (pl. *vergelődögélhetek*, *vergelődítetek*, *vergelődögéltetek* stb.). Fontos felismerésre jut a szószármaztatást illetően, amikor az igeképzés alapjaként három lehetőséget vesz számba. Eszerint a származtatott igék névből (*orrolom*), igéből (*verdegelem*) vagy más partikulákból jöhetnek létre (*általlom*, *jajgatok*).

Pereszlényi Pál¹³ szintén több képzőt sorol fel, egyszer csak példákkal illusztrálva, máskor jelentésükre, jelentésárnyalataikra is rámutatva.

Kövesdi Pál¹⁴ az igeragozási paradigmákat tekinti át. Megkülönbözteti az aktív, passzív és ható igét, valamint a tárgyas és tárgyatlan ragozású igéket.

Tsétsi János¹⁵ grammatikája tulajdonképpen helyesírási szabályok gyűjteménye. Aktív és szenvedő igékről tesz említést.

Fejérvári Sámuel *Institutiones*¹⁶ című művének legterjedelmesebb része az ígéről szóló, a ragozási kérdések uralta alfejezet. Komáromi Csipkés Györgyhez hasonlóan tárgyalja az igei származékokat.

Gyarmathy Sámuel 1794-ben megjelent *Okoskodva tanító magyar nyelvmesterében*¹⁷ a szóképzést „formálásnak” nevezi, az igét „időszónak”. Már a bevezetőben felhívja a figyelmet a magyar nyelv rendkívüli tömörségére, amelyet az igeképzők biztosítanak: „Mind az Időszónak, mind a’ neveknek olly sokféle végzetek, és a’bol fojo jelentések van; hogy azok akarmelly gondolat ujjabb ujjabb változásainak, ’s fordításainak ki-fejézésire alkalmasok. Ezt bizonyítja a’ 90§. Már e’ből következik az a különös rövidség is, a’ Magyar Nyelvben, melly szerint igen sokszor két, három, négy szóval kellekít kitenni azt, más Nyelvekben, a’ mit a’ Magyarban egy szóval fejezünk ki. p.o. Látlak, Video te. Láthatlak, Possum te videre. Láttatok, Curo te videre. Látdogaltathatok, Possum frequenter curare videre.”¹⁸

Gyarmathy keveri az igenemeket és módokat. A különböző típusokat az ún. „jegyző betűk” különböztetik meg egymástól. Ezeknek java része tulajdonképpen képző. Így elkülöníti az *-nt* mozzanatos igeképzőt (*csippent*) a gyakorítóktól (*-gat/-get*, *-dogáll/-degél*, *-káll/-kél*, *-dal/-del*). Elődeihez hasonlóan ő is hosszú ragozási sorokat mutat be, tudatosan a nyelvtanítás céljait szolgálva. Felismeri a képzők szerepét a stílus alakításában: „Hogy egy időszónak illyen sok gyakorlója legyen, mint a’ Tábla 7-dik 8-dik 9-dik és 10-dik számja mutatja, az a’ Magyar

¹² Komáromi Csipkés György: *Hungaria Illustrata. Hoc est brevis methodica naturae et genii linguae hungaricae explicatio, anungarus in discenda lingua ista facilitans, promovens et hungaros efficiens. 1655. = Corpus Grammaticorum. Szerk. Toldy Ferenc. Bp. 1866. 331–402.*

¹³ Pereszlényi Pál: *Grammatica Linguae Hungaricae. Tymaviae. 1682. = Corpus Grammaticorum. Szerk. Toldy Ferenc. Bp. 1866. 403–548.*

¹⁴ Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Hungaricae. 1686. = Corpus Grammaticorum. Szerk. Toldy Ferenc. 1866. 549–584.*

¹⁵ Tsétsi János: *Observationes Ortographico-Grammaticae. 1708. = Corpus Grammaticorum. Szerk. Toldy Ferenc. 1866. 661–688.*

¹⁶ Fejérvári Sámuel: *Institutiones. 1770 előtt = Kéziratok magyar nyelvtanok. Szerk. Lőrinczi Réka. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp. 1998. 89–255.*

¹⁷ Gyarmathy Sámuel: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* Melly íratott Gyarmathy Sámuel N. Hunyad Vármegye Orvossa által Első darab A’ Nagy Erdély Országi T.N. Rendek költségével Kolo’svaratt. Nyomtatott Hochmeister Márton Tsász. K. Dicast. Könyvnyomtató és priv. Könyvtáros Betűivel. Kolozsvár és Szeben 1794.

¹⁸ *l.m. IX.*

nyelvnek nagy kellemetességére, és szépségire vagy, mert azok által lehet a' gondolatoknak minden apro változó különbségeit igen értelmesen ki-fejezni, mellyet más nyelveken nem könnyen lehetne véghez vinni.

Ezeknek pedig jelentések épen nem hasonló egymáshoz, mert egynek egy szóllás formájában, másnak másban van a' helye, p.o. Tordától fogva Kolo'svárig mind *verdegelt* az eső. Az édesgető Anya, szerette gyermekének gyengén *veregeti* az ortzáját. Istok báty minden kortsoman *meg-verekeedik*, és ha meg-szalasztják; a' sűrű bokrok közt nehezen *verekeedik* által. Az haragos Galamb a' szárnyaival szüntelen *verdesi*, valamint a kutya-is szüntelen *mardossa* társát. Már a' ki az e'féle, első tekintetre hasonló értelműnek tettző Gyakorlo Időszókat, a' maga illendő helyire ékesen el-tudja rakogatni; a' bírja a' Magyar Nyelv erejít általjában.”¹⁹

Gyarmathy a szóképzésnek külön fejezetet is szentel.²⁰ A származtatás által a szavak a nyelvben „hosszabbodni” szoktak. Ezek a végződéses „ujjabb ujjabb jelentést szülnék”.

Lajstromozza a lehetséges képzőfajtákat, denominális nomen és deverbális nomen képzést sorolva fel. Az igéből lehet „név”, mégpedig háromféleképpen: „változás nélkül”, „valami változással”, „valahogyan, valamilyen végzettel”.

A *Debreceni Grammatika* szerzői²¹ fontos nyelvi jelenségre figyelnek fel. Az ige ragozása („hajtogatás”) nem függ össze a képzés módjával. Bármilyen ragozási sorhoz lehet képzőket illeszteni: „Nemhogy tehát a Hajtogatásoknak szükségtelen szaporításával kellene a Magyar Grammatikát bővíteni: de az Ígéknek, értelmére és végezetire nézve való minden Nemeit is előszámolni: nem egyéb volna, hanem Dictzionariumot kiírni. Elég lészen a nagyjából, és leg inkább az afféle Végezeteket feljegyezni; a mellyek Nyelvünkben, az Ígékhez tévődvénn, azoknak értelmet úgy változtatják; hogy azt az értelmet, más Nyelvekben több különös szóval kell kitenni. Mivel pedig a Magyar Nyelvben, minden Ígének Gyökere, a Jelentő Mód' Jelenvalójának egygyes harmadik Személye: ahoz lehet, és kell az efféle Végezeteket tóldani.”²²

Megkülönböztetnek ható, műveltető, gyakorító, szenvedő és közép igéket.²³

Külön fejezet szól a szószármaztatásról, amelyet a „szóformálás” négy lehetséges fajtája közül az egyiknek tekintenek. A deverbális igeképzésnek is viszonylag tág teret szentelnek, viszont a gyakorító, mozzanatos, műveltető, szenvedő igék képzői keverednek e felsorolásban a módjelekkel és igei személyragokkal.

Révai Miklós *Elaboratior Grammatica Hungarica*²⁴ című munkájának III. kötetében háromféle képzőtípust sorol fel: igéket, főneveket és mellékneveket alkotó képzőket. Révainál az igeképzők először egyszerű és összetett képzők csoportjára bomlanak. Az egyszerűek lehetnek ritkábbak vagy nagyon gyakoriak, az összetettek pedig két- vagy háromeleműek. Ezekhez harmadik csoportként csatlakoznak a műveltető, szenvedő és ható igék képzői.

Kassai József Sárospatakon kiadott nyelvtanában²⁵ elkülöníti a cselekvő, műveltető, szenvedő, közép, ható, visszaható igéket. Megállapítja, hogy cselekvő igékből képezhetünk: (1) műveltető igét az *-at/-et, -tat/-tet* képzővel; (2) szenvedő igét az *-ódik/-ődik* „végzettel”.

¹⁹ *I.m.* 161.

²⁰ *I.m.* 302–347.

²¹ Domokos Lajos–Benedek Mihály–Szikszai György–Gál András: *Debreceni Grammatika, mellyet készítet Debreczenbenn egy magyar társaság.* Bécs 1895.

²² *I.m.* 82.

²³ E. Abaffy: *A mediális igékről.* MNy. 1978/3. 280–293.

²⁴ Révai Miklós: *Elaboratior Grammatica Hungarica.* Pest 1806

²⁵ Kassai József: *Magyar nyelv-tanító könyv.* Sárospatak 1817.

Verseghy Ferenc²⁶ a szóképzésről mint a nevek formálásáról ír. Használja a „szóképző” műszót. Számtalan igeképzőt sorol fel, sok példával (-at/-et, -tat/-tet, -gat/-get, -odik/-ödik, ál/-él, -an/-en, -dos/-dös, -dal/del, -kodik/-kedik/-kodik). Előjáróban megállapítja, hogy többnyire követik a hangrendi illeszkedés szabályait.

Bitnitz Lajos *Magyar nyelvtudomány*²⁷ című művében megállapítja, hogy a szóképzőt mindig a tőhöz ragasztjuk. Több igeképzőt is felsorol, példákkal (-at: *adat*, -et, -tat/-tet, -ít: *tanít*, -ad/-ed: *fogad*, -öz, -og/-eg/-ög: *tekereg*, -al/-el/-ol/-öl: *hajol*, -hat/het: *származhat*, -ül/-ül: *kondúl*). Részben Révaira támaszkodik. Ugyanakkor nyelvtörténeti magyarázatot próbál találni a képzők kialakulásának módját illetően.

Fogarasi János²⁸ a 19. század közepén elkülöníti a képzőket és ragokat: a képzők a szószármaztatásban, a ragok a ragozási sorok, grammatikai formák kialakításában játszanak szerepet. A származtatásról szóló fejezetben több igeképzőt is felsorol (pl. -ad/-ed, -edik/-odik/-ödik, -ít, -dul, -int, -van/-ven, -z, -kodik/-kedik/-kodik); némelyek formáját tévesen állapítja meg.

Simonyi Zsigmond a *Tüzetes magyar nyelvtanban*²⁹ két, illetőleg négy fő csoportba foglalja képzőinket: ige- és névszó-, közelebről deverbális és denominális névszóképzők csoportjába. Az első csoportban elkülöníti a „tehető ige” képzőjét a mozzanatos, a gyakorító, a kezdő, a műveltető, a visszaható és a szenvedő ige képzőitől. A második csoportot nem tagolja tovább. A harmadikban különválasztja a főnevek, az ige- és mellénevek képzőit. A negyedik csoportot – a „számképzők” néven tárgyalt többes jeleket nem tekintve – mértéket kifejező, összetartozást jelentő, valamint elvont főnevek létrehozására alkalmas képzőkre tagolja, mértéket kifejezőnek véve (a fokozás tőle idesorolt „képzőit” jel voltak miatt nem említve) a kicsinyítő és a nagyító képzőket, valamint a -nyi képzőt.

A különböző századok művelődéstörténetére jellemző sajátosságok a grammatikairásra is rányomják bélyegüket. A klasszikus nyelvek nyelvtanainak többé-kevésbé szolgai másolása után a magyar nyelv művelésének fontossága, a nyelvhelyesség kérdései, a magyar nyelv összehasonlítása más nyelvekkel, illetve a nyelv múltjában való kutatás mind-mind az egyetemes tudománytörténet mozzanata is. A nemzeti öntudat fokozatos erősödése jelentkezik a nyelvtanírásban is, mint általában az anyanyelvűség térhódításának minden területén. Így lehetséges, hogy Gyarmathy Sámuel a nyelvi szépséget, kifejezőerőt ízeletti. A különböző szerzők szárnypróbálgatásainak lehetünk tanúi, amint a latin grammatikák kötelékéből kilépve egyre bonyolultabb, sokrétűbb, a magyar nyelv sajátosságainak egyre jobban megfelelő kategóriák felállítását célozzák meg, egyre több sikerrel.

Grammatikairóink tehát vitathatatlanul fontos szerepet játszottak a tudományművelés e fontos területén.

²⁶ Verseghy Ferenc: *Magyar Grammatica avagy Nyelvtudomány*. Buda 1818.

²⁷ Bitnitz Lajos: *Magyar nyelvtudomány*. Pest 1837.

²⁸ Fogarasi János: *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest 1843.

²⁹ Simonyi Zsigmond: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. Bp. 1895.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár sajtófogadtatása és tudományos felhasználása

Amikor Szabó T. Attila több évtizedes hozzáértő és rendszeres, minden megjelentetési kilátás nélkül végzett anyaggyűjtése végre meghozta gyümölcsét, a gyűjtő és rendszerező szerkesztésében kiadott Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötetét, társadalmi fogadtatása rendkívüli volt. Nyilvánvalónak látszott ugyanis, hogy ha a sok nehézséget, akadályoztatást legyőzve a további kötetek is megjelennek, a mű nyelvtörténeti értékén túlmenően a történeti kutatás páratlan munkaeszköze, valószínű forrása lesz. A megjelentetés kényszerű szüneteltetései, a megtorpanások ellenére a munka Szabó T. Attila közreműködésével és irányításával, halála után pedig az Ő szellemében megszakítás nélkül folyt, a soron következő kötet kéziratára pedig mindig készen állt a kiadásra, és immár megjelent az SzT X. kötete is. Kétségtelen, hogy ezáltal a nem túl nagy számú erdélyi monumenta sorozatok olyan maradandó alkotása teljesezik ki napjainkban, amelynek értéke az idők folyamán egyre nő, befejezése pedig már nemcsak nemzeti, hanem ezen felül: kutatási érdek is. Ezt tanúsítja az itt közölt, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kérésére a szerző által folyóiratunk számára készített összeállítás is.

A szerkesztőség

1. A filológiai és a tájékoztatási rend kedvéért is előre kell bocsátanom, hogy jegyzékem nem teljes, többnyire közvetett forrásokból ugyan, de további írásokról is vannak tudniillik értesüléseim. Ezért, noha már több éve folytatom az SzT. sajtóvisszhangjának gyűjtögetését, jó lélekkel még mindig csak így indíthatok: könyvészeti összeállítás – nem pedig az SzT sajtóvisszhangjának könyvészete.

2. Az viszont akár pusztán ránézéssel is igen könnyen megállapítható, hogy amit az olvasó most kezében tart, az munka csupán – nem mű (még ha szándékai szerint művek létrejöttét kívánja is szolgálni).

3. A közlétevének azt is a lelegején kell elmondania, hogy a jelen munka bizonyos mértékig közösségi jellegű – nem teljesen „magánteljesítmény” eredménye. Végzése ugyanis még manuális módszerrel kezdődött, akkor, midőn a világhálónak például még híre is csak felröppent, s legtöbbünk az egyéb gépi lehetőségekről mesélni is épp csak hallott. Gyalogos indulásakor ezért is jelentett hát a munkához látó számára érdemi segítséget a baráti, szakmai körbeliek újságkivágás-gyűjteményeinek útravalóként való rendelkezésre bocsátása. (Buzgó szociológusok kutatási témája lehetne egyébként az is, hogy kik mit miért gyűjtenek kérdések válaszai mi mindent jelezhetnének, s hogy az efféle, szinte értemiségi ösztönből fakadó félrerakogatás az SzT sajtóvisszhangjának hatására is mennyire késedelem nélkül lépett működésbe.) Szabó T. Attilára emlékeztetően szólva, e sorok írója ezúttal is őszinte háláját fejezi ki a munkáját adatokkal, könyvészeti tanácsokkal segítőknek. Megjegyezve, hogy igen restellné, ha bárkit is kifelejtett volna a következő elősorolásból: B. Gergely Piroska, Kiss András, Kádár Edit, Korompay Klára, Kósa Ferenc, Nagy Jenő, Pintér Márta, Szabó György, Zsemlyei János, illetőleg néhány adattal, egy-két fénymással Szabó T. Ádám. Megkülönböztetett köszönet illeti továbbá az OSZK könyvtárosaikat, akiknek mindenkori olvasóbarát készsége, türelme nemegyszer

önmagában is érdemi segítség volt. Nem kevésbé volt érdemi a Barabás Csabának szintén megköszönendő közreműködés a szövegszerkesztésben és villanypostai továbbításokban.

4. A tartalmilag oly változatos és mennyiségileg is oly meglepő tömegű anyag kiváltotta reflexiók persze a gyűjtőgetőben is folyamatosan szaporodtak – nem csupán a számba vett művek úgyszólván mindegyikéről készítettett (immár vastag kötetekre rúgó) fénymásolatai.

5. E reflexiók közül most csak az kerüljön itt szóba, hogy mennyire nyilvánvalóan tetszett ki: a megszólalók önmagukról hallgatva sem csupán az SzT-ről, hanem az általuk képviselt befogadó közegről is bizony sok mindent hoztak tudtunkra.

6. Talán ennek is köszönhetően állhatott össze az íráskultúrának olyan értékű corpora, melynek darabjai a „kortárs” összeállítónak is folyamatos újdonságélményt szereztek, úgyszólván soha nem keltvén benne a témaazonosság unalmát.

7. Ezért is meggyőződése: azt, hogy a jelen összeállítással mit is kezdhet, azt éppen a recepciókészség és az írásműveltség megismert magaslatait járó közösség maga fogja leginkább tudni – nem pedig az erdőtől meglehet épp a fát észre nem vevő adatgyűjtő.

8. Csupán tények megállapítása, nem elfogultság arról is szólni, hogy – mint ennek a jegyzéknek a tételei is világosan jelzik – a befogadók mennyire biztos érzékkel és azonnali hatállyal ismerték fel, hogy az SzT micsoda páratlan alkotással való gazdagodásunk. A sajtóvisszhang világosan jelzi ugyanis, hogy ez a mű okkal hasonlítható olyan fához, amely gyümölcseit annál bővebben termi, minél többet szakítanak róla.

Ugyancsak ténymegállapításnak minősülhet az is, hogy az idő haladtával: az SzT-t érdemben felhasználó műveknek a sora az, amely folyamatosan gyarapszik, nem pedig a róla szólóké. Az alább közölt, talán érhetően csak tájékoztatónak vehető felhasználói adatsor viszont főként az összeállító nem különösebb mérvű tájékozottsága miatt szándéktalan esetlegességektől sem mentes, s a valóságnak is talán kissé mögötte kulloghat. (Mentségére legyen, hogy összefoglaló munkák, forráskiadások, szótári művek felhasználási adatainak magános követése a már-már szinte parttalan szakirodalomban aligha volna bárkitől is elvárható.)

9. Az SzT-t értékesítő – illetőleg a róla szóló irodalom ilyenféle különbségének említését meg az előző pontokbeli kétpillérű szembeállításokat kövesse végül (összefoglalónak szánt) másfajta, immár hozzátoldó kapcsolatos szerkesztésű záróészrevétel: a kutatott tárgykörben fellelt írások java része munka is meg artefactum is egyszerismind.

Az SzT előjátszotta dallamra született sokszólamú visszhang ugyanis nem csupán tartalmi értékek hordozója, hanem formai, esztétikai tekintetben is tartalomihletett módon valósítja meg utilitas, claritas és debita proportio szép összhangját. Másképpen szólva: az SzT ismertetései-nek a formája is legtöbbször tárgyhoz illően elegáns.

Ezért is lehet talán helyénvaló a jelen könyvészeti összeállításban számon tartott művek ki-emelt részleteivel köszönni el az olvasótól.

Az elsőnek a szerzője Korompay Klára. Ő az SzT második kötetével kapcsolatban írta: „A mű rendre megjelenő kötetei egy hatalmas egésznek egyre nagyobb részét teszik láthatóvá. Hasonlatot keresve: olyan ez a mű, mint egy épülőben levő középkori katedrális, melynek méreteiről, arányairól, anyagának jellegéről már a legelső szint tökéletesen hű képet adott, de melynek monumentalitása, a részletek pazar gazdagsága a figyelő közönség számára minden újabb szint elkészültével nyilvánvalóbbá válik. A hasonlatot folytatva ebben a munkálatban a kőfejtő, a kőfaragó, a kövek összeillesztője s az épület tervezője ugyanaz a mester”; (e műről) „szólni, annak jelentőségét méltatni olyan vállalkozás, melynek során csak azt érezhetjük újra meg újra, hogy e munkáról méltóképpen írni lehetetlen. Az ismertető felelősségét nem menti,

de tény: vannak alkotások, melyek előtt elnémulunk. Maga a mű azonban annál beszédesebb” (MNy. LXXIX/2. 1983. június. 221.)

A második részlet Jakó Zsigmondnak az SzT-ről Szabó T. Attila 70. születésnapjára írt köszöntő soraiból való: „köztudomású, hogy [Szabó T. Attila] nagy barátja a természetnek és ma is szívesen járja az erdőket. Szokása, hogy december végétől kezdve február elejéig vasárnaponként egy-egy farkasboroszlánágot visz haza bükki kirándulásairól. Jól tudja ugyanis, hogy ez a cserje a méteres hótakaró alatt is kihányja rügyeit, és a szoba melegén egy-két nap alatt virágba borulva az erdők illatát varázsolja a lakásba akkor is, amikor kint mindent hó borít. Ha ágait lemetszik is, és bokra ezáltal satnyul, a farkasboroszlán újra kihajt és jövőre ismét virágot hoz, mert gyökerei mélyre nyúlnak. Ilyen szerény, de szívós vadvirág az erdélyi magyar tudományosság. Bízunk kell abban, hogy bármilyen rögös, megpróbáltatásokkal teli is volt a hetvenöt esztendő [szerző] életútja, példája Erdély magyar tudományművelői közül ezután is fog vonzani követőket, akiknek áldozatvállalása minden körülmények között biztosíthatja, hogy a mi farkasboroszlánunk is méltóképpen legyen képviselve a tudományos alkotások sokszínű csokrában” (A Hét VII/4. 1976. január 23. 5.)

I. Könyvészeti összeállítás az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár első négy kötetének sajtófogadtatásáról 1975 (I. köt.)

1. Megjelent és a könyvesboltokban kapható az Erdélyi magyar szótörténeti tár I. kötete: Igazság XXXVI. 208. szám (1975. szeptember 5.): 2.

2. Bajor Andor: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár: Igaz Szó XXIII/11. (1975. november): 428–9.

3. Balassa Iván: Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. I. A–C. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975: Ethnographia LXXXVI/4. (1975): 654–7. – az Ethnographia LXXXVIII/1. 151. lapján : Ethn. 84: 654–657.

4. Bartha János: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötet A–C: Művelődés XXVIII/12. (1975. december): 45.

5. Beke György: Nyelvi drágakövek bányásza: Igaz Szó XXIII/11. (1975. november): 429–34. – Némi változtatással: Nemcsak a magyar nyelvtörténet művelőinek – a román és szász kutatás munkatársainak is dolgozott: A Hét évkönyve 1978. 167–78; L. még: Szabó T. Attila: Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek. V. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981: 561–99.

6. Benkő Samu: Glédába állított szavak. Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár: A Hét VI. évf. 39. szám (1975. szeptember 26.): 5. – Újraéledő: A helyzettudat változásai. 1977: 344–51.

7. Domokos Géza: Könyv az asztalon: A Hét VI. évf. 36. szám (1975. szeptember 5.): 1.

8. Erdélyi Lajos: Ötven év kutatómunkájának eredménye. Beszélgetés Szabó T. Attilával: A Hét VI. évf. 37. szám (1975. szeptember 12.): 3–4. – Képmelléklet: [Szabó T. Attila] Erdélyi Lajos felvétele.

9. Gálffy Mózes: Egy életmű első kötete: Tanügyi Újság XIX/10. (1975. október 21.): 4.

10. Gáll Ernő főszerk. aláírásával: a Korunk 1975. szept. 4-én kelt meghívója a Korunk szerkesztőségében 1975. szeptember 9-én délután 12 órakor tartandó baráti összejövetelre az SzT I. kötetének megjelenése alkalmából. Címzett: Nagy Jenő.

11. Gáll Ernő: A nyelvész dicsérete: *Igaz Szó* XXIII/11 (1975. november): 427–8. – Képmelléklet: [Szabó T. Attila] (Erdélyi Lajos felvétele).
12. B. Gergely Piroska: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár: *Utunk* XXX. évf. 39. (1404) szám (1975. szeptember 26.): 1–2. – Szöveg nélküli képmelléklet.
13. Illés Endre: Szótárt olvasni: *Népszabadság* XXXIII. évf. 302. szám (1975. december 25. csütörtök): 12.
14. Imre Samu–Gunda Béla–Benda Kálmán: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. (A–C): *Nyr.* 99/1. (1975. január–március): 484–91.
15. Imreh István: Szót érteni: *Utunk* XXX. évf. 49. (1414) szám (1975. december 5.): 1, 4. – Szöveg nélküli képmelléklet.
16. Kiss András: Öt évszázad élő nyelve: *Igazság* XXXVI. évf. 276. szám (1975. november 23. vasárnap): 3.
17. Kovács Erzsébet: A nyelvész dicsérete: *Előre* XXIX. évf. 8733. szám (1975. december 12.): 2.
18. Lőrincze Lajos: Mint egy regény: *Magyar Nemzet* XXXI. évf. 240. szám (1975. október 12. vasárnap): 13.
19. Lőrinczi Réka: Magános vállalkozás közösségi jelentősége. Szabó T. Attila 70. születésnapjára: *Korunk* XXXIV/12. (1975. december): 961–4.
20. Nagy Jenő: Az erdélyi szó történetének kincsesládája: *Igaz Szó* XXIII/11. (1975. november): 436–9.
21. Nagy Jenő: Egy élet a nyelvtörténeti kutatás szolgálatában: *Korunk* XXXIV/7. (1975. július): 534–41. – Már jelzi az SzT jöttét.
22. Nagy Pál: Szavak bővületében: *Igaz Szó* XXIII/11. (1975. november): 435–6.
23. Ruffy Péter: Nagy erdélyiek: *Magyar Nemzet* XXXI. évf. 234. szám (1975. október 5. vasárnap): 9. – L. még Ruffy Péter: Nagy erdélyiek c. fejezet: Szabó T. Attila: *Világaim*. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1979: 336–41.
24. Ruffy Péter: Az erdélyi szókincs. Szabó T. Attila enciklopédiája: *Magyar Nemzet* XXX. 302. szám (1975. december 25. csütörtök): 17.
25. Szócs István: Egymillió tudományos adalék: *Előre* XXIX. évf. 8657. sz. (1975. szeptember 14.): 4.
26. István Veres: Wörterbuch der siebenbürgisch-ungarischen Sprache: *Karpaten Rundschau* VIII (XIX) Nr. 43 (1227) (1975. Freitag 24. Oktober): 6.

1976

27. Andrási György: Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötet A–C: *Keresztény Magvető* 82/1. (1976): 65–6.
28. Benkő Loránd: A magyar szótörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről: *MNy.* LXXII/1. (1976. március): 39–47.
29. Blajovici, Traian: Dicționarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania: *Crișana* (Organ al Comitetului Județean Bihor al P.C.R. și al Consiliului Popular Județean) XXXI. 181. szám (1976. augusztus 1. vasárnap): 2.
30. Dankó Éva: Szabó T. Attila néprajzi munkásságáról (Köszöntés 70. születésnapjára): *Múzeumi Kurír* II/10. 20. szám (1976. június): 17–23.
31. Indăndanu, T.: Dicționarul istoric al lexicului maghiar din Transilvania: *Foaia Noastră* XXVI/17. (Miercuri, 1 septembrie 1976): 4.

32. Imre Samu: An Etymological Dictionary of Transylvanian Hungarian: The New Hungarian Quarterly XVII/6. (1976): 159–61. – MBibl. szerint: 63.
33. Imre Samu: Szabó T. Attila hetvenéves: MNy. LXXII/2. (1976. július): 245–8.
34. Jakó Zsigmond: Szívósan, erős lélekkel. Hetvenéves Szabó T. Attila: A Hét VII. évf. 4. szám (1976. január 23.): 5. – [Szabó T. Attila] Szöveg nélküli képmelléklet.
35. Jancsó Elemér: Szabó T. Attila és tanítványai: Kortársaim. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976: 287–9.
36. Jung Károly: Egy lexikográfiai remekműről: Híd [Jugoszlávia] 1976/5. (május): 658–60.
37. Kelemen Béla: Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania: Studii și Cercetări Lingvistice 1976/5. (septembrie–octombrie): 553–6.
38. Kelemen Béla: Szabó T. Attila hetvenéves: NyIrK. XX/1. (1976): 120–1.
39. Kósa Ferenc: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. I. kötet A–C: NyIrK. X/1. (1976): 105–7.
40. Kósa László: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár: Forrás VII/4. (1976. április): 91–2.
41. Lázár Szini Karola: Egykori életés valóság – korszerű lexikográfia: Művelődés XXIX/12. (1976. december): 42–6. – Képmelléklet: [Szabó T. Attila] Asztalos Sándor felvétele.
42. Lőrincze Lajos–Benkő Loránd: Szabó T. Attila köszöntése (Elhangzott a Kossuth Rádióban 1976. március 26-án A magyar nyelv hete alkalmából): Nyr. 100/2: 119–26.
43. Mikó Imre: Már Szabó T. Attila is hetvenéves: Utunk XXXI. évf. 3 (1420). szám (1976. január 16.): 6. – Képmelléklet: [Szabó T. Attila] Asztalos Sándor felvétele. – Újra kiadva: Mikó Imre: Akik előttem jártak. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976: 279–84.
44. Nagy Pál: Szabó T. Attila: Új Élet 1976/2: 14. – Szöveg nélküli képmelléklet [Szabó T. Attila].
45. Papp László: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár – Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. I. kötet A–C: Nyelvünk és Kultúránk 23. (1976. június): 81–2.
46. Penavin Olga: Öt évszázad köznyelve: Üzenet [Újvidék] VI/5. (1976. május): 260–4. – RomMlLex. szerint: 1976/9.
47. Penavin Olga: Sikerkönyv lett a szótár. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. I. kötet. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1975: Magyar Szó [Újvidék] XXXIII/71. (1976. március 13. szombat): 12.
48. R[ác] Sz[ékely] Gy[őző]: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár: Könyv és Nevelés XVIII/2. (1976. február): 82–3.
49. Rác-Székely Győző: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár: Könyvtáros 26/1. (1976. január): 51–3.
50. Szilágyi N. Sándor: A nyelvtudós öröksége: A Hét VII. évf. 9. szám (1976. április 9.): 5.
51. Varga Domokos: Hideg-meleg: Élet és Irodalom XXX. évf. 1. szám (1976. január 3.): 9.
52. Vekerdi László: „Örök jelenként él a múlt lelke”: Új Írás 1976/7. (1976. július): 104–9. – Képmelléklet: Balázs Péter rajza Szabó T. Attiláról.

1977

53. Balassa Iván: Szabó T. Attila 70 éves: Ethnographia LXXXVIII/1. (1977): 149–52.

54. Balassa Iván: Szabó T. Attila. Erdélyi magyar szótörténeti tár (Wortgeschichtlicher Thesaurus der Siebenbürgisch-Ungarischen Sprache). Bd. I. A–C: Acta Ethnographica

Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus 26 (3–4) (1977): 411–5. - RomMIRLex. szerint: 1976/1.

55. Bátori, I[stván]: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Wortgeschichtlicher Thesaurus der siebenbürgisch–ungarischen Sprache). Band I, A–C. Gesammelt und redigiert von Attila T. Szabó. Bukarest, Kriterion Verlag 1975. 1225 S.:Ural-Altäische Jahrbücher. Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“. Internationale Zeitschrift für uralische und altaische Forschung. Herausgegeben von Gyula Décsy. 49 (1977): 135–8.

56. Beke György: Szabó T. Attila évszázadai: Magyar Nemzet XXXIII. évf. 291. szám (1977. december 11.): 11.

57. Cseres Tibor: A magyar nyelv aranybányája (Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. A–C) (Kriterion, 1975): Irodalomtörténet LIX/1. (1977): 191–200. – L. még: Cseres Tibor: Elveszített és megőrzött képek. Magvető Kiadó. Bp., 1978: 131–42.

58. Schellbach, Ingrid: Ein imposantes ungarisches Lexikon aus Siebenbürgen: Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. Helsingfors–Leipzig 42/1–3. (1977): 221–3. – a RomMIRLex.-ban: 1976/1.

59. Szabó Zoltán: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Transylvanian Hungarian Historical Thesaurus). Szabó T. Attila, 1st vol., A–C, Kriterion, Bucharest, 1975: Revue Roumaine de Linguistique XXIII/1. (1977. január–március): 505–6. – A RomMIRLex. és a MIRBibl. 1977 szerint 1977/4. 59. Sente Imre: Egy életmű megkoronázása. Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, I., Kriterion, Bukarest, 1976: Új Látóhatár XXVII/6. (1977. február 15.): 539–44. – Vö.: Szabó T. Attila: VálTan. V. 545.

1978 (II. köt.)

60. Beke György: A tudós mosolya: A Hét IX. évf. 7. szám (1978. február 17.): 6. – Képmelléklet: jobb alsó sarokban Szabó T. Attila aláírása, a bal alsó sarokban levő szöveg: BP. [Balázs Péter] 1978. I. 31.

61. Deák Tamás: Nyelvünk tudósa: Igazság XXXIX. évf. 30. szám (1978. február 5.): 3.

62. B. Gergely Piroska: Név – nyelv – múlt: Korunk XXXVII/10. (1978. október): 799–802.

63. Illés Endre: A szótáríró (Szabó T. Attila): Ostya nélkül. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1978: 289–94.

64. MTI: Szabó T. Attilát a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjává választották. Kolozsváron adták át az erről szóló oklevelet: Népszabadság XXXVI. évf. 27. szám (1978. február 1. szerda): 9.

65. (Mária Nagy): Preis dem „Wortgeschichtlicher Thesaurus“. Gespräch mit dem Sprachwissenschaftler Szabó T. Attila: Karpaten Rundschau XI (XXII) (1978. 13 Februar): 1, 4–5. – Képmelléklet: Szabó T. Attila. Graphik: Péter Balázs.

66. Szabó T. Attila: „Megközelíteni minden tudomány legfőbb célját, legmagasabb eszményét: az igazságot”: Magyar Tudomány 1978/9. (1978. szeptember): 692–4.

67. Szabó T. Attila kitüntetése. [ti. az MTA által – L.R.]: Igazság XXXIX. évf. 26. szám (1978. február 1. szerda): 2. – L. Szabó T. Attila köszönőbeszéde 1978. január 31-én a kolozsvári Belvedere szállóbeli oklevél-átnyújtáskor.

68. Kolozsvári ünnepségen átadták az oklevelet Szabó T. Attilának, az Akadémia új tiszteletbeli tagjának: Magyar Nemzet XXXIV. évf. 27. szám (1978. február 1. szerda): 4.

1979

69. A[ndrási] Gy[örgy]: Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. II. kötet. Cs–Elsz: Keresztény Magvető 85/1. (1978. március): 8.

70. Denke Gergely: Messze világító példa. Szabó T. Attila kolozsvári nyelvészprofesszor köszöntése: Reformátusok Lapja XXIII. évf. 19. szám (1979. május 6.): 1.

71. Dr. Borbáth Dániel: Szabó T. Attila. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. kötet: A–C. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975: Református Szemle LXXII. 2. szám (1979): 144–5.

72. Entz Géza: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár és a műemlékek: Nyr. 103/1. (január–március): 488–90.

73. Gálffy Mózes: A hazai magyar nyelvtudomány újabb eredménye: Tanügyi Újság XXIII. évf. 2. szám (1979. február 20.): 4.

74. Jakó Zsigmond: Új távlatok tudományosságunk előtt (Megjelent az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár második kötetében): Utunk XXXIX. évf. 6 (1580). szám (1979. február 9.): 1–2. Képmelléklet szöveg nélkül.

75. Kálmán Béla: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. k. A–C. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975: Magyar Nyelvjárások XXII (1979): 149–53.

76. Kálnási Árpád: Vendégünk volt Szabó T. Attila: Egy(etemi) É(let) [Debrecen] XVII. évf. (1979. március 15.): 5.

77. Kiss András: Nélkülözhetetlen tudományos munkaeszköz: Művelődés XXXII/8. (1979. augusztus): 39–40.

78. László Gyula: „Szóval felfelelé...” Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára második kötetéről: Tiszatáj 1979/7. (1979. július): 135–7.

79. Lőrincze Lajos: Szótárt olvasni jó: Élet és Irodalom XXIII. évf. 27. szám (1979. július 7.): 4.

80. Morvay Péter: Böngészés egy „új” kincsestárban: Honismeret VII/5–6. (1979): 114–8. – Képmelléklet: Szabó T. Attila (Balázs Péter rajza).

81. Pomogáts Béla: Beszélgetés Szabó T. Attilával: Valóság 1979/3. 95–100. – Újra közölve: Látóhatár 1979/5. 174–86.

82. Ruffy Péter: Az erdélyi magyar nyelv pompája és régisége: Magyar Nemzet XXXV. évf. 301. szám (1979. december 24. hétfő): 13. – Újra kiadva: Az erdélyi magyar nyelv pompája és régisége: A türelem ösvényén (Riportok és vallomások egy emberöltőről). Magvető Kiadó. Bp., 1985: 318–24.

83. Ruffy Péter: A budai bölcső: A türelem ösvényén (Riportok és vallomások egy emberöltőről). Magvető Kiadó. Bp., 1985: 324–30.

84. Ruffy Péter: Ötven esztendő gyűjtőmunkája. Szabó T. Attila köszöntése a Magyar Tudományos Akadémián: Magyar Nemzet XXXV. évf. 47. szám (1979. február 25.): 9.

85. Takács Lajos: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (...). II. kötet. Cs–ELSZ. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978: Nyr. 103/1. (1979. január–március): 486–8.

86. A Román Televízióban 1979. május 19-én 16 órai kezdettel sugárzott 20 perces román nyelvű interjú szövege. Kézirat Nagy Jenő (örököseinek) tulajdonában.

87. Fényképfelvétel. Szöveg: Az erdélyi nyelvemlékek híres gyűjtője, Szabó T. Attila tiszteletére rendeztek fogadást a Magyar Tudományos Akadémia Tudósklubjában. A kolozsvári Bolyai (sic!) Egyetem (sic!) nyugalmazott tanára, az MTA tiszteletbeli tagja itt találkozott

Szentágothai Jánossal, a Magyar Tudományos Akadémia elnökével (MTI-fotó Pólya Zoltán felv.): *Esti Hírlap* XXIV/45. (1979. február 22.): [8.].

88. *Recepție la Clubul savanților*: február 21-én az MTA Tudósklubjában tartott fogadásról készült felvétel tömör szöveges felvezetéssel: *Foaia Noastră* XXIX/9. (Duminică 4 martie 1979): 1.

1980

89. Kiss Károly: *Mint eleven szén, avagy szabálytalan beszélgetés* Szabó T. Attilával (részlet): *Kortárs* XXV/1. (1981. január): 144–50. – Képmelléklet: Vetró Artúr vázlata Szabó T. Attila szoborportéjához.

90. [Kö]teles [Pál]: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*: Hajdú-Bihari Napló XXXVII/82. (1980. április 9. szerda): 5.

91. D. Mária: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. I. kötet A–C; II. kötet Cs–Elsz.: *Hungarológiai Értesítő* II. (1980): 169–70.

92. Nagy Jenő: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* [Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes]. Bd. I (A–C) (...) Bd. II. (Cs–Elsz): *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde* IV. Folge. 3. Jahrgang. Heft 2. Köln–Wien 1980: 205–8.

93. Pomogáts Béla: *Nyelv és történelem*. Szabó T. Attila munkásságáról: *Forrás* XII/9. (1980. szeptember): 80–5.

94. Szabó T. Attila: *A Szótörténeti Tár szerkesztése közben*. Elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1979. február 16-án: *MNy*. LXXVI/1. (1980. március): 10–24. – Újra kiadva: *VálTan*. V. (1981): 534–57.

1981

95. Benkő Samu: Szabó T. Attila jelenléte: *Igaz Szó* XXIX/1. (1981. január): 68–70. – Képmelléklet: Szabó T. Attila. *Erdélyi Lajos feltétele* *A Hét* VI. évf. 37. szám (1975. szeptember 12.): 3. lapján már közölt felvétel.

96. Fazekas Tibor: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes). Gesammelt und redigiert von Attila Szabó T. Band I. A–C; Bukarest 1975. 1225 S., Band II: Cs–Elsz. Bukarest 1978. 1219 S.: *Ural-Altäische Jahrbücher*. Neue Folge Bd. 1. Herausgegeben von J. Gulya–K. Röhrborn–K. Sagaster–B. Wickman. Otto Harrassowitz. Wiesbaden 1981: 271–3.

97. Fodor István: *Attila Szabó T.: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (Wortgeschichtlicher Thesaurus der siebenbürgisch-ungarischen Sprache. Dictionar Istoric al Lexicului maghiar din Transilvania). Bd. I (A–C) 1976 (sic!) Bd. II (Cs–Elszürödik) 1978: *Finnisch-ugrische Mitteilungen*. Herausgegeben von István Futaky und Wolfgang Veenker. 5. Jahrgang. Heft 2. Helmut Buske Verlag. Hamburg 1981: 85–90.

98. Fodor István: *Gondolatok az erdélyi nyelvtörténeti szótárról* Szabó T. Attila 75. születésnapja alkalmából: *Irodalmi Újság* (Párizs) erdélyi melléklete. XXXII. évf. 1–2. szám (1981. január–február): 7–8.

99. Jakó Zsigmond: *Rendkívüli tudományos vállalkozáshoz mindig rendkívüli magatartás kellett*: *A Hét* XII. évf. 3. szám (1981. január 16.): 5. – Képmelléklet: Csomafáy Ferenc felvétele.

100. Kántor Lajos: *Jelzők helyett – idézetek*. Szabó T. Attila 75. születésnapjára: *Utunk* XXXVI. évf. 3 (1681). (1981. január 16.): 2. – Képmelléklet: Csomafáy Ferenc felvétele.

101. (Kántor Lajos): A nyelv, a nép szolgálatában. – Szabó T. Attila válaszol Kántor Lajos kérdéseire: Igazság XLIII. évf. 8. szám (1981. január 11. vasárnap): 3. – Képmelléklet. [Szabó T. Attila] Csomafáy Ferenc felvétele.

102. Kántor Lajos: A nyelv, a nép szolgálatában. Szabó T. Attila professzor válaszol Kántor Lajos kérdéseire: Tiszatáj XXXV/3. (1981. március): 19–24.

103. Kántor Lajos: A nyelv, a nép szolgálatában. Szabó T. Attila professzor válaszol Kántor Lajos kérdéseire: Nyelvünk és Kultúránk 44 (1981. szeptember): 17–23.

104. M[urádin] L[ászló]: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár c. lexikoncikk: Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. Főszerkesztő Balogh Edgár. I. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1981: 507–8.

105. Murádin László: A nyelvész és az irodalom: Utunk XXXVII. évf. 21 (1751). szám (1982. május 21.): 1, 3. – Szöveg nélküli képmelléklettel.

106. Muzsnai Magda lejegyzése: Szabó T. Attila 75 éves: a kolozsvári rádió magyar adásában elhangzott kerekasztal-megbeszélés. Résztvevők: Szabó T. Attila, Kelemen Béla, Nagy Jenő, Zsemlyei János, Maksay Mária, Kósa Ferenc, B. Gergely Piroska: NyIrK. XXV/1. (1981): 123–6.

107. Ruffy Péter: Szabó T. Attila hetvenöt éves: Magyar Nemzet XXXVII. évf. 9. szám (1981. január 11. vasárnap): 11.

108. Szabó T. Attila: A Szótörténeti Tár szerkesztési kérdéseire: VálTan. V. (1981): 528–33 – előzmény: Nyr. 100/2.(1976): 246–9 [VálTan. jegyzetanyagában és a Nyr 103/1. (1979): 486. lapon tévesen: Nyr. C: 246–8].

109. Szabó T. Attila: A Szótörténeti Tárról a marosvásárhelyi Kriterion-nap megnyitóján: VálTan. V. (1981): 558–60: – Az Igaz Szó XXVII/11. (1975. november): 189–90. lapján megjelent szöveg, melyet a szerző helyett Lohinszky Loránd olvasott fel 1979. január 12-én (vö. VálTan. V: 609).

110. Szabó T. Attila: Az erdélyi magyar nyelvtudomány századai a tudománytörténet távlatában: A Hét XII. évf. 3. szám (1981. január 16.): 5–6.

111. Szilágyi N. Sándor: A diófaültető. Szabó T. Attila hetvenötödik születésnapjára: Művelődés XXXIV/1. (1981. január): 13–5. – Szöveg nélküli képmelléklet.

1982 (III. köt.)

112. Balogh Edgár: A szótárszerkesztő öröksége: Utunk XXXVII. évf. 52 (1782.) szám (1982. december 24.): 4.

113. Gálffy Mózes: A tudománytörténet jegyében: Korunk XLI/9. (1982. szeptember): 723–6.

114. Páll Árpád: „A gazdag szótár ámuldoztat el mindannyiunkat...” Beszélgetés Szabó T. Attilával: Új Élet 1982/22. (1982. november): 14–5. – Képmelléklet: Szabó T. Attila arcképe és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár munkaközössége feliratú csoportkép. Csomafáy Ferenc felvételei. Az újságkivágás tulajdonosának, Nagy Jenőnek a kiegészítő rágépelése: Ülő sor: W. Török Judit, Vámszer Márta, Szabó T. Attila, Nagy Jenő, B. Gergely Piroska, Zs. Maksay Mária. Álló sor: Daly Ágnes, Vigh Károly, Zsemlyei János, Kürti Miklós, P. Dombi Erzsébet, P. Bodrogi Katalin, Szabó Zsolt, Kósa Ferenc [Hiányzik: Kelemen Béla, Kányádiné Tichy Magdolna, Seres Zsófia.]. – Újraközölve: Népszava 111. évf. 72. szám (1983. március 26., szombat): 9.

115. Pomogáts Béla: Magyar szavak tudósa. Szabó T. Attiláról: Vigilia 47/8. (1982. augusztus): 583–5.

116. – : A Korunk Bolyai-díja – 1982. A társadalomtudományi zsüri (sic!) jelentése. [Díjazott mű az SzT és a Váltan. V. kötete is. A méltatók: Herédi Gusztáv, Bálintfi Ottó, Egyed Ákos, Faragó József, Fodor Katalin, Keszi-Harmath Sándor, Szabó Zoltán.]: Korunk XLI/8. (1982. augusztus): 581–5.

1983

117. Beke György: Az erdélyi magyar írásbeliség. Beszélgetés Szabó T. Attila nyelvessel: Élet és Irodalom XXXVII. évf. 42. szám (1983. október 21.): 7.

118. Fodor István: Attila Szabó T.: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Wortgeschichtlicher Thesaurus der siebenbürgisch-ungarischen Sprache. Dicționar Istoric al Lexicului maghiar din Transilvania). Bd. III (ELT – FELZS). 1978: Finnisch-ugrische Mitteilungen. Herausgegeben von István Futaky und Wolfgang Veenker. 7. Jahrgang. Helmut Buske Verlag. Hamburg 1983:167.

119. Gáll Ernő aláírásával meghívó a Korunk Bolyai-díjának átnyújtása alkalmából 1983. május 11-én de. 11 órakor tartandó összejövetelre. Címzett: Nagy Jenő.

120. Gálffy Mózes: A harmadik kötet: Korunk XLII/7. (1983. július): 579–81.

121. Korompay Klára: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II. kötete: MNy. LXXIX/2. (1983. június): 217–21.

122. Mózes Huba: A harmadik pillér: Utunk XXXVIII. évf. 12 (1793). szám (1983. március 25.): 2. – Újra kiadva: Mózes Huba: Forrása rég fakadt. Tanulmányok és dokumentumok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1985: 234–9.

123. Szabó T. Ádám: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár megjelent kötete: Honismeret XI/4. (1983): 48–50. – Képmelléklet: Szabó T. Attila és Kányádi Sándor beszélgetnek Kolozsvárott. (Szabó T. Ádám felvétele). – MŰBibl. szerint: 4: 48–50.

124. Szabó T. Ádám: Hét új Kriterion-kiadvány: Nyelvünk és Kultúránk 48. (1982. szeptember): 89–92.

125. Tálasi István: A Györffy István Emlékérem odaítélése Szabó T. Attilának és Barabás Jenőnek: Ethnographia XCIV. (1983): 324–5.

126. Toró Tibor: Nemzetiségi művelődéstörténetünk mérlegén. A Korunk Bolyai-díja: Igazság XLIV. évf. 125. szám (1983. május 28. szombat): [3.] – A képmelléklet szövege: A Korunk Bolyai-díját az 1982-es esztendő legértékesebb magyar nyelvű természet-, illetve társadalomtudományi munkájáért Gábos Zoltánnak, azaz Szabó T. Attilának ítelték oda. Képünkön a Bolyai-díj (Törös Gábor kislasztikája).

128. Tóth Béla: Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár I–III.: Alföld 1983/8. (1983. augusztus): 88–9.

1984 (IV. köt.)

127. Egyed Ákos: Adattár és forrásmű: Utunk XXXIX. évf. 42. (1877) szám (1984. október 19.): 1, 4–5.

128. Ruffy Péter: Szabó T. Attila kutatóárkai. A Kriterion 2500. kötete: Magyar Nemzet XLVII. évf. 241. szám (1984. október 13. szombat): 9.

129. Tarnóc Márton: Anyanyelvünk ígázatában. Jegyzetek Szabó T. Attila tanulmányairól: Irodalomtörténet LXVI/2. (Új f. XVI/2.) (1984): 482–90.

130. Tarnóc Márton: In the Entrancement of Our Mother Tongue. Notes on Attila T. Szabó's Studies: Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 36/3–4. (1984): 447–53.

131. Vekerdi József: Attila T. Szabó: Erdélyi magyar szótörténeti tár [Wortgeschichtlicher Thesaurus der siebenbürgisch-ungarischen Sprache (ab Bd. II: Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes)]. Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania. București. Kriterion. Bd. I. A–C 1976 (sic!) 1225 S.; Bd. II. Cs–Ek (sic!) 1978. 1219 S.; Bd. III. Elt–Felzs. 1982. 1162 S; Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 7(78) (1984/2). Heidelberg. Böhlau–Köln–Wien 1984:225–7.

132. A Kriterion Könyvkiadó 2500. kiadványaként jelent meg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IV., Fém–Ha kötete: Utunk XXXIX. évf. 36 (1871). szám (1984. szeptember 7.): 8.

1985

133. Beke György: A tudós mosolya: Forrás XVII/12. (1985. december): 95.

134. Cs[iszér] A[lajos]: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár: Vigilia 50/4. (1985. április): 367–8.

135. Pomogáts Béla: A nyelvtudósok aranybányája. Szavak élete: Magyar Hírlap 17. évf. 81. szám (1985. április 6. szombat): 8.

1986

136. Balázs János: Szabó T. Attila nyolcvan éve: MNy. LXXXII/1. (1986. szeptember): 380–4.

137. Balogh Lajos: Szabó T. Attila (1906–1986): Honismeret XV/4. (1987): 62–3. – Képmelléklet: [Szabó T. Attila] (Szabó T. Ádám felvétele).

138. Bodor Pál: Megszüntethetetlen intézmény. Szabó T. Attila nyolcvanéves: Magyar Nemzet XLIX. évf. 9. szám (1986. január 11. szombat): 9. – Újraközölve: Látóhatár. 1986/6. (1986. június): 118–20.

139. B. Gergely Piroska: Szabó T. Attila 80 éves: NyIrK. XXX/1. (1986): 98–9.

140. Hajdú Mihály: Szabó T. Attila 80 éves: Honismeret XIV/3. (1986): 54–5.

141. A Hét (szignószerűen): Évszázadokkal társalkodó. Szabó T. Attila 80 esztendő: A Hét XVII. évf. 3. szám (1986. január 16.): 4. – Képmelléklet: Balázs Péter grafikája Szabó T. Attiláról.

142. Imre Samu: Köszöntjük a 80 éves Szabó T. Attilát: Confessio 10/3. (1986): 69–72.

143. Kiss Károly: Szabó T. Attila köszöntése: Új Tükör XXXIII/3. (1986. január 19.): 17. – Képmelléklet: Kiss Gábor felvétele. Uo. Deák Ferenc: Szabó T. Attila nyolcvanéves c. grafikája.

144. Kiss Károly: Szabó T. Attila nyolcvanéves: Tárogató. A Vancouveri Magyar Kulturális Egyesület lapja. XIII. évf. 6. szám (1986. július): 10. – Uo. Deák Ferenc [Szabó T. Attila nyolcvanéves címmel az Új Tükör XXXIII/3. (1986. január 19.) 17. lapján is közölt] grafikája.

145. Koszta István: Szolgálatban: Hargita [Csíkszereda] XIX. évf. 15 (5016). (1986. január 19. vasárnap): 3.

146. Murádin László: Szabó T. Attila 80 éves: Új Élet XXIX/1. 651. szám (1986. január): 11.

147. Nagy Pál: Elkötelezett igazságkeresés: Igaz Szó XXXIV/1. szám (1986. január): 64–6.

148. Olariu, Marius Ilie: Un distins filolog: Tribuna XXX/5. (1986. január 30.): 6.

149. Penavin Olga: Fél évszázados „nyelvi régészkedés”. A nyolcvanéves Szabó T. Attila köszöntése: Magyar Szó [Újvidék] XLIII/16. 13876. szám (1986. január 18. szombat): 17.

150. Reisz Katalin: Matróának: Igazság XLVIII. évf. 10. szám (1986. január 14.): 3.

151. Vári Attila: A nyelvészet ünnepe. Szabó T. Attila nyolcvanéves: *Élet és Irodalom* XXX. évf. 3. szám (1986. január 17.): 7.

152. Szabó T. Attila köszöntése: *Népszabadság* XLIV. évf. 9. szám (1986. január 11. szombat): 15.

1987

153. Balázs Ádám: Szabó T. Attila halálára: *Tárogató. A Vancouveri Magyar Kulturális Egyesület lapja*. XIV. 6 (1987. június): 18.

154. Bodor Pál: Az érték önvédelme. Szabó T. Attila türelmes halhatatlansága: *Élet és Irodalom* XXXI. évf. 11. szám (1987. március 13.): 6. – Újraközölve: *Látóhatár* 1987/6: 26-8.

155. Éder Zoltán: A tudománytörténet fényében. Szabó T. Attila nyolcvanadik születésnapjára. *Kny. Nyr.* 1986/1. Bp., 1997.

156. Fábíán, Zsuzsanna: In memoriam: Attila T. Szabó, autore del dizionario etimologico della lingua ungherese di Transilvania: *Rivista Di Studi Ungheresi. Centro Interuniversitario per gli Studi Ungheresi in Italia*. Carucci editore Roma. 1987/2: 115–9.

157. B. Gergely Piroska: Szabó T. Attila (1906–1987): *NyÍrk.* XXXI/1. (1987): 102–3.

158. (H. Gy.): Szabó T. Attila halálára: *Új Ember* XLIII/12. (2125.) (1987. március 22.): 4.

159. Imre, Samu: Attila T. Szabó 80 Jahre: Forschungen über Siebenbürgen und Seine Nachbarn. *Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó I–II*. Herausgegeben von Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. *Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München*. Herausgeber Horst Glassl, Ekkehard Völkl, Edgar Hösch. 31. München, 1987:5–10.

160. Jakó Zsigmond: Szabó T. Attila sírjánál: *História* 1987/4. 33. - Újraközölve: Szabó T. Attila koporsójánál: *Tiszatáj* 41/5. (1987): 79–80.

161. Kiss Károly: Szabó T. Attila halálára: *Magyar Nemzet* L. évf. 54. szám (1987. március 5.): 4.

162. Lászlóffy Aladár: A láthatatlan szó látható testéről, a cserépről, papírról, pergamenről: *Korunk* XLVI/4. (1987. április): 340–2. – Újra kiadva: Lászlóffy Aladár: *Szövegek szövetsége. Műhelynapló a megtartó kedélyről*. Kriterion Könyvkiadó. București, 1988: 46–51.

163. K. Lengyel Zsolt: A múlt jelen ideje. Szabó T. Attila emlékezetének és Jakó Zsigmondnak: *Új Látóhatár* (München) XXXVIII. évf. 2. (1987. június 1.): 233–43.

164. P[omogáts] B[éla]: Meghalt Szabó T. Attila: *Magyar Hírlap* 20. évf. 54. szám (1987. március 5. csütörtök): 6.

165. Polgárdy Géza: Szabó T. Attila halálára: *Reformátusok Lapja* 1987. évi 12. szám. – Újra kiadva: Polgárdy Géza: *Tündöklő szellemek* (Magyar alkotó géniusok). Szerző kiadása. Bp., 1993:135–6.

166. Pomogáts Béla: A nyelvtudós halála: *Új Tükör* XXIV. évf. 11. (1987. március 15.): 29. – Képmelléklet: Farkas Tamás felvétele.

167. Sütő András: Torzók. Sorok egy égtartó ember emlékére: *Magyar Ifjúság* XXI/18. (1987. május 1.): 27. – Képmellékletek: Szabó T. Attila. Továbbá Két felvétel a temetési menetről (Fotó: Kiss Gábor).

168. Szabó T. Ádám: Egy ember lexikont ír: *Háttér* 1986–1987/1: 44–5. – Képmelléklet: az SzT I. kötetének címdala és Szabó T. Attila arcképe. Fotó: Kiss Gábor.

169. Szabó T. Attilának a Csűrű-émlékülést üdvözlő levele: *MNy.* LXXXIII/2. (1987): 131–2.

170. Szathmári István: Attila T. Szabó (1906–1987) zum Gedenken: Ungarn Jahrbuch. Mainz–München, 15. Bd. (1987): 263–4.

171. Tamás István: Az utolsó interjú: Új Tükör XXIV/17. (1987. április 26.): 31.

172. Újvári Sándor: A Pais Dezső-díj átadása: MNy. LXXXIII/3. (1987. szeptember): 266–7. Szabó T. Attila válasza: uo. 267–8.

173. – : Szabó T. Attila, a nagy erdélyi nyelvtudós (...) 81 éves korában Kolozsvárott elhunyt: Irodalmi Újság (Párizs) XXXVIII. évf. 2. szám (1987): 24.

174. Gyászkeretben: Szabó T. Attila. 1906–1987: Nyelvünk és kultúránk 67. (1987. június): 110.

1988

175. Éder Zoltán: Hány kiadásban jelent meg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. kötete?: MNy. LXXXIV/1. (1988): 324–7.

176. Fazekas Tiborc: Attila Szabó T. (1906–1987): Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Herausgegeben von István Futaky und Wolfgang Veenker. Hamburg. 12/13. Jahrgang (1988/89): 307–9.

177. Forschungen über Siebenbürgen und Seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó (...) c. kötet annotáció nélküli könyvészeti tételként: Südosteuropa (München) 37. Jahrgang. Heft 5. (1988): 251–2.

178. Szabó T. Attila vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról (Elhangzott beszélgetésként 1986. októberében a Magyar Televízióban. A szöveg élőszóbeli jellegét lényegében változatlanul hagytuk.): MNy. LXXXIV/3. (1988): 257–70.

179. Szabó T. Ádám: Szabó T. Attila munkatársai, munkáinak folytatói: Magyar Nemzet LI. évf. 98. szám (1988. április 26. kedd): 4.

1989

180. Kántor Lajos: Lászlóffy Aladár: Szövegek szövetsége; műhelynapló a megtartó kedélyről. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1988: 282: Igaz Szó. 37. évf. 12. szám (1989. december): 558–60.

181. Mák Ferenc: Az égtartó magánya: Könyvvilág XXXIV. évf. 2. szám (1989. február): 10.

1990

182. Balla Zsófia: A bácsi kint a fák közt. Szabó T. Attila nyelvtudós emlékének: Magyar Napló II. évf. 29. szám (1990. július 19.): 7.

183. Szilágyi N. Sándor: Professzor úr, jön az V. kötet!: Romániai Magyar Szó. Új sorozat 16. szám (1990. január 12. péntek): 3.

1991

184. Büky László: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár 1. kötetének kiadásáról: MNy. LXXXVII/3. (1991): 382–3.

185. [ndig]O[ttó]: Szabó T. Attila tanár úr: Kelet-Nyugat (Nagyvárad) II/3. (1991. január 18.): 3.

186. Kósa Ferenc: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár munkálatairól. (így! – L. R.) (Elhangzott Nyíregyházán az első magyar alkalmazott nyelvészeti konferencia Lexikográfia szakosztályának ülésén 1991. május 3-án.): NyIrK. XXXV/1–2. (1991): 127–31.

187. Nagy Jenő: Nyelv- és Művelődéstörténetünk tárháza: Művelődés XL/7–8. (1991. július–augusztus): 19–20. – Képmelléklet: Balázs Péter: Szabó T. Attila. Ugyanez korábban: A Hét XVII. évf. 3. szám (1986. január 16.): 4.

1992

188. Kabán Annamária: Szabó T. Attila sírjánál: Szabadság IV. évf. 12. szám (1992. január 21. kedd): 3.

189. Kabán Annamária: Szabó T. Attila munkássága: Regio 1992/3. 195–201.

190. (Péterfy): Megtartó örökség [Felirat nélküli szöveges képmelléklet: Szabó T. Attila]: Szabadság IV. 5. szám (1992. január 10. péntek): 3.

1993 (V. köt.)

191. –hf– : Az ötödik kötetrel folytatódik az Erdélyi magyar szótörténeti tár kiadása: AkMagazin. Negyedik évfolyam 1. szám (1993): 9–10.

192. Kabán Annamária: Szabó T. Attila tudományos munkássága. Régi és új peregrináció – Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások. III. Szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit. Bp.– Szeged 1993: 1321–8.

193. Kriterion Könyvkiadó: Az ötödik: Szabadság V. évf. 96. szám (1993. május 20. csütörtök): 2.

194. Nagy Jenő: „Múltunkat a jövő érdekében...”: A Hét XXIV. évf. 22. szám (1993. június 4.): 3.

195. H. Szabó Gyula: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár ötödik kötet: A Hét XXIV. évf. 22. szám (1993. június 4.): 3.

196. Végh Ferenc: Egy nagy vállalkozás folytatása. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. V. kötet: He–Jü. AkadK. – Kriterion. 1128 oldal, kötve áfával 1590 Ft: Könyvvilág XXXVIII/4. (1993. április): 27.

197. – : Szótörténeti Tár V. kötet: Szabadság V. évf. 98. szám (1993. május 22. szombat): 2.1994

1994

198. Kiss Lajos: Nyelvtörténeti szótáraink típusai (A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán 1994. augusztus 23-án elhangzott előadás): MNY. XC/4. (1994. december): 398–9. – [398. l.: „1976-ban Bukarestben jelent meg a...”].

199. Szabó T. Ádám: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár V., VI: Honismeret XII/5. (1994): 82–3.

1995

200. Nagy Jenő: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár megjelenésének fele útján (Elhangzott az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv és Történettudományi Szakosztályának felolvasó ülésén 1994. március 25-én): Magyar Nyelvjárások XXXII. (1995): 39–48.

1996

201. Nagy Jenő: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár művelődés-, nyelvtörténeti és történeti néprajzi jelentősége: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár 1996: 414–21.

202. Balassa Iván: Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa. Püski. Budapest 1996. Függelékben: Szabó T. Attila szaktudományi és tudománynpszerűsítő közleményeinek könyvszerkezete. Összeállította Sz. Csáti Éva 131–152, valamint Szabó T. E. Attila 253 tételt tartalmazó összeállításából a szerző által fekhasznált írások Szabó T. Attilával foglalkozó írásokból címmel. 152–157.

II. Jegyzék az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár megjelent kötetének adatait felhasználó művekről

1. Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története. AkadK. Bp., 1982.
2. Balassa Iván: Szabó T. Attila (1906–1987). Püski. Bp., 1996.
3. Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. AkadK. Bp., 1967–1984.
4. Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana. I, II/1, II/2. AkadK. Bp., 1991–1995.
5. Benkő Loránd (Herausgeber): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I– AkadK. Bp., 1992.
6. P. Dombi Erzsébet: A *kék* az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár állatszínveiben: NyIrK. XXVI/1–2. (1982): 109–15.
7. P. Dombi Erzsébet: Az *íránt* névutó történetéhez: Nyelvészeti tanulmányok 1983. Szerkesztette és az előszót írta B. Gergely Piroska. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983: 7–22.
8. Ferenczi Rita: A *maga* visszaható névmás történetéről: NyIrK. XXXV. (1991): 75–86.
9. B. Gergely Piroska stb.: „A magyar nyelv feudalizmus kori román kölcsönszavai” című szótörténeti monográfia kiadásra kész kézirat. – Megjelenés előtt.
10. B. Gergely Piroska–Kósa Ferenc–Zsemlyei János: „A magyar nyelv feudalizmus kori román kölcsönszavai” című szótörténeti monográfia szerkesztése. Kny. a NyIrK. X/1. (1966) számából: 93–110.
11. B. Gergely Piroska: Az *által* ~ *át* igekötő, illetve névutó történetéhez: A magyar nyelv grammatikája. A Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusának előadásai. 1977. augusztus 23–27. Nyelvtudományi Értekezések 104. szám: 351–6.
12. B. Gergely Piroska: A magyar feltételes mondat történetéhez: NyIrK. XXIII/1. (1979): 69–76.

13. B. Gergely Piroska: Az *idő* főnév időhatározói alakulatainak történetéből: NyIrK. XXII/1. (1983): 47–51.
14. B. Gergely Piroska: Az *idő* és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata: Nyelvészeti tanulmányok. II. köt. 1983. Szerkesztette és az előszót írta B. Gergely Piroska. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983: 22–68.
15. B. Gergely Piroska: A *kor* és az *idő* főnév jelentéstörténeti összefüggéseiről: Benkő Eml. Bp., 1991: 207–13.
16. B. Gergely Piroska: A szinkronia és diakronia összefüggései magyar nyelvtörténeti megvilágításban: Tanulmányok nyelvről, irodalomról. Kolozsvár 1992: 47–64.
17. B. Gergely Piroska: Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről: Névtani Értesítő 15. (1993): 118–25.
18. B. Gergely Piroska: Egy magyar határozószó pár történetéből: Miskolci Egyetem Közleményei. Bölcsészettudományi Intézet. I. (1994): 3–15.
19. B. Gergely Piroska: Szinkron variációk történeti és mai összefüggései az oktatásban: Anyanyelvi nevelés – embernevelés. Országos anyanyelvoktatási napok. Eger 1994. július 4–7. MNyTK. 198. szám: 159–63.
20. B. Gergely Piroska: Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben: MNy. XCI/1. (1995): 186–91.
21. B. Gergely Piroska: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár – a magyar nyelvtörténeti szótár új típusa: Új Holnap 42. (új folyam 13.) (1997. szeptember): 111–7.
22. B. Gergely Piroska: Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatához: Magyar Nyelvjárások XXXIX. (1997): 65–74.
23. B. Gergely Piroska: Az új magyar nyelvtörténeti szótár a hungarológia szolgálatában: Észtt hungarológia 75. Eesti Hungaroloogia 75. Szerk. Anu Nurk, Tõnu Seilenthal. Tartu, 1997: 32–32.
24. B. Gergely Piroska: Élőnyelv a nyelvemlékekben: Nyelv és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelv-oktatási napok. Szerk. Raisz Rózsa, H. Varga Gyula. Eger, 1997: 323–31.
25. B. Gergely Piroska: Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és korai újkori névanyagában: Magyar Nyelvjárások XXXV. (1988): 155–67.
26. B. Gergely Piroska: Protestánsok és katolikusok névhasználat a székely székekben a XVII. század elején: Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése (szerk. Péntek János). Készült a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékén. Kolozsvár, 1997: 183–95.
27. B. Gergely Piroska: Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből: Magyar Nyelvjárások XXXVIII. (2000): 41–51.
28. Hajdú Mihály: A XVIII–XIX. századi magyar népnyelv német jövevényszavai: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Budapest–Wien, 1989: 399–403.
29. Kabán Annamária: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár egyik szócikkéhez: Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése (szerk. Péntek János). Készült a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékén. Kolozsvár, 1997: 229–34.
30. Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1993.

31. Kelemen, Béla: Cu privire la atestarea indirectă a cuvintelor: Studii și Cercetări Lingvistice 1976/4 (iulie–august): 417–9.
32. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. AkadK. Bp., 1988.
33. Kiss Lajos: Nyelvtörténeti szótáraink típusai (A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán 1994. augusztus 23-án elhangzott előadás): MNy. XC/4. (1994. december): 398–9. – [398. l.: „1976-ban Bukarestben jelent meg a...”].
34. Kósa Ferenc: Az *s* és *z* hangértékű *sz* az erdélyi régi kéziratok frásbeliségben: NyIrK. XXVII/2. (1983): 151–6.
35. Kósa Ferenc: A hangérték nélküli *y*, *i* és *j* történetéhez: NyIrK. XXVIII/2. (1984): 147–52.
36. Kósa Ferenc: A *lesz* ige történetéhez: NyIrK. XXXIII/2. (1989): 123–34.
37. Lőrinczi Réka: Megjegyzések az *agyafúrt*-ról: Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári. Bp., 1988: 107–11.
38. Lőrinczi Réka: *Talpalatnyi*: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991: 42–2.
39. Lőrinczi Réka: Észrevételek a figura etimológiákról: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp., 1992: 166–71.
40. Lőrinczi Réka: Megjegyzések a *farkasordító*-hoz: Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993: 193–9.
41. Lőrinczi Réka: „Materno ideomate...”: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára. Bp., 1999: 230–7.
42. Nagy Jenő: A Szótörténeti Tár szócikkei német nyelvi értelmezésének néhány kérdése. Eger 1994. aug. 23-án elhangzott előadás.
43. Tamásné Szabó Csilla: Megegyezik-e az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképzőinek állománya a mai magyar nyelvben használatos igeképzőkével?: MNy. XCVI (2000): 342–5.
44. Szabó György: Kolozsvári mézespogácsa: Erdélyi Híradó (a Szabadság melléklete) II/41. (1991. október 9. szerda): III. l.
45. Szabó György: Nagybányai gesztenye: Erdélyi Híradó II/54. (1991. december 18. szerda): III.
46. Szabó György: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár *mise* címszava: Keresztény Szó III/7. (1992. július): 8.
47. Szabó György: A nennykőcsapásról: Szabadság IV. évf. 146. szám (1992. július 30. csütörtök): 6.
48. Szabó György: Kétnyelvű felirat: Szabadság IV. évf. 160. szám (1992. augusztus 19. szerda): 2.
49. Szabó György: Cyrano orra, avagy az orrok sokfélesége: Helikon IV/26. (182. szám) (1994): 20. Szabó György: Lovak és paripák: Romániai Magyar Szó. Új sorozat 1953–1954. szám. Szabad szombat c. heti melléklet 10. szám (1996. március 16–17. szombat–vasárnap) „a” lap.
50. Szabó György: Orgonáink történetéből: Keresztény Szó VII/5. (1996. május): 16.
51. Tóth G. Péter: A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere 1408–1848. Veszprém, 2000.
52. Zsemlyei Borbála: Köszönések az erdélyi régiségben: Erdélyi Múzeum LII. (2000): 75–80.

53. Zsemlyei János: Adalékok a *hogy* kötőszó egykori erdélyi használatához: NyIrK. XXIV/2. (1980): 157–67.
54. Zsemlyei János: Az *ifjú* és szócsaládja az erdélyi régiségben: NyIrK. XXVI/1–2. (1982): 71–83.
55. Zsemlyei János: A *haszon* és *kár* antonímapár az erdélyi régiségben: NyIrK. XXVII/2. (1983): 125–32.
56. Zsemlyei János: Román eredetű bányász szakszavainkról: NyIrK. XXXI/2. (1987): 156–60.
57. Zsemlyei János: Lélekleső: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszékén készült [400 példányban]. Bp., 1995: 399–403.
58. Zsemlyei János: A románság vallására vonatkozó nem román eredetű szókincs az erdélyi régiségben: Magyar Nyelvjárások XXXVIII. (2000): 493–8.
59. Zsemlyei János: A románság vallására vonatkozó román eredetű szókincs az erdélyi régiségben: Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. élőnyelvi konferencia előadásai. Szerkesztette Borbély Anna. Bp., 2000: 253-6.

Viga Gyula

Sztripszky Hiador, Erdély együtt élő népeinek kutatója

A tudománytörténet, valamely diszciplína korábbi históriája egy-egy szakaszának és az abban eredményes elődök munkásságának feltárása alapvetően szubjektív műfaj. Különösen az a hozzám hasonló habitusú kutatóknak, akik hajlamosak belehelyezkedni és belefeledkezni egy előttünk járt személyiség életébe, s könnyen elkövetik azt a hibát, hogy olyannak láttassák, amilyenek maguk látják, s a már lezárult életpályának csak azokra a pilléreire fókuszálják a figyelmet, amelyeket maguk a legfontosabbnak tartanak. Nagyon nehéz tehát ezzel a közelítéssel egy életpályát értékelni, de – meggyőződésem – csak így emberi, s csak így érdemes.

Különösen nehéz helyzetben vagyok akkor, amikor egy olyan személyiségről kell beszélnem, akit életpályájának az egyik legaktívabb és legeredményesebb korszaka köt Kolozsvárhoz és Erdélyhez, s aki ehhez képest kevésbé ismert és jegyzett az itteni tudományosságban. Ebben erősít meg Gaal György néhány napja hozzám küldött levele: Sztripszky Hiadorral kapcsolatos kérdéseimre így reflektált. „Az EMKE, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület – amiből az EKE is kivált – 1910-es nagy emlékkönyvének névmutatójában Sztripszky neve nem szerepel. Az EKE 1996-ban kiadott történetében sem említik. Végül *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyed százados tudományos működése 1859–1934* című, 1937-ben megjelent kötetben sem fordul elő a neve. Mindezek arra utalnak, hogy Sztripszky kolozsvári tevékenysége nem volt az illető intézmények szempontjából jelentős.”

Ez bátorít fel arra, hogy felhívjam rá a jelen lévő utódok figyelmét. Meg kell még jegyezni, hogy a témát magam kiváló barátomnak, a Nyíregyházán tevékenykedő, szlavista nyelvész Udvari Istvánnak köszönhetem, akit a rutenisztika vitt Sztripszky Hiador munkásságához, s akitől számos más közös munkánk során is igen sokat tanulhattam.

Sztripszky Hiador magyar és ruszin néprajzkutató, bibliográfus, nyelvész és irodalomtörténész, műfordító 1875. március 7-én született a Bereg vármegyei Selesztó faluban. Az elemi iskolát Ruszkóc községben, középiskolai tanulmányait pedig az ungvári Királyi Katolikus Gimnáziumban végezte. A gimnázium 1893-ban való befejezése után a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára iratkozott be, amit azonban otthagyott, és a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemre iratkozott át, ahol régészeti, néprajzi és nyelvészeti tanulmányokat folytatott. Itt diplomát, majd tanári képesítést szerzett, 1909-ben pedig – néprajz tárgykörből – bölcsészdoktori címet nyert el.

A kolozsvári évek (1897–1908) meghatározóak voltak Sztripszky szakmai fejlődésében, látásmódjának alakulásában. Mindez egyaránt köszönhető néhány tudós személyiség közvetlen hatásának s a város pezsgő tudományos-kulturális közéletének, melyben a honismereti, néprajzi, néprajzi és helynévgyűjtő mozgalmak igen erőteljesek voltak. A kolozsvári egyetemen Sztripszky diákévei alatt, 1898-ban létesült az ország első néprajzi tanszéke. Az egyetemes és magyar etnográfia professzora, Herrmann Antal (1851–1926) személyén át Sztripszky szorosan kapcsolódott az Erdélyi Kárpát-Egyesülethez, melynek egy időben néprajzi előadója volt. Herrmann Antal oktatóként, az EKE néprajzi osztályának tisztviselőjeként s az Erdély népei című lap szerkesztőjeként személyesen is, írásaival is hatott a fiatal kutató szemléletének, érdeklődési körének fejlődésére. Szerepe lehetett Sztripszky átiratközlésében is a kolozsvári egyetemre, ő ajánlhatta a fiatalembert – az 1896/97-es tanév téli szemeszterében – egy lembergi tanulmányútra is, mivel Herrmann – *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című

sorozat néprajzi szerkesztőjeként – rendszeres kapcsolatot tartott a galíciai lengyel és ukrán néprajzosokkal.

A jeles történészprofesszor, Márki Sándor (1853–1925) ösztönzésére Sztripszky Kolozsivárt két adatközlő írást készített Erdély történetéről: először, 1908-ban a szombatosok történetéhez szólott hozzá, majd a magyar vezényszó alakulását világtotta meg számos adattal.¹ Kapcsolatuk vélhetően korábbi keletű, s a pozitivistádatgyűjtés Sztripszky munkamódszerének egyik fontos jegye lett.

Külön kell szólnunk Pósta Béla (1862–1919) régészprofesszor szakmai és emberi befolyásáról Sztripszky életútján. Különösen Sztripszky halászati tanulmányai tükrözik, hogy számára a régészeti leletanyag kontinuitása a recens népi kultúra közönséges vonása, különösen az archaikus technikákban és eszközökben. Nagyon érdekes, hogy Pósta éppen a Néprajzi Értesítőben, Sztripszky második halászati tanulmányát a szerkesztőnek ajánlva fordul levélben a folyóirat köréhez és a néprajzos szakmához, kifejtve véleményét a néprajz és a régészet „viszonyáról”. Megfogalmazása a recens régészetről és az ásatag néprajzról máig sokat idézett gondolata a műveltség kontinuitását valló kutatóknak.²

Sztripszky – kolozsivári professzorai támogatásával – már egyetemi hallgató korában alkalmazást nyert az Erdélyi Kárpát-Egyesületnél, s Jankó János (1868–1902) asszisztenseként kapcsolódott be az egyesület néprajzi gyűjteményének kialakításába. A néprajzi terepmunka gyakorlatába Jankó vezette be, akinek hatása – ha véleményét Sztripszky nem mindig tette is magáévá – a halászati közléseiben is felismerhető. Jankóval Sztripszky sokat gyűjtött, s jelen volt akkor is, 1902. július 29-én, amikor Borszéken Jankó meghalt. Sztripszky bizonyára az ő nyomán tervezte a magyar halászat oroszországi párhuzamainak feltárását.

Hatással volt Sztripszky néprajzos-muzeológus szemléletének alakulására Semayer Vilibáld (1868–1928) s vélhetően a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának több munkatársa is, akik a néprajzi tárgygyűjtésre kiképezték, és különféle feladatokkal látták el. Mint Sztripszky levelezése elárulja, mind magánéletének alakulására, mind kutatói szemléletére erőteljes befolyást gyakorolt Herman Ottó (1835–1914). Személyes oka is volt annak, hogy Sztripszky úgy érezte, Herman nyomdokain jár: Herman Ottó 1864–1871 között Kolozsivárott dolgozott az Erdélyi Múzeum-Egyesület Múzeumában.³ A fiatal kutató így fogalmaz Hermanhoz írott levelében (1908): „...régóta táplálódó reménységem, hogy a mester nyomdokiba lépve megírom Az erdélyi halászat Könyvét...” Másutt is utal arra, hogy kifejezetten Herman anyagát kívánja kiegészíteni erdélyi adatokkal és megfigyelésekkel, s többször említi, hogy az „alig ismert Erdély valóságos tára a felfedezésre váró kincseknek”.⁴

Fokozatosan, de igen fiatalon kapcsolódott be a néprajz, illetve a tudomány intézményrendszerébe. Egyik forrásunk szerint 1901-ben, a másik szerint 1904-ben lett tagja az Erdélyi Mú-

¹ Sztripszky Hiador: *Adalékok a szombatosok történetéhez*. Századok 1908. 42. 567–568; Uő: *A magyar vezényszó történetéhez*. Századok 1909. 43. 129–142, 203–217.

² Pósta Béla: *Levél a szerkesztőhöz*. Néprajzi Értesítő IV. 1903. 153; Pósta tevékenységéhez: Kelemen Lajos: *Pósta Béla*. Erdélyi Lapok 1911. IV. 14. 413–415; Pósta Béla szemléletének hatása ebben a vonatkozásban igen széles körű volt a magyar múzeumügyben is.

³ Huszty Sándor: *Herman Ottó a kolozsivári múzeumban (1864–1871)*. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. Miskolc 1972. 9–42.

⁴ Sztripszky és Herman levelezéséhez lásd Udvari István–Viga Gyula: *Sztripszky Hiador és négy levele Herman Ottóhoz*. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. Miskolc 1999. 1299–1314; Lásd még: Sztripszky Hiador: *Adatok Erdély őshalászatához*. Néprajzi Értesítő III(1902). 157–178; Uő: *Adatok Erdély őshalászatához*. V. A mezőégi tavak őshalászata. Néprajzi Értesítő IV(1903). 163.

zeum-Egyesületnek, ajánlója az EME titkára, Szádeczky Lajos professzor volt. 1903-ban lett a Magyar Néprajzi Társaság tagja, 1911-ben a Társaság választmányi tagjainak sorába került. 1901-ben nyerte el az Erdélyi Kárpát-Egyesület gyakornoki állását, kolozsvári múzeumi pályafutása azonban igen rövid ideig tartott: 1903 tavaszán, miután részt vett a Mátyás király emlékünnepek megrendezésében, pénzhány miatt elbocsájtották. A rövid időszak múzeumi termése azonban igen jelentékeny, amint azt Semayer Vilibáld megfogalmazta: „Az első kalotaszegi gyűjtésen Jankó János asszisztense megtanulván a gyűjtést, később önállóan folytatta a Székelyföldön, s közel 7000 tárgy, amely az [EKE] múzeum mai állapotát [1902] teszi, az ő fáradozásának és szakértelmének gyümölcse.”⁵ Dr. Kós Károly szerint Sztripszky szakszerű tárggyűjtése alapozta meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület önálló néprajzi gyűjteményét is, amely aztán 1942-ben magába olvasztotta az EKE hányatott sorsú etnográfiai kollekcióját.⁶

1903–1909 között, bár évről évre folyamodott, nem jutott végleges múzeumi kinevezéshez. Tanári képesítést szerzett, 1906–1909 között – magántanári státusban – lektori órákat adott oroszból a kolozsvári egyetemen. Herman Ottónak 1908. december 17-én írott levelében a következőképpen számol be méltatlan helyzetéről: „Eddigi 8 évi múzeumi szolgálatom mind kútba esett, mert hiszen kinevezetlen tiszteletdíjas, jobban mondva napidíjas vagyok. Hiába pályáztam azóta polgári iskolába, hiába saját püspököm (Firczak) ungvári tanítóképzőjébe, hiába a Nemzeti Múzeum régiségtárához, éppúgy hiába a néprajzi osztályba meg az Iparművészeti Múzeum tollnoki állására: semmit se értem el sok bélyegeimmel és utazási költségeimmel. Mikor az ember 33 éves, nő, és ilyen lógó állapotban van, kész akárhová is elmenni, csak éppen tisztességes megélhetéshez jusson. Nagyon is kapóra jött nekem most tehát, hogy a minisztérium 20 új segédtanfelügyelői állást szervezett...”⁷

Sztripszky Hiador szülőföldje és az általa rendszeresen kutatott Erdély hagyományos népelete és tárgyi néprajzának világa adta a fiatal kutató érdeklődésének keretét, ami Kolozsvárott folyamatosan töltődött fel a magyar néprajz legjobbjainak eredményeivel. Szellemi horizontja – nyelvtudása révén – hamar kiterjedt a szláv népek irodalmára is. Nem csupán az összehasonlító adatokat kezelte biztonsággal, a történelmi és néprajzi folyóiratokban szemlélte is a szláv irodalmat. Érdeklődése a néprajz – és a már említett történettudomány és régészet – körén is túlnőtt: Kolozsvárt ivódott bele a népnyelv adatainak és vizsgálatának fontossága, a filológiai és bibliográfiai készség, a muzeológiai tevékenység tisztelete. Mindezeket igyekezett átültetni a máramarosi ruszinság, illetve görög katolikusság történetének, vallástörténetének és népeletének kutatásába, munkásságában meghatározó elemként húzódik végig a Kárpát-medence együtt élő népeinek kulturális problematikája. A fiatal kutató tudományos munkában való eredményessége, felkészültsége, gyakorlati munkássága olyan fokon mondott ellent annak, hogy Kolozsvárt – Pósta Béla és mások, nem utolsósorban a budapesti néprajzos kollégák ajánlása ellenére – nem jutott múzeumi álláshoz, hogy amögött talán éppen Sztripszky származását, vallását, a keleti kereszténység melletti elkötelezettségét, fel-felsejlő baloldaliságát is okként vélhetjük megjelenni.

1909-ben – vélhetően Herman Ottó közbenjárására – segédtanfelügyelővé nevezték ki Máramarosszigetre, amiben azonban szerepe lehetett egy oda tervezett vármegyei múzeum el-

⁵ Semayer Vilibáld: *Az EKE kolozsvári táj- és néprajzi múzeuma*. Néprajzi Értesítő III(1902). 143–144. Vö. még Semayer Vilibáld–Radnóti Dezső: *Képes kalauz az EKE Múzeumában*. Kolozsvár 1902. 7–8.

⁶ Dr. Kós Károly: *Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban*. Ethnographia C(1989). 183.

⁷ MTA Könyvtára Kézirattára MS 279/222.

képzelésének is. Itt rövid ideig tartott a szolgálata: 1910–1918 között a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának munkatársa volt. 1918 őszén, az őszirózsás forradalom után a Vallás és Közoktatási Minisztérium kisebbségi osztályát vezette, lemondván múzeumi állásáról. A Tanácsköztársaság idején a ruszin népbiztosságon (minisztériumban) működött. A proletárdiktatúra bukása után a Nemzetiségi Minisztériumban alkalmazták, aztán 1921-ben először rendelkezési állományba helyezték, majd hamarosan (47 éves korában) nyugdíjazták. Ezzel együtt a trianoni döntés, a történelmi Magyarország szétesése után Magyarországot választotta lakhelyül. Hogy megélhetését biztosítsa, a viszonylag szerény nyugdíj mellett hiteles tolmácsolást végzett orosz, ukrán, lengyel és szlovák nyelven. Néprajzi tevékenysége ekkor már nem volt számottevő, de filológusként és bibliográfusként az 1920–30-as években rendkívül eredményes.⁸ A Tolnai új világlexikon szerint a sorozat munkatársaként is tevékenykedett.⁹ A bécsi döntés, Kárpátalja visszatérése után aktívan bekapcsolódott a Kárpátaljai Tudományos Társaság Ruszin Nyelvi és Irodalmi Szakosztályának munkájába, s rendszeresen publikált annak periodikáiban, főleg a *Literaturna Negylja* és a *Zorja/Hajnal* hasábjain.

1946. március 9-én hunyt el, 72 esztendőskorában.

Sztripszky munkásságának első szakaszát a tárgyi néprajz területén végzett kutatásai határozták meg. Magyarázható ez tárgygyűjtő tevékenységével is: nem lévén állandó múzeumi állása, leginkább tárgyi gyűjtésekre alkalmazták megbízásokkal a különböző intézmények. De befolyásolta ebben érdeklődése az archaikus tárgyak és technikák iránt, ahogy 1902-ben megfogalmazta: „Legjellemzőbbek a tárgyi néprajz tekintetében az ősfoglalkozások (halászat, pásztortétel, vadászat) szerszámai.”¹⁰ Magyarország északkeleti és keleti peremvidékei, ahol gyűjtőmunkát végzett, a leglassabban polgárosodtak, így kitűnő lehetőséget biztosítottak a hagyományos népi kultúra – még használatban levő – archaikus tárgyi rétegek gyűjtésére. Mind az erdélyi muzeális gyűjtemények, mind a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya elsősorban ezek beszerzését támogatta, így adván munkát a fiatal kutatonak. Az erdélyi halászat tárgyi anyagának és emlékeinek gyűjtése az Erdélyi-Múzeum Érem- és Régiségértára számára, annak költségén történt.¹¹

Halászati vizsgálatainak homlokterében a természeti feltételekhez alkalmazkodó, a halak viselkedését megfigyelő és ismerő ember áll, kiemelkedő szerep jut természetesen a leleményes székely embernek. Ebben elsősorban Herman követőjének tarthatjuk. Meg is fogalmazza, hogy egy-egy eszköztípus bemutatásánál kifejezetten Herman anyagának bővítését, a halászszerszámok Herman által bemutatott elterjedésének kiterjesztését tartja céljának.¹² Kutatásaiban Sztripszky nagy figyelmet szentel a változásoknak, különösen a táj átalakulásának, illetve a halászati eszközökre és módszerekre gyakorolt hatásuknak. Figyelmét nem kerülik el a változások etnikai-nyelvi és társadalmi vetületei sem, elsősorban mégis a tavak és a Tisza lecsapolása, a térképeken felismerhető táji módosulások és vízrajzi változások azok, amelyekből – a régészeti leletekkel induló történeti sorozatok lezárásaként – a halfogó eszközök és -technikák változását levezeti.

⁸ Udvari István: *Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 189. Debrecen 1998. 67–97.

⁹ XVI. kötet 258. Bp. 1929.

¹⁰ Sztripszky Hiador: *Adatok Erdély őshalászatához*. 1902. 9.

¹¹ Pósta Béla: *i.m.* 157.

¹² Sztripszky Hiador: *Adatok Erdély őshalászatához*. 1903. 163.

Mind Herman, mind Jankó hatásának vélhetnénk, de Kolozsvár és a magyar néprajz szellemi környezete s maga Sztripszky érdeklődése is magyarázza nagy figyelmét a szavak, a nyelvi adatok kutatására, együtt az általuk jelölt tárgyakkal, eszközökkel. Ez – megelőzve Rudolf Meringer 1909-ben indult, nagy hatású folyóiratának megjelenését (Wörter und Sachen) – benne volt a magyar néprajz „levegőjében” a század elején.¹³ Kolozsvári filológus körökben a népnyelv s a nyelvész tanulmányának legfontosabb tárgya volt. A népélet és a népnyelv együttes tanulmányozása olyan mélyen ivódott Sztripszkybe is, hogy élete végéig foglalkoztatták nyelvezeti problémák.¹⁴

Bár halászati vizsgálataiban – divatos szóval – ökológiai érzékenysége nyilvánult meg, nagy figyelmet szentelt a problematika etnokulturális kérdéseinek is. Például – Jankóval vitatkozva – elvetette a mezőségi *dobvarsa* német eredetét. Utalt rá, hogy amíg a Délvidéken, a Mosztonga halászatában annak alkalmazása egyértelműen magyarázható a németek 1763–1768 közötti Doroszlóra való településével, addig a Mezőségen csak a beszerce-naszódiak közvetítő szerepe jöhetne szóba, de ők ezt az eszközt nem ismerik. Nem oldja meg a problémát, de elveti Jankó véleményét, s jelzi, hogy az erdélyi németiség kezén az eszköz nem ismert, s csak közvetett hatások merülhetnek fel megoldásként.¹⁵

Cáfolja Jankó vélekedését a fonott varsák formai megítélésében is: Jankó négy formai elem alapján etnikumhoz köti az egyes típusokat. Sztripszky szerint ezek a formai jegyek a vizsgálat területén nem állnak meg, s figyelmeztet arra, hogy: „A varsák eredetének kutatása, illetve a kapcsolatkeresés köztük és más nemzetek e nemű tárgyai között még a jövő feladata.” Úgy foglal állást, hogy a vándorló magyarság az orosz halászsoktól vehette át ezt az eszközt, de jelzi, hogy a breton és normandiai formák szinte közelebbiek a *begyűrt szájú* varsákhöz.¹⁶

Az emelő halászat kapcsán utal a román terminológia hatására is: például a *csorpágnak* nincs magyar megfelelője a mezőségi nyelvben. A románosodás folyamatára is felfigyel. „Hogy miként változik múlttá a jelen, azt még saját szemeinkkel is láthatjuk, illetve napról napra figyelhetjük a változást. Az oláhosan öltözködő s teljesen környezetébe beolvadt halász keservesen panaszkodik, s bocsánatot kér, hogy már nem tudja magát egészen jól magyarul kifejezni – noha magyar volna –, mert itt az oláhság közepette be van ékelve, kénytelen magyarul elfelejteni. Gyerekei már semmit sem tudnak magyarul. Így lesz a magyarból oláh. Az egész Mezőség túlnyomó része ma oláh, ámde családi neveik ilyenek: Csontos Ilea, Forgó Dumitru, Huszár Gavriale, Csikós Juon, Csatlós Jusztinián és – Uram bocsá! – Farcádi Romulus. Vegyük most ehhez, hogy ezek az oláhok a magyar vejszét vészunak, a mereggyút meregyévnek, a nádvágót csákljának mondják: s előttünk áll a múlt egy darabja.”¹⁷

Az 1920-as évektől – tudomásunk szerint – kifejezetten néprajzi munkákat Sztripszky már nem írt, ám nyelvészeti közléseiben, szómagyarázataiban nagyban támaszkodott etnográfiai tapasztalataira. Tanulságos példája ennek a Magyar Nyelvben napvilágot látott *Sztronga, esztrengába fog* című írása. Ebben nem csupán a kifejezés elterjedésére, a különböző vlach jogú pásztornépek nyelvi-kulturális érintkezésére mutatott rá jó érzékkel, hanem a kárpáti pásztorkodás technikájának regionális összefüggéseire és üzemmodjára is. Korrigálta Takáts

¹³ Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Bp. 1989. 146.

¹⁴ Sztripszky Hiador: *Egyházi schematizmusaink és a helynevek*. Zorja (Hajnal) III(1943). Ungvár 206–228. Erről árulkodnak Melich Jánoshoz 1942-ben írt levelei is. MTA Kézirattár MS 5344/413–414.

¹⁵ Sztripszky Hiador: *Adatok...* 1903. 174–175.

¹⁶ Jankó János: *A magyar halászat eredete*. Budapest–Leipzig 1900. 200; Sztripszky Hiador: 1903. 178.

¹⁷ Sztripszky Hiador: *Adatok...* 1903. 189–190.

Sándor véleményét, aki a *sztronga* szó másodlagos jelentését, az adózás nemét értette a forrásokból. Sztripszky igazolta, hogy az adót a *próbafejés* alapján rótták ki, a *sztronga* pedig elsődlegesen 'fejőnyílás' jelentésű; az a hely, ahol a pásztorszálláson a juhokat fejésre megfógták.¹⁸

Ugyancsak Takáts tévedését korrigálta a *bajka-juhról* írott dolgozatában, rámutatva, hogy a *bajka* nem juhfajta, hanem helyesen *lajka*, ami barna arcú leányt, fekete juhot jelent, ebből a *rajka* barna leány és a *rajkó* cigánygyerek.¹⁹ Fontosabb azonban ennél írásában, hogy a szlovákiai magashegyi pásztorkodás terminológiája kapcsán felsorolja annak vlach, román jövevényszavait, s számos román eredetű helynevet említ Trencsén és Zemplén vármegye területéről.²⁰

Sztripszky életműve sugallja, hogy fokozatosan értek meg benne azok a néprajzi kérdések, amelyekben erősödő filológiai felkészültsége, nem utolsósorban nyelvtudása révén mélyült el. Fontos egyezéseket mutatott ki a magyarság és a környező népek szájhagyományában, amit ő a térség műveltségének organikus kapcsolataiból vezetett le.

Szemléletében már igen fiatalon komplex módon jelent meg az anyagi műveltség elemeinek, a társadalom jellemzőinek és a vallási-folklorisztikai vonatkozásoknak az értelmezése. A földrajzi, táji adottságokat mindenütt a műveltség legfőbb meghatározójának tartotta. „A történelmi tényezők is hatalmas eszközök a népek kulturális életében, de a legnagyobb úr mégiscsak a földrajz mindörökké. A föld, a levegő, az éghajlat: ezek parancsolnak a tömegbe verődött embereknek, ezek szabják meg sorsukat.”²¹ Megfogalmazásában az *etnográfia* a kutatók tudománya a népről, a *folklor* viszont magának a népek tudománya. Az utóbbi persze elsősorban a rutének vonatkozásában foglalkoztatta, bár – kialakulásában, életfeltételeiben és korai vallásában hasonlónak tartva ahhoz – rendre kitekintett a románságra is. A keleti kereszténységnek és egyháznak a két nép egész kultúrájában és habitusában meghatározó szerepet tulajdonított. A keleti egyházat, illetve annak követőit írásaiban többször összevetette a nyugatival és annak híveivel, s egyértelműen a keleti egyház gyengébb szervezetében vélte felfedezni annak okát – mivel az egyház szervezeteit nem építette ki –, hogy a kereszténység a pogány időkben a szellemeket is átvette. A *ráolvasásokat* a templomon kívüli kultusz eszközeinek tartotta, s rámutatott a keleti vallás papjainak szerepére az ördögűzésben, az esővarázslásban. (A keresztény vallás szent alakjai szerepelnek benne, az új vallás terjesztésének eszközei lesznek.) Felhívta a figyelmet a *román pap* illetén szerepére is.²² Szerinte a Kelet volt a régi és az új vallás keveredése folytán előállt *babonák* első rendszerezője is. Itt a *bogumilizmus* szerepét húzta alá, ami az ördögkultuszt szállította Nyugat-Európának, s a régi természeti vallásokban csírájában mindenütt élő rossz szellemet egész teljességében kifejlesztette. Rámutatott, hogy „Magyarország földrajzi helyzeténél fogva ugyan inkább Nyugat-Európa-hoz tartozik, társadalmában azonban igen sok keleti hatást is őrzött meg”. A *ráolvasások* szerinte magyar-rutén, magyar-román (nálá oláh)

¹⁸ Uő: *Sztronga, esztrengába fog*. Magyar Nyelv XX(1924). 80–82. Vö. Földes László: *Az állattartás és a pásztortérelt magyar néprajzi szakirodalma*. Index Ethnographicus VIII. Budapest 1963. 169.

¹⁹ Sztripszky Hiador: *A bajka-juhról meg a cigány-rajkó*. Nép és Nyelv IV(1944). 37–40.

²⁰ Vö. Földes László: *i.m.* 164.

²¹ Sztripszky Hiador–Alexics György: *Szegedi Gergely énekesskönyve XVI. századbeli román fordításban*. Protestáns hatások a hazai románságra. Budapest 1911. 12.

²² A témáról újabban: Keszeg Vilmos: *A román pap és hiedelmeköre a mezőségi folklórban*. Ethnographia CVII(1996). 335–370; Komáromy Tünde: *Rontásformák Aranyosszéken*. A gyógyító román pap. Néprajzi Látóhatár V(1996). 87–98.

szövegbéli analógiák, amelyeket keleti papok által másolt román és rutén könyvek őriztek meg.²³

A fentieket is tükrözi érdeklődése a korai ruszin és román könyvek iránt. Ebben az egyházi és világi irodalom problematikája éppen úgy foglalkoztatta, mint a liturgia története vagy a nyomdák és nyomtatványaik históriája.²⁴ A fentebb említett, komplex látásmódját leginkább *Szegedi Gergely énekeskönyve* kapcsán figyelhetjük meg. (Mint Sztripszky utal rá, a munkát eredetileg ő írta meg, de Alexics Györggyel utóbb társulva, a „munka nemcsak kultúrtörténeti részében nyert mélyítést, hanem ehhez az énekek román nyelvészeti ismertetése is csatlakozhatott”.²⁵) A könyvben, melyet 1911-ben fedezett fel antikváriumi böngészései során, egy a 16. században magyar nyelvről románra fordított református énekeskönyvet, illetve annak körülményeit és keletkezéstörténetét elemzi. Felvázolja azonban azt a környezetet, a ruténség és román-ság 17. század előtti műveltségének állapotát, ami a munka keletkezésének hátterét jelenti. Ennek során önálló fejezetet szánt a görög vallású hazai népek etnikuma és műveltsége egybevetésének. Rámutatott, hogy Magyarország keleti felében, az országhatár mentén, Orsovától kezdve Brassón, Besztercén, Munkácson keresztül egészen a Szepességig egy nagy ívben, szinte megszakítatlan lánccolatban „majdnem ugyanazon ethnósú lakosság él: románok és rutének”. Ezek a 17. század végéig kifejezetten *pásztornépek* voltak, ezt a vonásukat később is sokáig megtartották. Műveltségük nagyon lassan és nagyon keveset változott, a változások inkább a különböző medencék peremén, az alacsonyabb térszíneken zajlottak, ahol valamelyest városi hatások is érvényesültek. A román és a rutén nép a létfenntartás földrajzi környezetében és életmódjában tökéletesen megegyezett. Ez az egyezés kiterjedt a *vallásra és az államjogi helyzetre*: abban, hogy a ruténeket és a románokat jövevényeknek tekintették, s azt, hogy ezek a népek politikailag a múltban súlytalanok voltak, szerinte részben a *keleti vallás* idézte elő. „A görög vallásból fakadó erkölcsi felfogás, a miszticizmusra hajló természet, a babonák tengere, az egyéniség teljes elnyomása az egyházéletben, a hierarchia autokratikus iránya stb. tökéletesen azonos vonások a két népben.”²⁶

A kultúrabeli különbözőség s az elmaradottság és igénytelenség okának földrajzi okaira is rámutatott: főleg a szórványtelepülésekkel, az elzárt völgyekkel, a városok hiányával magyarázta azt az elszigeteltséget, amit egyaránt jellemzőnek vélt a kényszerű földművelésre, a népi építkezésre, viseletre. „A földrajzi körülményektől megszabott életmód az első oka tehát annak, hogy a román és a rutén köznép a XVII. századig hazánkban minden más nép mögött kultúrában olyannyira éspedig egyformán visszamaradt.”²⁷ Bár a városok hiányát is meghatározó jelentőségűnek vélte, úgy látta, hogy az egyháznak mint a régi *idők egyetlen kultúrtényezőjének* volt talán a legdöntőbb szerepe. A nyugati egyházhoz képest keleten az egyháznak nagyon fogyatékosak voltak az intézményei, s így „nem vihette híveit a kultúrában olyan tempóban előre, mint az a Nyugaton történt”.²⁸

A kötet egészének ismertetésére itt nem térhetünk ki, csupán utalunk rá, hogy a kálvinizmusnak a románságra gyakorolt hatásán túl igen sok vallási és folklorisztikai adatot közöl a

²³ Sztripszky Hiaodor: *A ráolvasásról*. A Magyar Nemzeti Múzeumban tartott előadás kivonata. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról. Bp. 1911. 209–213. Az 1911. október 28-án tartott előadás vázlata.

²⁴ Összegzően: Udvari István: *Sztripszky Hiaodor (1875–1946) a kárpát-medencei ruthemisztika jeles képviselője*. = *Relații Româno-Ucrainene – Istorie și contemporaneitate*. 1–30. Satu Mare 1999. 67–97.

²⁵ Sztripszky Hiaodor–Alexics György: *i.m.* 7.

²⁶ *I.m.* 11–15. és köv.

²⁷ *I.m.* 18–19.

²⁸ *I.m.* 27.

görög rítusú népek, főleg a rutének és románok históriájából, vallási néprajzából. A munka, különösen annak a Nyugat és Kelet műveltségi tényezőit összevető fejezete érdemes lenne a vallási néprajz kutatóinak részletes elemzésére. Igaz ez Sztripszky más, könyvészeti közléseire is.

Ha azt nézzük, hogy Sztripszky néprajzi-folklorisztikai életműve lényegében két évtized munkájának termése, akkor egy igen eredményes és gazdag pálya áll mögötte. Ha ezekhez hozzátesszük könyvészeti és irodalomtörténeti, valamint nyelvészeti és fordítói tevékenységét, akkor egy komoly, igen jelentős életpálya bontakozik ki előttünk. Ha nem szakítjuk szét az életpálya vizsgálatát a különböző szaktudományok mentén, akkor Sztripszky tevékenysége organikus egészet mutat. Indíttatásából, tanulmányaiból, felkészültségéből és elkötelezettségéből egységes vonulatként nő ki egész tudományos pályája. Annak legfőbb rendező elve végig ugyanaz, csupán a kutatói munka súlypontjai kerülnek át egyik tudományterületről a másikra.

Ha annak okait keressük, hogy Sztripszky munkássága miért oly kevésbé ismert a magyar néprajzban, akkor csak részben jelent magyarázatot, hogy élete delén abbahagyta a néprajzi tevékenységet. Kellő adatok hiányában nem lehet a kérdésre szabatos választ adni. Bizonyos azonban az, hogy Sztripszky érdeklődésében már az 1910-es évek elején bekövetkezett egy erőteljes váltás, ami főleg a *rutén* műveltség korai történetének, a térség vallási és művelődéstörténeti históriájának megismerésére inspirálta. Ebben benne volt – olykor alig burkolt – elkötelezettsége a marginális helyzetben levő népcsoport helyzetének javítására, művelődésének elősegítésére. Ezekben a kérdésekben olykor nagyon markánsan veti fel az egyház szerepét és felelősségét is. A néprajzban szerzett tudását, ismereteit is egyre inkább a szülőföldjén szeretne volna hasznosítani. Elkötelezettsége és felkészültsége természetes módon sodorta bele a politikába, ami akkor is tragikusan kettétörte életpályáját, ha az továbbra sem lesz tudományosan kevésbé sikeres, eredményes. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Trianon traumája a legkevesbé segítette azokat az életpályákat, amelyek valamely „kisebbség”, illetve az együtt élő népek műveltségének vizsgálatára épültek.

Többet sejtetett a néprajz számára is Sztripszky pályájának induló szakasza. Az elméletileg is jól felkészült, az együtt élő népek nyelvét ismerő kutató néprajzi szemléletében elválaszthatatlanul kapcsolódott egybe a tárgyak világa a néprajz elméleti problematikájával. Problémalátó képessége, igen hamar megformálódó, sokirányú érdeklődést tanúsító kutatói felfogása igen eredményesen kamatozhatott volna a magyar és az együtt élő népek néprajza számára.

Amit Sztripszky Hiador a magyarság és a Keleti-Kárpátok népeinek ösfoglalkozásáról, folklórjáról és vallásáról, nyelvük és műveltségük egymásrahatásáról, a rutének történetéről és a magyarsággal való kapcsolatának mibenlétéről megalkotott, az a magyar és a közép-európai néprajz alapvető eredményei közé tartozik.

Almási István

Kántorképzésünk tanulságai és távlatai*

Az erdélyi református kántorok képzésének kérdéseit néhány évvel ezelőtt Benkő András tekintette át a *Magyar Egyházzene és a Művelődés* lapjain.¹ Tömör történeti visszapillantás után részletesen taglalta a kántornevelés helyzetét a két világháború közötti időszakban, illetve az utóbbi fél évszázadban. Ismertette azokat az iskolákat, amelyekben neves zenetanárok tanítottak, kiváltképp a nagyenyedi református tanítóképző intézetet, a kántorképzés egykori központját, melynek ő maga is diákja volt, a tantárgyakat, az oktatás céljára használt szakkönyveket és énekgyűjteményeket, a kántorképesítés 1937-ben megjelent szabályzatát, valamint a kántortanítók kórusvezetői tevékenységét a Romániai Magyar Dalosszövetség irányítása alatt. Bizalommal üdvözölte az 1990-ben Marosvásárhelyen létesített Református Kántor-tanítóképző Főiskolát, mert az szerinte „megoldotta egyik alapvető kérdésünket, az utánpótlást, és szerencsésen eleveníti fel a református egyház régi és bevált gyakorlatát, a kántori teendők és a tanítói oktató-nevelő munka összekapcsolását”.²

Benkő András 1995—1996-ban írta említett tanulmányait. Azóta további tapasztalatokra lehetett szert tenni, s ezek némiképp árnyaltabb véleményalkotásra készítetnek.

Erdélyben a református kántorképzés olyan, amilyen az egyházkerület vezetőségének hozzáállása az ügyhöz. A Romániai Református Egyház 1999-ben közreadott Kánonja (mely az 1948. évi Statútum módosított és kiegészített kiadása) az első főrészen, az egyházközségi tisztviselőknek és tisztségviselőknek szentelt harmadik fejezetben négy paragrafus erejéig fordít figyelmet a kántorok alkalmazási módjára, kötelességeire és jogaira. Azonnal szembetűnik, hogy a 21. századi gyakorlat számára is érvényesnek szánt cikkelyekben a Kánon szerkesztői az egyházközség zenei munkatársát következetesen az elavult „énekvezér” kifejezéssel illetik, és minden alkalommal zárójelben mutatnak rá, hogy voltaképpen a kántorról van szó. Nyilvánvalóan helytelenül „önálló” és „ideiglenes” énekvezéri beosztást különböztetnek meg. Az „önálló” melléknévvel bizonyára azt akarták érzékeltetni, hogy „végeleges” vagy „állandó”, hiszen ezek lennének az „ideiglenes” jelző ellentétei. „Önálló” kántort az egyházközség közgyűlése választ. Ilyen állást csak az a református vallású, kántorképzőt vagy zeneiskolát végzett jelölt pályázhat meg, aki az egyházkerületi kántorképesítő bizottság előtt sikeresen vizsgázott. „Ideiglenes” kántort a presbitérium alkalmaz jegyzőkönyvi megbízás alapján. Ebben az esetben az esperesből (vagy helyetteséből) és egy kántorból álló egyházmegyei bizottság előtt teendő vizsgán kell helytállni. Igen jellemzőek a köteleességek megfogalmazásai: „Az énekvezér (kántor) hivatalos szolgálatában köteles teljesíteni a lelkesz utasításait, feladatai végzésében buzgóságot és odaadást tanúsítani. [...] Istentiszteleteken és temetéseken a kötelező használatra elfogadott énekeskönyvet használhatja. [...] segédkezni köteles a gyülekezeti missziói munkában és egyéb egyházi tevékenységekben.”³ Sajnálatos, hogy az egyébként sem túlzott mügonddal megszővegezett, bár szigorúan hangzó előírások az énekeskönyv tekintetében csak az istentiszteleti és temetési szertartásra vonatkoznak, ugyanis vasárnapi iskolákban, ifjúsági bibliaórákon és konfirmációi előkészítőkön sok helyütt elképesztően silány dallamokat és szövegeket szoktak éne-

* A IV. Református Világtalálkozó alkalmából 2000. július 2-án, Nagykörösön, a „Református orgonaművészek, kántorok és tanítók találkozásán” elhangzott előadás némileg tömörebb változata.

¹ Lásd Benkő András: *Református kántorképzés Erdélyben a két világháború között*. I–II. Magyar Egyházzene III(1995/1996). 3. sz. 311–326, illetve 4. sz. 473–484. Úó: *Kántorképzésünkről*. Művelődés 1997. 4. sz. 29–32.

² Benkő 1997. 32.

³ *A Romániai Református Egyház Kánonja*. Kolozsvár 1999. 26.

keltetni, a legtöbbször lelkipásztori helyesléssel, sőt kezdeményezésre, néha olyan benyomást keltve, mintha nem a református egyház, hanem ki tudja melyik felekezet vagy szekta számára kívánnának fiatalokat nevelni.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Értesítő című hivatalos lapjának 2000. évi első számában napvilágot látott a kántorok képzésének és képesítésének új szabályzata.⁴ Ezt a 17 pontból álló – 2000. január 1. óta hatályos – rendelkezést tanulságos összehasonlítani a fentebb már említett 1937-es szabállyal.⁵ A régebbi dr. Tavaszy Sándor püspökhelyettes és dr. Illyés Gyula előadótanácsos aláírásával jelent meg, azaz ők ketten vállalták a felelősséget az összeállításért. Az újabbat nem írta alá senki. 1937-ben konkrétan megnevezték a kántorképzésnek otthont adó iskolát, jelesen a nagyenyedi tanítóképző intézetet, valamint azt, hogy a székelyudvarhelyi tanítóképző intézetben az okleveles tanítónők kántorképesítő vizsgát tehetnek. A jelenlegi szabályzat nem hivatkozik név szerint a püspök és a tanügyi előadótanácsos szorgalmazása nyomán hatóságilag is jóváhagyott marosvásárhelyi Református Kántor-tanítóképző Főiskolára, hanem eléggé rejtélyes módon azt köti ki, hogy „kántorképesítő vizsgára jelentkezhet az a református egyháztag, aki legalább érettségi diplomával rendelkezik, és akár erre szakosodott intézetben, akár más, egyházunk által elismert tanintézet keretében vagy magánúton felkészült a hivatalosan előírt tananyagból”.⁶ Honnan lehet megtudni, hogy egyházunk melyik tanintézetet ismerte el, s melyiket nem? Ezt a rendelet homályban hagyja. A hatvan évvel ezelőtti szabályzat „rendes” és „rendkívüli képesítésű” kántorokat említ, a mai pedig, kissé eltérve a kánon szóhasználatától, „állandó”, illetve „ideiglenesen alkalmazott” kántorokat. Az új szabályzat értelmében a kántorjelölteknek lényegesen több tárgyból kell vizsgáznuk, mint régen. Ezek: 1. koráljáték orgonán vagy harmóniumon; 2. egyházi ének; 3. zeneelmélet, szolfézs; 4. karvezetés; 5. összhangzattan; 6. az egyházi ének és zene története; 7. orgonaismeret; 8. szentírásismeret; 9. Heidelbergi Káté, katekétikai alapismeretek; 10. egyháztörténet, liturgia; 11. kánon, adminisztráció. A koráljáték és az egyházi ének alaptantárgy. Ezek esetében a vizsga kizáró jellegű.

Az a körülmény, hogy kántori képesítést ma már csak érettségi diplomával rendelkező jelöltek szerezhetnek, továbbá az a tény, hogy a kántorképző intézet főiskolai rangú, és az elsajátítandó ismeretek meglehetősen változatosak, arra enged következtetni, hogy napjainkban színvonalas oktatásra lehet számítani, melynek eredményeként kellőképpen felkészült kántorok állhatnak az egyházzene szolgálatába. Reménykedjünk, hogy ez valamikor így is lesz.

Hogy azonban egyelőre hányadán állunk, ennek érzékeltetésére hadd idézzem a Kolozsváron 2000. június 22–23-án tartott Egyházkerületi Közgyűlésen a Közigazgatási Ügyosztálytól előterjesztett jelentést, melyben a kántorképzésről egyebek mellett a következők olvashatók: „a) 1999. október 23-án kántorvizsgát tartottunk, melyen 4 jelentkezőnek sikerült a pótvizsgálja; b) 2000. február 1–5. közötti időszakra kántorképző tanfolyamot hirdettünk meg, melyet a jelentkezők alacsony száma miatt (6 személy) nem lehetett megtartani; c) 1999 őszén három csoportban tartottunk egynapos kántortovábbképző tanfolyamot Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön. Ennek témája az új énekeskönyv bevezetése és elsajátítása volt. Mintegy 80 kántor vett részt ezeken az alkalmakon. [...] d) 2000. június 5-én került sor Kolozs-

⁴ Lásd *Kántorok képzése és képesítése. Szabályzat. Értesítő. Az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapja. A Református Szemle melléklete IX(2000). 1. sz. 1.*

⁵ Dr. Tavaszy Sándor–Dr. Illyés Gyula: *Kántorképesítő szabályzat az erdélyi református egyházkerületben. Református Szemle 1937. november 30. 510–512.*

⁶ *Szabályzat. 1999. 1.*

váron a Marosvásárhelyi Református Kántor-Tanítóképző Intézet végzőseinek kerületi kántor-vizsgájára. Az eredmény elgondolkoztató: 16 jelentkező közül csak 6-nak sikerült levizsgáznia minden tárgyból.”⁷

Vannak még elgondolkoztatóbb adatok is. Az Erdélyi Református Egyházkerület nyilvánított híveinek száma – a folyamatos kivándorlás, illetve áttelepedés, valamint a születések csökkenése miatt – mára 400 000 alá apadt. A kerület 16 egyházmegyéje 485 anyaegyházközséget, 27 missziói egyházközséget, 95 leányegyházat és 483 szórványt, vagyis összesen 1090 egyházközséget ölel fel. Saját lelkipásztoruk csak az anya- és a missziói egyházközségeknek van. Ezekben 500 lelkész szolgál és mellettük mindössze 108 oklevéllel rendelkező, szabályszerűen alkalmazott kántor, akik közül 99 állandó (azaz teljes javadalmazású), 9 pedig ideiglenes (fél normás).⁸ Persze még legalább ennyien működnek közre önkéntesen, alkalmilag, különböző foglalkozást űző nők és férfiak, akik között elvétve zenetanár is akad. Ám az egyházközségek többségében egyáltalán nincs kántor. Ha csak arra gondolunk, hogy a második világháború előtt ismeretlen jelenség volt a kántorhiány, akkor magyarázatul elfogadhatjuk, hogy a nyolcvanas évek legvégéig az egyházközségek háromnegyed része a kommunista uralom évtizedeiben végzett egyházpusztítás egyik szomorú következményeként maradt kántor nélkül. De mivel lehet indokolni azt, hogy az utóbbi tíz évben nem sikerült növelni a kántoralományt, miközben a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet csaknem teljesen megszüntette a szintén nagyarányú lelkészhiányt? Az egyházkerület igazgatótanácsának kimutatásai szerint 1992-ben 109, 1997-ben 116, jelenleg pedig, mint láttuk, 108 diplomás kántor teljesít szolgálatot.

A marosvásárhelyi Kántor-tanítóképző Főiskolán évfolyamonként 15–16 református diák tanul, tehát 1993, az első évfolyam óta a kántorok létszámának meg kellett volna kétszereződnie. Ehelyett alig többen, mint tízen kerültek egyházi munkakörbe. A nagy többség inkább tanítóként helyezkedett el, lemondva a zenei tevékenységről. Az okokat keresve úgy tűnik, hogy a hatvan-hetven évvel ezelőtt még ideálisnak tekintett kántor-tanítói kettős hivatás modellje ma legfeljebb részben válik be. Napjainkban ugyanis sok olyan helység létezik, amelyben templom, parókia és lelkipásztor található, de az iskola épülete üresen áll, mert a fiatalabb korosztályok elhagyták a falvakat, és így hiányoznak az iskoláskorú gyermekek. Ugyanakkor városokban és nagyobb községekben több tanítóra van szükség, mint kántorra.

Sokak számára legyőzhetetlen akadállyal bizonyult a kerületi kántorképesítő vizsga. Pedig a képesítő bizottság tagjai nem szoktak többet kérni annál, amit a főiskola harmadik évének végéig meg kell tanulni. Az elvárt tudásszint egyáltalán nem nevezhető mértéken felül magasnak, hiszen például az egyik legfontosabb tantárgy, az orgonajáték esetében a korálkönyv négy-szólamú letétjeinek játszása elég a diploma megszerzéséhez. A követelményeket azért nem lehet emelni, mert a főiskola első évfolyamára felvételizők nagy többsége rendkívül csekély zenei előképzettséggel rendelkezik, mivelhogy a középiskola utolsó négy osztályában nincs énekóra. A tanítás tehát a legelemibb zeneelméleti fogalmak megismertetésével, a kottafírás-olvasás ábécéjével kezdődik. Ehhez járul azután a tanítói, illetőleg a kántori pályához való viszonyulásban nemritkán megmutatózó különbség, tudniillik az, hogy az utóbbinak sokan csak másodrendű jelentőséget tulajdonítanak. Nem mondható szerencsés körülménynek az sem, hogy az intéz-

⁷ *Közigazgatási Ügyosztály jelentése az Egyházkerületi Közgyűlésen*. Kolozsvár 2000. június 22–23. Előterjeszti Gyenge János előadótanácsos. Kézirat. 4.

⁸ Vö. *Közigazgatási Ügyosztály jelentése...* 1–2.

ménynek egyetlen főállású tanára sincs. Valamennyien óraadók. A tانتestület tagjai más iskolában levő katedrájukon, egyházközségi hivatalukon vagy nyugdíjukon kívül – tulajdonképpen mellékesen – vállalják több-kevesebb óra megtartását. Hasonlóképpen kedvezőtlenül, noha csak közvetetten ható tényező a főiskola felemás és bizonytalan jogi helyzete.

Az utóbbi években érhető módon kevesebben tanultak magánúton. Ezek persze amúgy sem enyhíthették volna számottevően a súlyos kántorhiányt, bár legtöbbszörük tagadhatatlanul alapos képzést kapott, és a vizsgákon első próbálkozásra sikerrel szerepelt.

Továbbra is szükség van az anyaországi továbbképző tanfolyamokra, mert azokon kántoraink igen sokat tanulhatnak a kiváló egyházzeneészekről. Szívesebben is látogatják azokat, mint az itthoniakat.

Az egyházmegyei kántorképesítő vizsgáknak nincs különösebb vonzerejük, ugyanis az ilyen úton nyert oklevél csupán fél fizetésre jogosít. Ennek megfelelő a követelményszintjük is.

Nincs tudomásom róla, hogy akár a Kántor-tanítóképző Főiskola, akár a továbbképző tanfolyamok hallgatói közül többen híres orgonaművészekké vagy kimagasló egyházi karnagyokká váltak volna. Ilyenek a zeneakadémiákon teremnek. De az egyházkerület igazgatótanácsa még nem ajánlotta fel, hogy ösztöndíjat biztosít néhány tehetséges ifjúnak a budapesti vagy mondjuk a frankfurti zeneakadémia egyházzenei szakán való öt-hat éves tanulásra. Pedig közel tíz éve már, hogy merészkedtem ilyen értelmű javaslatot tenni. Ugyanis a külföldön tanult zenészek alkothatnák gyakor a kántorképző tanári karának a gerincét.

Mit kellene, mit lehetne tenni a stagnálásból való kilábalás érdekében? Világos, hogy a feladat kétirányú: egyfelől legalább 200 fiatalat kellene pár év alatt toborozni és kántorra képezni, másfelől gondoskodni kellene arról, hogy a képzés színvonala korszerűen magas legyen. Ehhez meg lehetne őrizni az oktatási formák többféleségét. Okvetlenül ajánlatos lenne felülvizsgálni azt a nézetet, amely szerint a jövőben is a kántor-tanító kettős foglalkozást kell eszményinek tekinteni. Áldásosabb lenne akadémiai végzettségű zenetanárokat is megnyerni az egyházzene szolgálatának, még ha csak másodállásban vállalnák is, hiszen a kántornak nemcsak orgonistaként, hanem karvezetőként és pedagógusként is volna éppen elég tennivalója. Például a gyülekezeti énekek helyes tanítása a fiataloknak az egyik legfontosabb kántori kötelesség. (Mindenképpen előbbre való, mint a könyvelés a lelkészi hivatalban vagy a többi adminisztratív munka.)

Nagyobb tudású szakembert természetesen illő bérezés ígéretével lehet alkalmazni. Amikor azonban ilyenféle elképzeléseket hozunk szóba, a válasz mindig az, hogy az egyházközségek anyagi helyzete nem teszi lehetővé magas képzettségű zenészek foglalkoztatását. Valóban vannak szerényebb költségvetésű gyülekezetek, de vannak gazdagok is. Csakhogy pénz általában arra van, amit a lelkipásztorok és a presbitériumok fontosnak tartanak. Mostanában divattá vált a menedzser típusú pap, aki jövedelmező gazdasági tevékenység szervezésével próbálja emelni hívei életszínvonalát. A legnagyobb elismerést érdemli meg. Mikor tűnik föl azonban a mecénás típusú lelkész, aki büszke arra, hogy templomában értékes orgona áll (nem pedig gyatra hangszerpótlék), és törődik a karbantartásával, aki örül annak, hogy gyülekezete lelkesen énekl a zsoltárokat és a dicséreteket az első versszaktól az utolsóig, aki vigyáz arra, hogy az egyházközség énekkara méltóképpen dicsérje Istent, és aki igyekszik előteremteni az anyagi fedezetet ahhoz, hogy elsőrangú egyházzeneész legyen a szolgatársa?

Itt érkezünk el ahhoz a problémához, amelynek megoldása nélkül nincs kiút a jelenlegi úgyszólván zeneellenes állapotból. Nevezetesen mindenekfelett a lelkészi kar zenével kapcsolatos szemléletének a gyökeres megváltozására van szükség. A változási folyamatnak a teológián kellene kezdődnie.

Egyebek között pénzügyi szempontok miatt is fenntartom a véleményem, melyet még 1993 januárjában a Romániai Református Egyház Zsinati Állandó Tanácsának előterjesztett javaslatomban fejtettem ki, miszerint a legcélravezetőbb megoldásnak azt látom, hogy a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet keretében szervezzenek főiskolai szintű kántorképző tagozatot, s ez gondoskodjék mind az erdélyi, mind a Királyhágó melléki egyházkerület jövő kántornemzedékeinek kineveléséről, amiként a két kerület lelkészeit is egyazon intézetben képezik. Ily módon lelkipásztorok és kántorok azonos szellemű oktatásban részesülnének, és két tanári kar helyett csak egynek a fizetését kellene biztosítani. Javaslatomat akkor mindenki egyöntetűen helyeselte (legalábbis a jelenlétemben), ám megvalósítását az egyházi fondorlatok megghiúsították.

Eddigi tapasztalataim alapján sajnos nem tudom hinni, bármennyire szeretném, hogy egyhamar a biztató kibontakozás útjára léphetünk. Ezért azt kell mondanom, hogy ha az európai integrációs törekvések korában netán feltételül szabnák, hogy kántorképzésünk is igazodjék a nyugati országok intézményrendszeréhez és követelményszintjéhez, Erdélynek nagyon sokáig kellene várakoznia az Európai Unió kapuja előtt.

Vidékfejlesztési lehetőségek egy Bánffyhunyad környéki kistérségben

Bevezető

A vidékfejlesztés világszerte aktuális kérdéssé vált. Romániában a terület 89 százaléka vidéki térség, itt él a népesség 45 százaléka, de napjainkig nem nagyon létezett vidékfejlesztési politika hazánkban.

Az Európai Unió a csatlakozásukat kérő országok számára egy agrárátalakulási és vidékfejlesztési programot hirdetett meg, ezt nevezik SAPARD-programnak¹, ami évi 150 millió eurós vissza nem térítendő pénzügyi támogatást jelent Románia esetében hétéves időszakra. Ehhez az összeghez viszont csak jól kidolgozott projektek és programok alapján juthat az ország, pontosabban a projektgazda. Ennek az új lehetőségnek a kihasználásához szükség lesz a szakemberek bevonására is, akik a vidéki erőforrások szakszerű felmérésében, a stratégiai és az operatív tervek kidolgozásában vehetnének részt. Az egyéni beruházók üzleti terveinek kidolgozásához is ajánlatos lesz kikérni a szakemberek tanácsát.

A jelen dolgozat két részből tevődik össze: első részében a vidékfejlesztés fogalmkörét vizsgáljuk, a második részben pedig egy esettanulmányt ismertetünk a vidéki erőforrások felmérésével kapcsolatban.

Vidék és vidékfejlesztés

A vidék fogalma nem egyértelműen meghatározott, tisztázása folyamatban van. A fejlett OECD²-országok szintjén vidéki térségbe tartozónak tekintik azokat a településeket, amelyekben a népsűrűség 150 fő/km² alatt van; az Európai Unió országok esetében ez a határérték 100 fő/km², Magyarországon 120 fő/km²-t javasoltak határértékként a szakemberek. A jelenlegi szabályozás szerint Magyarországon azt a települést tekintik vidékinek, amely nem rendelkezik városi státussal, vagy rendelkezik ugyan, de a lakónépessége 10 ezer főnél kevesebb. Romániában vidéki településnek az ország 2685 községét, illetve a községi önkormányzathoz tartozó falvakat tekintik. A nyugati országok esetében általában a kisvárosok is beletartoznak a vidéki térség fogalmába. Ez a vázlatos felsorolás is érzékelteti, hogy nincs egységes európai meghatározás a vidék fogalmára, de ez nem akadályozza annak, hogy minden ország a saját vidéki problémáival foglalkozzék.

A vidékfejlesztés kérdéskörének tisztázása is összetett feladat. A fejlett országokban most folyik a külső fejlesztési modellről a belső fejlesztésre való áttérés. Miben is különbözik a két modell? A *külső fejlesztési* modell abból a tényből indult ki, hogy vidéken a lakosság nagy része mezőgazdaságból él, így a modern mezőgazdaság fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Alapelve a méretgazdaság és a birtokkoncentráció nyújtotta gazdasági előnyök kihasználása a mezőgazdasági vállalkozások szintjén, ami ezek hatékonyságát, nyereségességét növeli. A dinamizáló erőt a városi fejlődés jelenti, ami biztosíthatja a vidéken felszabaduló munkaerő foglalkoztatását. A vidéki térség alapvető funkciója ebben a megközelítésben az élelmiszertermelés és általában a könnyűipar számára szükséges nyersanyagok előállítására és ezen keresztül a városi gazdaság

¹ SAPARD – Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development.

² Organisation for Economic Co-operation and Development – Nemzetközi Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet.

erősítése. A vidéken jelentkező probléma lényegét az alacsony munkatermelékenység és a periferikus helyzet jelenti. A vidékfejlesztést a magas technológiai szinten működő, specializált mezőgazdasági vállalkozások létrejöttében látták, és általában a munkaerő és a tőke mobilitásának fokozását tekintették a vidékfejlesztés alapvető feltételének. Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája 1962 és 1992 között, de még a kilencvenes években is a modern, szakosodott mezőgazdasági vállalkozások létrejöttét támogatta. A vidék fejlesztését a vidéken élők és a nagyjából mezőgazdaságban dolgozók jövedelmi szintjének emelésével vélték elérhetőnek.

Ma már a nyugati szakemberek körében egyértelmű az a felismerés, hogy csupán a mezőgazdaság támogatása útján nem biztosítható a vidéki térségek fenntartható fejlődése. A külső fejlesztési modell főbb hiányosságai között említhetjük azt a tényt, hogy eszerint a vidék fejlődését a mindenkor agrárpolitikai döntések határozzák meg, vagyis az, hogy mire és mennyi támogatást adnak, tehát fokozott a politikai függőség. Ugyanakkor az ilyen típusú fejlesztés torzított, mert bizonyos ágazatokat és termelőcsoportokat kiemelten támogat, míg a vidéki élet nem gazdasági vonatkozásait teljes mértékben elhanyagolja. Ez a fejlesztési modell a különböző vidéki térségek kulturális és természeti környezeti különbözőségeit sem tartja szem előtt, sőt ezek eltörlését célozza, így romboló hatású lehet. Általában ezeket a fejlesztési elképzeléseket külső szakemberek, tervezők dolgozzák ki, akik nem ismerik behatóan a helyi viszonyokat. Ezek a vázlatosan felsorolt negatív tényezők is mutatják, hogy szükségessé vált a vidékfejlesztés újragondolása.

A *belső fejlesztési* elképzelés a vidékfejlesztés problémakörének egy új megközelítését³ jelenti. Ez a modell a helyi erőforrásokra alapozó fejlesztést tekinti kiindulóelvként. Így döntő fontosságú a természeti, emberi és kulturális erőforrások ismerete és az ezekre alapozó fenntartható fejlődés végig gondolása. A dinamizáló erőt a helyi kezdeményezések és a helyi vállalkozások jelentik. A vidék funkciója ebben a megközelítésben már nem csupán a mezőgazdasági nyersanyagtermelés, hanem a széles körű szolgáltatás nyújtása. A vidéki térség fő problémáját az jelenti, hogy a vidéken élőknek a gazdasági és fejlesztési tevékenységekben való részvételi lehetősége sokkal behatároltabb, mint a városiaké. A kiutat a helyi kapacitások kibontakoztatása jelenti, így a szakmai képzettség szintjének emelése, az intézmények és általában a szellemi és anyagi infrastruktúra fejlesztése. Fontos a helyi lakosság minél szélesebb körének, így a fiataloknak, a nőknek, a nemzeti kisebbségeknek a bevonása a fejlesztési elgondolások kidolgozásába és megvalósításába.

Feltevődik a kérdés: milyen vidékfejlesztési elképzelést kellene, illetve lehetne alkalmazni Románia esetében, azaz hogyan lehet kiválasztani vagy esetleg összehangolni a két különböző típusú modellt a vidéki térségek szintjén? Románia vidéki térségei között olyan jelentős eltérések vannak, amelyek kizárják az egységes megközelítés lehetőségét. Csakis a helyi viszonyok alapos tanulmányozása képezhet kiindulópontot a kérdés megválaszolására.

Erőforrásfelmérés egy kalotaszegi kistérségben

Tanulmányunkban egy kalotaszegi kistérség adottságait mértük fel, és ennek alapján próbálunk következtetéseket levonni arra vonatkozóan, hogy melyek azok a kedvező körülmények, amelyek elősegíthetik a kibontakozást, és melyek azok a tényezők, amelyek a fenntartható fejlődés

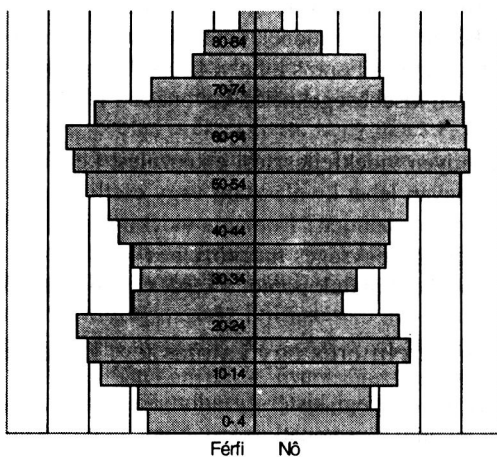
³ Lowe, P. J. Murdoch: *Rural Sustainable Development*. Report for the Rural Development Commission. London RDC.

dést gátolják. A kiinduló mintát öt Bánffyhunyard környéki község: Kiskalota (Călățele), Köröső (Izvorul Crișului), Gyerőmonostor (Mănăstireni), Székelyjő (Săcuieu), Kalotaszentkirály (Sâncraiu), valamint a Bánffyhunyardhoz tartozó Magyarbikal (Bicalatu) 302 gazdasága képezte.

A kiinduló adatbázis a községekre vonatkozó statisztikai adatok anyaga, valamint az 1999 végén végzett kérdőíves felmérés⁴. A felmérés feldolgozásával és értékelésével nyert információk alapján próbálunk képet alkotni arról, hogy a vizsgált térségben milyen vidékfejlesztés képzelhető el, illetve szükséges.

1. A vizsgált térség rövid történeti demográfiája

A vizsgált térség településeinek népességszámára és -struktúrájára vonatkozóan igen gazdag népszámlálási adatok állnak rendelkezésünkre. 1784 óta itt 15 népszámlálás zajlott le, ezek adataiból rekonstruálható a vidék népesedésének, népességösszetételének alakulása. A sorban első census 1784-ből való, ekkor az öt község és Magyarbikal falu össznépessége még valamivel több, mint tízezer, és ez alig változik 1850-ig (természetesen időközönként létezhetett kisebb-nagyobb ingadozás). A következő fél évszázadban szinte megkétszereződik a lélekszám, majd újabb fél évszázad alatt (1900–1948) alig változik, csupán a negyvenes években tapasztalható csekély csökkenés, ami a világháborús évek velejárója. Viszont az 1956-os népszámlálás után a népesség rohamosan fogy, a vizsgált vidéken 1992-ben az összeírók már csupán 11 és fél ezer lakost találtak, alig többet, mint két évszázaddal korábban. Úgy tűnik, a hagyományos gazdálkodás és erdőkitermelés mintegy húszezer embert tudott eltartani, mert száz évvel ezelőtt hosszú ideig ezen a szinten stagnált a lakosság száma. Az utóbbi 50 évben tapasztalt fogyás több külső beavatkozás következménye is, nem lehet egyértelműen azzal magyarázni, hogy a föld gépi megművelése által keletkezett népességfőlösleg elvándorolt. Tény az, hogy az utóbbi évtizedekben nagyarányú elvándorlás fogyasztja az ezen a vidéken élők számát. Ezt jól megfigyelhetjük az 1992-es népszámlálás adatai alapján készített korfán:

⁴ A felmérést a Nyílt Társadalomért Alapítvány anyagi támogatásával végeztük. A kérdőívet a Vidékfejlesztés Zöld Könyvének összeállítói dolgozták ki.

Hiányzik egy elég nagyszámú 25–49 éves népesség, aminek azonnali következménye a nagyon alacsony számú fiatal, 0–14 éves lakos.

Érdekes az összehasonlítás a régebbi népszámlálások korra vonatkozó adataival, de sajnos kevés és más-más a korcsoportokra való beosztás, így korfa sem készíthető. Az iskoláskor előtti (0–5 éves) gyermekek száma 1857-ben 2675, 1910-ben 3351, 1992-ben pedig csak 600–700-ra tehető (0–4 évesek száma 554). Az iskolás korúak száma is hasonló dinamikát mutat: míg 1857-ben a 6–13 éves gyermekek száma 2516, addig 1910-ben a 6–14 évesek száma már 3742, s végül napjainkhoz közel (1992-ben) 5–14 éves gyerekből alig van több ezernél (1275). Az időskorú személyek esetében még nagyobb a különbség: száz lakosból 1857-ben 7 töltötte be hatvanadik életévét, 1910-ben is csak alig 9, 1992-ben viszont már 28.

A vidék etnikai összetétele csekély változást mutat az utóbbi másfél évszázad alatt: a magyarok aránya 28 százalékról lassan 34%-ra emelkedik, a románoké pedig 71%-ról 63%-ra csökken. Az egyéb nemzetiségűek aránya elenyésző, és növekvő tendenciát mutat, 1%-ról 3%-ra. A zsidók száma az 1857. évi mintegy 40-ről 1910-re csaknem 200-ra növekszik, de a legutóbbi népszámláláskor senki sem vallotta magát ilyen nemzetiségűnek, se izraelita vallásúnak. 1850-től 1941-ig a románok kétharmada ortodox, egyharmada görög katolikus hitű, a magyarok szinte mind reformátusok.

Említésre méltó a foglalkozásokra vonatkozó 1857-ből származó statisztika. Eszerint a vizsgált kistérségben 24 pap foglalkozott a hívekkel, 2165 férfi volt földtulajdonos, 63 iparos és 1 kereskedő. A gazdasági szolgák száma 1712, az egyéb szolgák 71-en vannak, míg 213 férfi napszámos. A négy évtized múltán végrehajtott mezőgazdasági census részletes adatokat közöl a föld felhasználási módjáról, a tartott állatokról. Ezek szerint a vidék – Jósikafalvát is (Beliş) ideszámítva, ez a település ekkor még Kiskalotával együtt szerepel – mintegy 60 000 ha földterület felett rendelkezik, ennek 17–19%-a szántó, kaszáló, illetve legelő, 46%-a pedig erdő. A szarvasmarhák össz-száma ugyanezen a területen 7249, a lovaké 741, 3730 sertés és 11 690 juh van. Egy gazdaságra átlagban 1,6 tehén, 0,2 ló, 0,8 sertés és 2,6 juh esik.

2. A humán erőforrás jellemzői

Adataink egyrészt a háztartásokra vonatkoznak, másrészt a kérdőívben szereplő kérdésekre válaszoló személyek véleményét tükrözik. Előbb a háztartások főbb demográfiai jellemzőit ismertetjük.

A vizsgált kistérségben a családok átlagos nagysága 3,11 fő, de 46%-uk csak egy- vagy két-személyes család. Elgondolkoztató, hogy a családok 49%-ában nincs gyerek, és 72,2%-ában nincs 16 évesnél fiatalabb. A családok csupán 3%-a tekinthető fiatalnak, ahol a legidősebb családtag 35 év alatti. A vizsgált családok 79%-ában legalább egy 50 év fölötti családtag van, és a családok 47%-ában él 65 év fölötti személy.

A válaszadók korosztályok szerint összevonva az alábbi helyzetet mutatják: a 39 évesek és fiatalabbak aránya 17,9%, a 40–64 éveseké 50,7%, a 65 éveseké és az idősebbeké 31,5%. Akár a családok, akár a válaszadók korosztály szerinti megoszlását tekintjük, a vidék jelentős előre-gedettsége egyértelmű.

A vizsgált mintában a nemek szerinti megoszlás: 51,3% férfi és 48,7% nő, viszont a válaszadók közül a férfiak részaránya nagyobb, közel 63%. Ez utóbbi adat a vidéki nők szerepvállalására vonatkozóan jelzésértékűnek is tekinthető.

A családokban az iskolázottsági szint alacsony: 27%-ukban van egy vagy több iskolázatlan személy; a családok 45%-ában egy vagy több személy csak elemi iskolát végzett. Mindössze a

családok 6,2%-ában van felsőfokú végzettséggel rendelkező családtag. A válaszadók iskolázottsági szintje szerint összevonva három csoportot különböztettünk meg: a legfeljebb 4 elemi osztályt végzettek részaránya 25,5%, az általános iskolai, illetve inasiskolai végzettségűek aránya 57,9%, a legalább érettségivel rendelkezőké 16,6%. Az adatokból levonható a következő, hogy a kistérségben élők képzettségi szintje viszonylag alacsony.

A foglalkoztatottsági helyzetet vizsgálva a családok vonatkozásában kitűnik, hogy 40%-ukban van legalább egy a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatott személy. Vállalkozó mint családtag csak a vizsgált családok 2,7%-ában van. A családok 14%-ában legalább egy személy munkanélküli, 60%-ukban van legalább egy nyugdíjas családtag.

A válaszadó foglalkozása szerint a kérdőív 13 kategóriát különböztet meg, az elemzésben ezeket 5 csoportba osztottuk: a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak részaránya 21,8%, a mezőgazdaságban foglalkoztatottaké 28,3%, cégtulajdonos 2%, munkanélküli 4,8%, nyugdíjas 43%.

A nemzetiség vonatkozásában a helyzet a következő: a családtagok 63,4%-a román, 33,7% magyar, 2,4% roma, és a családok 0,6%-a vegyes. A megkérdezettek nemzeti megoszlása hasonló: 60,9% román, 36,4% magyar, 2,3% roma és 0,3% egyéb.

A lakosság közel 82%-a helyi születésű, 13% a környező falvakból való, azaz a területi mobilitás alacsony szintű.

A vidékfejlesztés nézőpontjából a humán erőforrás értékelése a szubjektív megközelítést is feltételezi, így lényegesnek tartottuk azt, hogy képet alkothassunk a lakosok értékrendjéről és mentalitásáról. Ugyanakkor fontosnak tekintettük felmérni, hogy mennyire tartják kielégítőnek a helyi társadalmi infrastrukturális viszonyokat, így például az egészségügyi ellátást, az oktatási intézmények működését, az önkormányzat tevékenységét, a közlekedési viszonyokat, a pap munkáját stb.

Egy kérdéscsoport a megkérdezett saját helyzetével kapcsolatos elégedettségét próbálja feltárni az egészség, lakás, jövedelem, foglalkozás, család, szomszédok és kapcsolatok vonatkozásában.⁵

– A kistérség átlagában 7,4% nagyon jó egészségnek örvend, 50,8% jónak ítéli egészségi állapotát, míg 34,7% egészsége gyenge és 7,1%-é nagyon gyenge. A felmérés szerint Székelyjő lakói a legegészségesebbek, Szentkirályon legtöbb a gyenge egészséű. Korosztály szerint az eloszlás természetes, az öregek között többségben van a gyengélkedő, de a fiatalok 21,2%-a is elégedetlen egészségi állapotával. Összefüggés mutatkozik az iskolai végzettség és egészségi állapot között: az egészségükkel elégedetlenek aránya az alacsonyabb végzettségűek csoportjában a legnagyobb. Foglalkozás szerint a nyugdíjasok és a mezőgazdaságban dolgozók panaszkodnak leginkább az egészségükre, míg a cégtulajdonosok a legkevésbé. A megkérdezett romák mindannyian panaszkodtak egészségi állapotukra, a románok közül 42%, a magyaroknak pedig 38%-a.

– Lakásával az emberek 89,2%-a elégedett, és nincsenek szembevetendő eltérések a különböző csoportok között, csak nemzetiségek szerint: a romák 57,1%-a elégedetlen a lakáskörülményeivel, míg a románok közül 11,6%, a magyarok közül 6,5%.

– A jövedelmi szinttel kapcsolatos elégedettség, illetve elégedetlenség nagy szórást mutat. A községek közül legnagyobb arányban a gyermonostoriak elégedettek (35,7%), legkevésbé a székelyjóiak (7,7%). Legmagasabb a jövedelmükkel elégedetlenek aránya Magyarbikalon (83,3%) és Körösfőn (82,6%). A közép korosztályban 26,5% jónak tartja a jövedelmét, míg a fiatalabbaknál ez az arány csak 21,2%, a 65 év fölöttieké 18,9%. A magasabb végzettségűek

⁵ Vincze Mária: *Régió és vidékfejlesztés. Elmélet és gyakorlat*. Presa Universitară Clujeană 2000. 176–182.

csoportjában 35% elégedett a jövedelmével, míg az általános iskolai végzettségűek esetén ez az arány csak 18,6%, kisebb, mint a legalacsonyabb képzettségűek csoportjában (26,4%). A foglalkozások szerinti csoportokban is jelentősek az eltérések: a cégtulajdonosok 33,3%-a tekinti jónak a jövedelmi szintjét, míg a mezőgazdaságban foglalkoztatottnál ez az arány 18,5%. Nagyon rossz a jövedelmi szintje a munkanélküliek 61,5%-ának, a mezőgazdaságban dolgozók 29,6%-ának, a nyugdíjasok 28,1%-ának, a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak 22,2%-ának. A románok 25,3%-a elégedett jövedelmével, a magyaroknak pedig 21,5%-a, míg a romák 42,9%-a gyengének vagy nagyon gyengének tekinti a jövedelmét.

– Foglalkozásával elégedetlen a székelyjói megkérdezettek 65,8%-a, valamint 31,5% Kalotaszentkirályon és 27,9% Kiskalotán. A fiatalok 36%-a elégedetlen foglalkozásával, és viszonylag magas az arány (29,2%) a 40–64 évesek korosztályában is. Az alacsony végzettségűek 22,7%-a elégedetlen foglalkozásával, valamivel magasabb ez az arány az általános iskolát végzettek körében (27%) és a legalább érettségivel rendelkezők csoportjában (26,5%). A cégtulajdonosok és a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak 16–17%-a elégedetlen, viszont a mezőgazdasági foglalkoztatottak 45,5%-a és a munkanélküliek 61,5%-a. A romák 71,4%-a, a románok 27,6%-a és a magyarok 19,8%-a nem tartja megfelelőnek a foglalkozását. Ezek az adatok alapul szolgálhatnak a szakmai átképzés szükségességének indoklására.

– A megkérdezettek 94,6%-a elégedett a családjával, a vizsgált csoportok közt nincsenek jelentősebb eltérések.

– A szomszédokkal való kapcsolatát a megkérdezettek 96%-a jónak ítéli, viszont a magasabb képzettségűek csoportjában 14,3%, a cégtulajdonosok esetében 33,3% elégedetlen a szomszédi kapcsolatokkal. A romák elégedettek szomszédaikkal, a románok 3,4%-a és a magyarok 5,6%-a elégedetlen.

– Kapcsolataikat az emberek általában megfelelőnek tartják (97,2%), csoportonként csak kisebb eltérések mutatkoznak.

A megkérdezettek a fenti tényezőkkel kapcsolatban fontossági sorrendet is megállapítottak: az első két helyre általában az egészség és a család került. Eltérés csak a fiataloknál tapasztalható, akik a lakást helyezték első helyre, és a romáknál, akik a jövedelmet tartották a második legfontosabbnak.

Az emberek véleményére, gondolkodásmódjára 10 pár közmondás közül való választás szerint következtettünk. Az eredmények alaposabb megértése céljából megadjuk azokat a közmondáspárokat is, amelyek közül a megkérdezettek választhattak:

	1.	2.
a)	Ahol nincs, ott ne keress.	Amilyen a gazda, olyan a birtok.
b)	Mindenki a saját sorsának kovácsa.	Sorsát senki el nem kerülheti.
c)	Tégy úgy, mint mások.	Ne törődj a falu szájával, tedd azt, amit jónak látsz.
d)	Érszény pénznél többet ér a jó rokon.	Legjobb rokon a kas, ha teli van.
e)	Sok ökör terhet mozdít.	Közös lónak túros a háta.
f)	Jótett helyébe jót várj.	Jótett helyébe jót ne várj.
g)	Rajta nem kapott tolvaj – becsületes ember.	Inkább vesszen élted, mintsem becsületed.
h)	Ha ma levágod, holnap nem tojik.	Jobb ma egy malac, mint holnap egy ökör.
i)	Ha nem sikerül, magadat okold.	Rossz világban nem érsz el semmit.
j)	Kicsi pénz, de biztos.	Dupla vagy semmi. (Nagy fizetés, de bizonytalan.)

A kérdésekre adott válaszok általános képet nyújtanak a térség lakosainak nézeteiről, értékítéleteiről. A következőkben, részletes elemzés nélkül, mennyiségileg jellemezzük a megkérdezettek választását mind a tíz közmondáspárral kapcsolatban:

a) 72% a 2. változatot jelölte meg, ami jelzi az emberek saját magukba vetett bizalmát, elismerve az aktív szerepvállalás fontosságát jövőjük alakításában.

b) 58,3% tartja a sorsát előre meghatározottnak, ami részben ellentmond az első választásnak. Ebben a megfogalmazásban egyértelműbb az egyén felelőssége élethelyzete alakításában, de ezt már kevesebben fogadják el.

c) Közel 75% vall individualista nézetet, mond ellent a nyájszellemnek. Ezt lehet pozitíven is értékelni, de másrészt a közösségi elvárásoktól való elhatárolódást is jelezheti.

d) 60% választotta a 2. változatot, ami jelzi a rokoni kapcsolatok viszonylagos leértékelődését, a pénz fontosságának elsődlegességét.

e) Nincs egyértelmű többségi választás a két variáns közül: 45,4% az összefogás mellett állt ki, 45% negatívan értékelt a közös tevékenységet, és közel 10% nem tudott választani.

f) 65% bízik abban, hogy jótett helyében hálát várhat.

g) 79% sokra értékeli a becsületes magatartást.

h) 65,2%, tehát a többség, a mai kevesebbet választja a holnapra halasztott több helyett. A boldogabb jövő ígérete nem kecsegtető az emberek többsége számára.

i) 44% vállalja a felelősséget saját sorsa alakításáért, 37,4% a külső tényezőket (társadalmi, gazdasági, politikai jellegűeket) tekinti a sikertelenség fő okozójának.

j) A megkérdezettek 87%-a a biztonságot tekinti döntően fontosnak, és nem vállalja a kockázatot, még akkor sem, ha az nagyobb jövedelemmel kecsegtet is.

A következőkben részletesebben vizsgáljuk a mentalitásbeli különbségeket az egyes községek szintjén, az iskolázottság függvényében, foglalkozás szerinti csoportosításban, nemzeti megoszlás szerint, valamint korcsoportokként. Megjegyezzük, hogy az eltérések szignifikanciáját nem elemeztük, így a következő megállapítások csak jelzésértékűek.

Az 5 község és a Bánffyuhnyadhoz tartozó falu szintjén jelezzük az egymástól, illetve a kistérségi átlagtól való eltéréseket, de ezek magyarázatát csak további beható vizsgálat alapján tudnánk megadni.

a) Minden helységben a 2. válasznak nagyobb a relatív frekvenciája; a két szélső érték: 61,5% Magyarbikalon és 78% Gyerőmonostoron.

b) A sors meghatározó szerepét 49,2%-ban vallják a gyerőmonostoriak és 75%-ban a körösfőiek.

c) A falu véleményét nem kell számba venni, tenni kell, amit az ember jónak lát – így értékeli a válaszadók 92,3%-a Magyarbikalon, míg Kiskalotán csak 59%-ban vannak ezen a véleményen.

d) Magyarbikalon közel 54% fontosabbnak értékeli a rokoni kapcsolatot, míg a pénzt, az anyagi jólét fontosságát Székelyjón 70%, Kiskalotán 69,2% és Körösfőn 60,4% vallja.

e) Kiskalotán, Gyerőmonostoron és Székelyjón több a híve a közösségi összefogásnak, míg a többi helységben ennek az ellenzői vannak nagyobb számban.

f) Székelyjón legnagyobb az aránya (82,5%) azoknak, akik jótett helyében jót várnak, legkevesebben (38,5%) Magyarbikalon bíznak ebben.

g) A becsületnek legtöbb híve Székelyjón van (92,5%), míg Körösfőn ezek aránya 68,8%.

h) A mai keveset választja a holnapi többel szemben 82,5% Székelyjón és 59,4% Szentkirályon.

i) A megkérdezettek kb. egyötöde nem tud válaszolni arra, hogy a külső tényezők okozták-e a sikertelenséget. Magyarbikalon és Székelyjón nagyobb azok aránya, akik saját magukat és nem másokat okolnak a sikertelenségükért.

j) A biztost, még ha kevesebb is, választja a megkérdezettek 92,5%-a Székelyjón és 76,9%-a Magyarbikalon.

Az iskolázottsági szint függvényében nincsenek jelentős eltérések a relatív frekvenciaértékek között. Néhány különbséget jelzünk csupán: a magasabb iskolai végzettségűek között nagyobb az individualisták aránya, többen értékelik a rokoni kapcsolatokat fontosságát, kevesebben a becsületet, többen vállalják saját felelősségüket sikertelenségeikért. Az alacsony végzettségűek között legmagasabb a közös összefogást szorgalmazók aránya.

Foglalkozás szerint a válaszok eltérők. Így például a cégtulajdonosok fogadják el nagyobb arányban a saját felelősség gondolatát, vállalják a kockázatot, hajlandók a jövőbeli beruházásra. Ennek éppen az ellenkezőjét vallják a mezőgazdaságban foglalkoztatottak.

A nemzetiségi eltérések a mentalitásban nem érzékelhetők a kockázatkerülés vonatkozásában, de a többi válasznál igen. Például a sors determináltságát nagyobb arányban vallják a romák (85,7%) és a magyarok (70%), mint a románok (50,5%). Az individualizmust jobban értékeli a magyarok (89,1%), mint a románok (67,9%), míg a romák nagyobb része (57,1%) a másokhoz való igazodást tekinti fontosnak. A vagyon értékelése a rokoni kapcsolatokkal szemben a legmagasabb a románoknál, és legalacsonyabb a magyaroknál. A románok és a romák nagyobb hányada a közös munkát tekinti jobbnak, míg a magyarok nagyobb része negatívan értékeli a közösen való tevékenységet. A románok közül többen bíznak abban, hogy jótett helyében jót várhatnak. A romák 100%-ban a becsület mellett foglaltak állást, szemben a románok és magyarok 78, illetve 79%-ával. Míg a magyarok 51,8%-a és a románok 41,3%-a vállalja a felelősséget saját sikertelenségeért, addig a romák 71,4%-a a külső tényezőket okolja a bajokért.

Korosztályok szerint a válaszok kismértékben térnek el. Néhányat jelzünk: a 40–64 év közötti korosztály kevésbé hisz a sors determináltságában, mint a fiatalabbak vagy idősebbek, viszont nagyobb arányban értékelik a pénzt a rokoni kapcsolatokkal szemben. Elgondolkoztató, hogy a fiatalabbak nagyobb hányada az összefogás pozitívumát értékeli, míg az idősebbek közül többen ellenzik a közös tevékenységet, bár nagy a dönteni nem tudók aránya is.

Azok a felmérések, amelyek mennyiségileg jellemzik, hogy mivel és milyen arányban elégedettek a kistérség lakói, fontos információt jelentenek a jövőbeli vidékfejlesztési intézkedések kiválasztásához.

– A helybeli orvosi ellátással a megkérdezettek 60%-a elégedett, a legnagyobb arányban a körösfőiek (70,3%), legkevésbé a magyarbikaliak (46,2%) és a gyerőmonostoriak (47,5%). Az elégedetlenek száma nagyobb a roma és a román lakosság körében, mint a magyaroknál. Nincs jelentősebb eltérés a véleményekben korcsoportok szerint, viszont az iskolázottsági szint és a foglalkozás szerint már van véleménykülönbség, így az alacsonyabb végzettségűek, valamint a nyugdíjasok körében az elégedetlenek aránya magasabb, mint a többi csoportban.

– A megkérdezettek többsége a legtöbb településen elégedetlen a környékbeli közlekedési viszonyokkal. Legnagyobb részben a szentkirályiak elégedetlenek (76,7%), míg a gyerőmonostoriak közül csak 39%, ami meglepő eredmény. Minden korosztályban az elégedetlenek aránya a nagyobb. Az alacsonyabb iskolázottságúak kisebb hányada elégedetlen (45%), a legnagyobb a közlekedéssel kapcsolatos elégedetlenség az általános iskolai végzettségűek között (66,5%). A cégtulajdonosok és a munkanélküliek csoportjában azonos arányban vannak elégedettek és elégedetlenek, viszont a nyugdíjasok 62%-a nem kielégítőnek ítéli a közlekedést. Nagyobb

mértékben elégedetlenek a románok (60,8%) és a magyarok (56,6%), míg a romák nagy része (71,4%) megbékélt a közlekedési körülményekkel.

– A kistérség lakosainak döntő többsége (89,1%) elégedett a településsel, amelyben lakik, és ilyen vonatkozásban nincsenek jelentősebb eltérések az egyes csoportok között. Ez olyan alap, amire a vidékfejlesztést építeni lehet.

– A település tisztaságával és gondozottságával különösen a magyarbikaliak elégedettek (90,9%), viszont Kiskalotán ez az arány már csak 69,4%. A fiatalok, a magasabb iskolai végzettségűek, a cégtulajdonosok kisebb számban elégedettek, mint az idős korosztály, az alacsonyabb végzettségűek vagy a nyugdíjasok. A romák 42,9%-a elégedetlen, valamint a magyarok 28,8%-a és a románok 20%-a.

– A tanintézmények (óvoda, iskola) tevékenységével a megkérdezettek döntő többsége (85%) elégedett. Az átlag alatti arányt Székelyjón jelezték, valamint a fiatalabb korosztálynál, a magasabb képzettségűek csoportjában és különösen a cégtulajdonosok esetében, ahol azonos az elégedettek és az elégedetlenek száma. A romák 100%-a elégedettségét fejezte ki.

– A pappal a lakosság nagy része (91%) elégedett, de itt is vannak jelentősebb eltérések: Kiskalotán viszonylag sok (21%) az elégedetlen, a fiatalabb korosztály is kritikusabb; az alacsonyabb iskolai végzettségűek között nagyobb a szórás; az elégedetlenek aránya a cégtulajdonosoknál a legnagyobb. A romák 85,7%-a nincs kibékülve a település papjával.

A polgármesterrel a megkérdezettek 13,6%-a nagyon elégedett, 66%-uk elégedett. Legtöbben a székelyjói és körösfői polgármesterrel elégedettek, a kiskalotaival és a gyerőmonostorival viszonylag kevesebben, de az elfogadók tábora ott is meghaladja a 60%-ot. A fiatalok, az átlagos képzettségűek és a munkanélküliek véleménye a legkritikusabb. A romák 71,4%-a elégedetlen a polgármester tevékenységével, a románok között 22,2%-os az elégedetlenek aránya, míg a magyarok 14%-a jelezte elégedetlenségét.

A humán erőforrások adottságai nem nevezhetők ugyan kedvezőeknek, de nem tekinthetők a fejlesztést akadályozó tényezőknek sem. „A helyi kisember feladata az, hogy tanuljon vagy taníttassa gyerekeit. A helyi politikusoknak az a feladatuk, hogy megértsék az emberekkel azt, hogy mi is az ő feladatuk, és elfogadtassák velük, hogy nekik érdemes ottmaradniuk.”⁶

3. A mezőgazdasági termelés adottságai

Vizsgáltuk a földtulajdon és a földhasználat szerkezetét, majd megpróbáltuk csoportosítani a gazdaságokat nagyságrendi és szerkezeti ismérvek alapján, gazdaságtípusokat keresvén.

A földtulajdonra vonatkozó fontosabb szerkezeti adatok a következők: a háztartások 94%-a rendelkezik földtulajdonnal, tehát a vizsgált gazdaságok 6%-ának nincs földje. A magánbirtok megoszlása a mezőgazdasági terület nagysága szerint a következő: 0,5 hektárnál kevesebbje van a gazdaságok 11,6%-ának, 0,5–1,5 ha földtulajdonnal rendelkezik a családok 28,1%-a, közel 48%-nak 1,5–5 ha közötti birtoka van, a tulajdonosok 12,8%-a rendelkezik 5 hektárnál több földdel. A földtulajdon elaprózottsága fokozottan érvényesül ebben a kistérségben, ahol nemcsak kicsi a birtoknagyság, de az is több parcellában szétszórva található. Így például a földdel rendelkező 284 gazdaság közül 61 gazdaság esetében az átlagos birtoknagyság 0,89 hektár, átlagosan négy parcellára felosztva, 57 gazdaságban átlagosan 2,48 hektár az összmezőgazdasági terület, de ez 9 parcellában található. 19 gazdaságban, ahol a birtok területe 9,3–9,8

⁶ Kovács Teréz: *Integrált vidékfejlesztés*. V. Falukonferencia. MTA Regionális kutatások központja, Pécs 2000. 31

hektár, a parcellák száma 14–21 között váltakozik. Ez a néhány adat is jelzi a föld koncentrációjának és tömbösítésének szükségszerűségét.

A földhasználat módja szerint csoportosítva a gazdaságokat legjellemzőbb – 132 gazdaságban – a fél hektár szántó, fél hektár kaszáló, néhány ár legelő és 3 ár kert. 53 gazdaságban már átlagosan 1,5–2 hektár szántó, 1 ha kaszáló és kb. 10 ár kert jelenti a birtokot, míg 14 gazdaság szintjén átlagosan 3,2 ha szántó, 2 ha kaszáló, 13 ár kert és 9 ár legelő jut egy gazdaságra.

Vizsgáltuk a szántóföldi növénytermesztés struktúrája alapján kialakított típusgazdaságokat: 83 gazdaságban a 10 ár kukorica, 10 ár búza, 10 ár árpa és 10 ár burgonya a jellemző, 41 gazdaság átlagában 20 áron burgonyát termesztenek, 32 gazdaságban a jellemző termékstruktúra: 60 ár búza, 20 ár árpa és 30 ár burgonya. A növénytermesztés szerkezete jelzi az önellátásra való berendezkedést és azt, hogy extenzív, kis hozzáadottértékű termékeket termesztnek, amelyek sem a munkaerő teljesebb foglalkoztatását, sem a magasabb jövedelmet nem biztosíthatják.

A gazdaságok állatállománya is alacsony: 29 család nem tart semmiféle haszonállatot, 37,1%-ának nincs szarvasmarhája, és csak a gazdaságok 48,3%-ában van 1–3 tehén. Kimutatható a pozitív kapcsolat az állatlétszám és a földbirtok nagysága között.

A gazdaságok technikai felszereltsége nagyon gyenge, mindössze 3%-ukban van önhajtású gépi felszerelés, 3%-ukban gépi vontatású, és 37% rendelkezik valamilyenfajta állatvontatású felszereléssel.

Próbáltunk képet nyerni a jövedelmi helyzetről és a mezőgazdasági kiadások szintjéről is. A családok 73,2%-ában 400 ezer lej alatti, 92,4%-ában 700 ezer lej alatti a havi 1 főre jutó jövedelem; ebbe nincs beleszámítva a gazdaságban megtermelt és a család által elfogyasztott termékek értéke. A térségben a szegények (havi 200 ezer lej/fő jövedelem alatti szint) aránya a legnagyobb Székelyjő községben (62,5%), továbbá a sokgyermekes családok közt, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak csoportjában (51,8%), valamint a munkanélkülieknél (50%), de a cégtulajdonosok fele is ezt az alacsony jövedelemszintet vallja be. A fiatalok csoportjában 53% 200 ezer lej/fő havi átlag alatti jövedelmet ér el. Az iskolázatlanok 60%-a és a romák 85,7%-a is ebbe az alacsony jövedelmi csoportba tartozik, míg a román és magyar családoknál az alacsony jövedelműek aránya egyaránt 35%-os. Ezek a megkérdezettek bevallásából származó adatok csak fenntartással fogadhatók el.

4. Piacgazdasági irányultság

A következőkben egy fontos téma köré csoportosítjuk az elemzést, a kistérség piaccgazdasági irányultságát jellemezzük a kérdőív kérdései alapján.

A feldolgozott kérdőivekből kitűnik, hogy a piaccgazdaságba való bekapcsolódás a térségben alacsony fokú. A gazdaságok döntő többsége önellátásra rendezkedett be. A kevés többletterméket főleg magánúton és nem az állami csatornák útján értékesítik. Ennek fő oka, hogy elégedetlenek az állami felvásárlók által felajánlott árakkal, és joggal, mert a szabadpiaci árak magasabbak.

A földpiac működése beindult, a gazdaságok 11%-a vásárolt földet, de ezek kis területek, tehát földtulajdon- és birtokkoncentrációról még nem lehet beszélni. A földvásárlók 14,7%-a román (mivel Székelybirtok a legmagasabb a földvásárlók aránya) és 5,5%-uk magyar; 16,7% a fiatal korosztályba tartozik.

Jelentős az állatvásárlások mértéke: az 1990 utáni időszakban a gazdaságok 43%-ában vásároltak állatot. Itt is nagyobb az iskolázottabbak aránya, de korosztály szerint nincs különbség, viszont nemzetiségi csoportok szerint igen: nagyobb a magyarok aránya, mivel Kalotaszent-

királyon a legmagasabb az állatvásárlók száma (72%, szemben a többi község 30–40%-os arányával). Gépi felszerelést a gazdaságok 5%-ában vásároltak, nagyobb arányban a fiatalok és az iskolázottabbak.

A kistérségben a családok több mint egyharmadának vannak bankba letett megtakarításai. Ezek nagyobb arányúak a gyerőmonostori gazdaságokban (37,3%), a magasabb iskolázottságú csoportokban (40%), az idősebb korosztálynál (37%), de a fiataloknál is közel azonosak (35,2%). A nem mezőgazdaságban dolgozóknál ez az arány 40,6%, és mind a románoknál, mind a magyaroknál 33–34%-os szinten van.

Arra a kérdésre, hogy „szándékában áll-e a következő két évben magáncéget létrehozni”, csak a megkérdezettek 7%-a válaszolt igennel. A fiataloknál ez az arány 16,7%, a magasabb iskolázottságú csoportban 14%. A legnagyobb arányban (21,4%) a munkanélküliek és a már jelenleg is cégtulajdonosok (16,7%), valamint a nem mezőgazdaságban foglalkoztatottak (14,1%) gondolnak vállalkozás beindítására. Az átlagnál magasabb arányban vállalkoznának Kiskalotán (11,5%) és Székelyjón (10%). A Körösfőre vonatkozó 2,1% nem a vállalkozásellenességet jelzi, hanem azt, hogy itt már a családok nagy része vállalkozó, a piac elvileg telített. A vizsgált mintában 11,6%-ban vannak olyanok, akik a következő két évben másokkal társulva hoznának létre magáncéget. Ezt fontolgatja a munkanélküliek 35,7%-a és a fiatalok 22,2%-a. Azoknak, akikre a kistérségi fejlesztési stratégia kidolgozása vár, érdemes alaposan tanulmányozniuk, mennyire reálisak a vállalkozói igények. Nagyobb arányban (25,2%) vannak azok, akik valamely magáncégnél szeretnének elhelyezkedni. Különösen sokan jelentkeznének alkalmazottként Székelyjón (37,5%); Kalotaszentkirály, Kiskalota és Magyarbikal esetében is 30% fölötti ez az arány, míg Körösfőn 10,4% és Gyerőmonostoron 6,8%. Érdekes, hogy nagyobb számban lennének alkalmazottak a jobban képzettek (38%), a fiatalok (50%) és a romák (85,7%). A foglalkoztatási mobilitás viszonylag alacsony fokát jelzi, hogy a térségben mindössze 20,5% változtatna foglalkozást a következő két évben; ez az arány 47,5% Székelyjón és 23,1% Kiskalotán. Nagy az arány (71,4%) a munkanélküliek körében, a magasabb iskolázottsági szinten lévőknel (30%), a fiatalok csoportjában (33,3%) és a romák között (28,6%).

5. A kistérség adottságai

A helyzetfelmérés lehetővé tette a kistérség erősségeinek és gyengeségeinek a feltárását⁷.

Az értékelés főbb eredményeit SWOT-analízis formájában adjuk meg.

Erősségek	Gyengeségek
<ul style="list-style-type: none"> ▪ A természeti adottságok a szarvasmarha- és juhtenyésztésnek kedveznek. ▪ Az állattenyésztés extenzív, nincs túlzott területi koncentráció. ▪ Egyes községekben (Székelyjő, Kiskalota) magas a fiatalok aránya, akik megfelelő felkészítés mellett jelentős munkaerőpotenciált jelentenek. ▪ A privatizáció a mezőgazdaságban a legelőrehaladottabb, és jogilag befejezettnek tekinthető. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ A természeti adottságok nem kedveznek a növénytermesztésnek, a diverzifikáció alacsony fokú, főleg takarmány- és burgonyatermesztés folyik. ▪ A birtokstruktúra elaprózott és területileg szétosztott, a volt állami gazdaságok átalakulása befejezetlen. ▪ A gazdaságok nagy része önellátásra rendezkedett be, a piaci mechanizmusok hatása nem érvényesül. ▪ Nagyfokú a tökéhiány, nincs sajátos vidéki tőkepiac.

⁷ Vincze Mária: *i.m.* 183–186.

Erősségek	Gyengeségek
<ul style="list-style-type: none"> ▪ A földrajzi helyzet kedvező: áthalad az E60-as nemzetközi út, és a bánffyhunyadi vasútállomáson a nemzetközi vonatok is megállnak. ▪ Népművészeti cikkek készítése és forgalmazása. ▪ Kiváló iparosi és kereskedői szellem. ▪ Faluturizmus fejlesztésének jók az adottságai: <ul style="list-style-type: none"> – elfogadható közúti és lakhatósági infrastruktúra, – élő néphagyományok (népviselet, táncok-dalok, fafaragás, kézimunka-készítés), – műemléktemplomok és -épületek, – hagyományos erdélyi vendégszeretet (étel- és ital-különlegességek, törődés a vendéggel), – hagyományos falusi gazdálkodás, ökológiai termékek előállítás, a ház körüli tevékenységekbe való bekapcsolódás lehetősége, – közeli vonzó földrajzi környezet, hegyi túra-, fűrdési, halászati és vadászati lehetőség, – jó a tejtermék- és húsellátottság. ▪ Magas az erdőterületek aránya, az erdőkitermelés kiegészítő jövedelmet biztosít. ▪ Viszonylag jó a vidéki általános iskolai oktatás (pl. Kalotaszentkirály). ▪ A helyi közigazgatások képviselői aktív partnerei a regionális fejlesztési ügynökségeknek a vidékfejlesztés terén. ▪ A magyar nyelv ismerete. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Gyenge a gazdaságok technikai felszereltsége, az input felhasználás alacsonyabb a technológiai, gazdaságilag indokoltnál. ▪ A mezőgazdasági területek több mint egyötöde leromlott állapotban van. ▪ A mezőgazdasági termékek helyi feldolgozása nincs biztosítva. ▪ Az alacsony mezőgazdasági jövedelmek, a kiegészítő jövedelemforrások szűkössége elvándorlásra készíti a fiatalokat. ▪ A földtulajdon döntő mértékben az időseké. ▪ Megyei és községi utak állapota nem megfelelő. ▪ A távolabbi falvakban a lakások felszereltsége nem teljesíti a faluturizmusban való részvétel feltételeit. ▪ A távközlési infrastruktúra nem kielégítő. ▪ A faluturizmus szolgáltatásai szegényesek, főleg szállást és esetleg kosztot biztosítanak. ▪ A turizmussal mint szolgáltatással kapcsolatos szaktudás nem kielégítő. ▪ Nagyfokú a falvakban az elöregedés. ▪ Viszonylag alacsony az iskolázottsági szint, a szaktudást nem értékelik eléggé. ▪ A vállalkozói mentalitás gyenge, a kockázatvállalást kerülik. ▪ Gyenge a zöldség- és a gyümölcsellátottság. ▪ A közszállítás nem kielégítő (ritkán közlekedő járművek) és a lakosság jövedelméhez viszonyítva drága. ▪ A fiatalok nehezen találnak helybeli vagy közeli munkahelyet a mezőgazdasági foglalkoztatáson kívül. ▪ A mezőgazdaságban alacsony a munkatermelékenység és így a jövedelmezőség is. ▪ A társulási készség gyenge. ▪ Kismértékű a lakossági összefogás a helyi közösségi problémák megoldására. ▪ A közművesítés alacsony fokú, különösen a szennyvízkezelés terén.
Lehetőségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Közösségfejlesztő programokba való bekapcsolódás. ▪ Infrastrukturális fejlesztések megpályázása. ▪ A mezőgazdasági termelők összefogása, társulások létrehozása a parcellák tömbösített megdolgozására és főleg a közös kereskedelmi tevékenységekre (beszerzés, értékesítés). ▪ Mezőgazdasági termékfeldolgozók létesítésének megpályázása. ▪ Hatékonyabb összefogás az önkormányzatok, a civil szervezetek és a vállalkozói szféra között. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ A területi erőzió felgyorsulása, kiterjedése. ▪ Az erdőterületek illegális kitermelése gátolja a fenntartható fejlesztést, növeli a feketegazdaság arányát. ▪ A mezőgazdasági foglalkoztatottság magas aránya, az alacsony munkatermelékenység tartósítja a szegénységet és szociális instabilitást eredményezhet. ▪ Hiányzik a helyi pénzügyi alap a SAPARD-programba való bekapcsolódáshoz. ▪ Az idős földtulajdonosok nem tudnak alkalmazkodni a piacgazdasági elvárásokhoz, képzettségük nem megfelelő, a szaktanácsadási rendszer nem működik.

Lehetőségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kiemelten foglalkozni a fiatalok és a nők hatékonyabb bevonásával a vidék gazdasági, társadalmi életébe. ▪ Idegen nyelvek tanulásának ösztönzése. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ A nagyobb állattartó vállalkozások nem tartják be a környezetvédelmi előírásokat. ▪ Késik az európai uniós termelési normák és a minőségi standardok bevezetése. ▪ Nincsenek felkészített szakemberek a vidékfejlesztési programok kidolgozására, és főleg olyanok, akik a többéves program alkalmazásában folytonosan részt vennének. ▪ A nemzeti és nemzetközi faluturizmus-hálózatokba való aktív bekapcsolódás egyoldalú, a magyarországi átutazó turistákra alapozott. ▪ A faluturizmus költségei meghaladják a hazai turisták fizetőképességét.

Az általános jellemzők mellett jelentős eltérések vannak községenként. Kalotaszentkirály és Körösfő a legdinamikusabban fejlődő községek a térségben, ami egyrészt a helyi civil szerveződések nagyobb aktivitásával és az önkormányzatok jobb nemzetközi kapcsolatainak kiépítésével és ápolásával magyarázható, de lényeges tényezők a nemzetközi útvonalhoz való közelség, valamint a kézimunka és fafaragás hagyományainak kereskedelmi értékesítése terén elért eredmények. Nehezebb helyzetben vannak a főúttól távolabb eső községek, ahol a fent említett előnyök nem érvényesülnek.

Mi a teendő?

Általános következtetésként is megfogalmazható, hogy a vizsgált kistérségben a mezőgazdaság nem képezheti a vidék felemelkedésének motorját, még akkor sem, ha Románia jelentősebb agrártámogatásokat tudna biztosítani. A sok kis és elaprózott földbirtok, a kistérségre jellemző extenzív termelési szerkezet nem biztosíthat megélhetést a családoknak. Vannak ugyan kihasználatlan lehetőségek a mezőgazdaság további fejlesztése terén is, de alapvetően fontos a szemléletváltás: az ágazati megközelítés helyett a vidékkel kistérségi szinten foglalkozni.

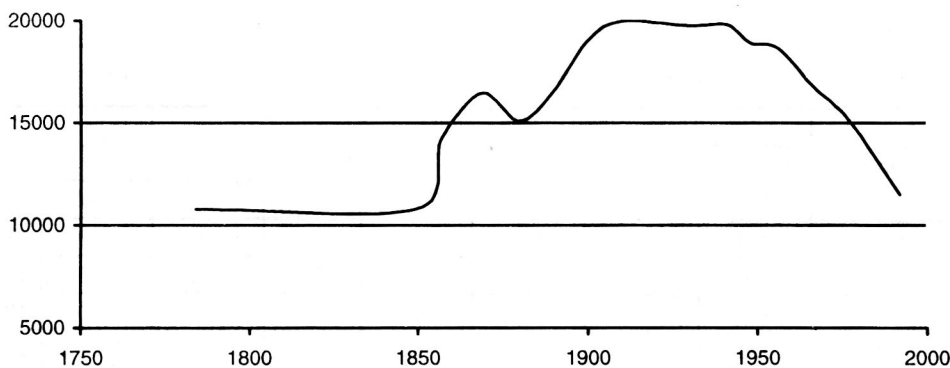
A vidékfejlesztés erőforrás-bevonást feltételez, elsősorban anyagi és szellemi tőkét. Ugyanakkor viszont fontos azoknak az intézményeknek és mechanizmusoknak a fejlesztése, amelyek a helyi fejlesztési projektek kidolgozásában segíthetnek, mert ez a tőkebevonás járható útja. A SAPARD jórészt mezőgazdasági strukturális intézkedésnek tekinthető, amely a piacra termelő mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalkozások felkészítését célozza az egységes Uniós piacra való belépésre, ez viszont csak kis részben jelent vidékfejlesztést, különösen a vizsgált kistérségben, ahol az önellátó kisparaszti gazdálkodás a jellemző. Itt elsősorban a több lábon való állást kell elősegíteni, így a faluturizmust és agroturizmust, a jó minőségű helyi termékek marketingjét, a helyi szolgáltatások fejlesztését, a kézműipart, a kisvállalkozásokat. Ehhez viszont elsősorban a helyi közösségek fejlesztése szükséges, nem csupán szakmai képzéssel, hanem az intézmények felkészítésével, valamint a „dolgozva tanulás” útján. Csakis ezen az úton haladva lehetnek eredményesek a vidékfejlesztési programok, így készülhet fel ez a kistérség is az európai uniós csatlakozásra.

Mellékletek

1. táblázat. A vizsgált községek népességének alakulása 1784–1992 között

A népszámlálás éve	Község/falu						Összesen
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyabíkal	Székelyjő	
1784	3733	2263	2476	1218	422	673	10 785
1850	3839	1632	2124	1390	470	1349	10 804
1857	4581	2664	2489	2013	591	1820	14 158
1869	5315	3186	2892	2202	750	2106	16 451
1880	4638	3038	2479	1939	650	2339	15 083
1890	5141	3086	2792	2177	750	2591	16 537
1900	5547	3160	4139	2298	831	3029	19 004
1910	6202	3563	3377	2527	907	3404	19 980
1930	4893	3875	4147	2651	937	3235	19 738
1941	4762	3788	4647	2579	925	3128	19 829
1948	4257	3688	4284	2685	1006	2998	18 918
1956	4126	3557	4154	2682	1005	3141	18 665
1966	3383	3092	4139	2520	864	2862	16 860
1977	2972	2754	3791	2443	782	2395	15 137
1992	2227	2053	2906	1780	501	2017	11 484

* 1900-ig Bélis község adatai Kiskalotánál találhatóak (1910-ben Bélis 1739 személlyel és 354 házzal szerepel).

2. táblázat. Házak (gazdaságok) száma a vizsgált községekben 1784–1992 között

A népszámlálás éve	Község/falu						Összesen
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	
1850h	717	402	413	259	84	251	2126
1857h	747	434	433	276	87	261	2188
1880h	978	456	525	360	147	408	2874
1900h	1207	674	821	402	141	535	3780
1910h	1331	732	731	482	202	644	4122
1930g	1220	938	970	643	240	665	4676
1992g	960	854	1028	710	225	625	4402

h = házak g = gazdaságok

3. táblázat. Házankénti (gazdaságonkénti) átlagos személyszám a vizsgált községekben 1784–1992 között

A népszámlálás éve	Község/falu						Összesen
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	
1850h	5,4	4,1	5,1	5,4	5,6	5,4	5,1
1857h	6,1	6,1	5,7	7,3	6,8	7,0	6,5
1880h	4,7	6,7	4,7	5,4	4,4	5,7	5,2
1900h	4,6	4,7	5,0	5,7	5,9	5,7	5,0
1910h	4,7	4,9	4,6	5,2	4,5	5,3	4,8
1930g	4,0	4,1	4,3	4,1	3,9	4,9	4,2
1992g	2,3	2,4	2,8	2,5	2,2	3,2	2,6

h = házanként g = gazdaságonként

4. táblázat. A vizsgált községek népességének életkor szerinti megoszlása 1857-ben

Korcsoportok	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
0–5	967	512	446	290	90	370	2675	18,9
6–13	706	461	416	418	133	382	2516	17,8
14–23	862	551	505	420	113	289	2740	19,4
24–39	992	587	505	462	141	402	3089	21,8
40–59	741	405	429	281	81	231	2168	15,3
60+	313	148	188	142	33	146	970	6,9

5. táblázat. A vizsgált községek népességének életkor szerinti eloszlása 1910-ben

Korcsoportok	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalota-szentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
0-5	989	566	590	378	146	682	3351	16,8
6-11	806	472	421	271	123	461	2554	12,8
12-14	359	179	231	156	57	206	1188	5,9
15-19	610	327	321	246	77	320	1901	9,5
20-39	1608	948	866	670	229	867	5188	26,0
40-59	1266	737	675	532	168	558	3936	19,7
60 +	564	334	273	274	107	310	1862	9,3

6. táblázat. A vizsgált községek népességének életkor szerinti eloszlása 1992-ben

Korcsoportok	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalota-szentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
0-4	94	78	134	71	18	159	554	4,8
5-9	106	70	165	65	11	143	560	4,9
10-14	103	134	215	104	9	150	715	6,2
15-19	102	152	229	124	30	141	778	6,8
20-24	111	133	215	123	50	145	777	6,8
25-39	276	262	422	281	58	337	1636	14,2
40-59	647	557	817	532	150	537	3240	28,2
60 +	788	667	709	480	175	405	3224	28,1

7. táblázat. A magyar nemzetiségűek/anyanyelvűek száma. 1850-1992

A népszámlálás éve	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalota-szentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
1850n	465	992	403	711	470	-	3041	28,1
1900a	682	1927	797	1514	822	17	5759	30,3
1910a	650	2301	740	1629	877	22	6219	31,1
1930a	546	2235	781	1751	928	2	6243	31,6
1930n	555	2206	779	1744	927	2	6213	31,5
1941n	492	2374	629	1693	919	1	6108	30,8
1992n	222	1498	336	1385	499	1	3941	34,3

a = anyanyelv n = nemzetiség

8. táblázat. A román nemzetiségűek/anyanyelvűek száma. 1850–1992

A népszámlálás éve	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
1850n	3331	325	1712	670	–	1348	7 686	71,1
1900a	4832	1229	3230	783	5	3008	13 087	68,9
1910a	5475	1256	2611	892	30	3381	13 645	68,3
1930a	4324	1619	3274	886	9	3224	13 336	67,6
1930n	4275	1607	3274	884	10	3209	13 259	67,2
1941n	4234	1398	3943	881	5	3127	13 588	68,5
1992n	1949	555	2446	395	2	1883	7 230	63,0

a = anyanyelv n = nemzetiség

9. táblázat. Az egyéb nemzetiségűek/anyanyelvűek száma. 1850–1992

A népszámlálás éve	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
1850n	43	15	9	9	–	1	77	0,7
1900a	33	4	112	1	4	4	158	0,8
1910a	77	6	26	6	–	1	116	0,6
1930a	23	21	92	14	–	9	159	0,8
1930n	63	62	94	23	–	24	266	1,3
1941n	36	17	75	5	1	1	135	0,7
1992n	56	–	124	–	–	133	313	2,7

a = anyanyelv n = nemzetiség

10. táblázat. A vizsgált községek népességének felekezet szerinti megoszlása 1857-ben

Felekezet	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
Ortodox	3322	156	1991	603	–	560	6632	46,8
Görög kat.	725	874	1	130	–	1249	2979	21,0
Római kat.	10	21	4	4	4	–	43	0,3
Református	505	1608	487	1276	586	–	4462	31,5
Izraelita	19	5	6	–	–	11	41	0,3
Egyéb	–	–	–	–	1	–	1	0,0

11. táblázat. A vizsgált községek népességének felekezet szerinti megoszlása 1910-ben

Felekezet	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
Ortodox	4661	180	2595	641	3	1268	9348	46,8
Görög kat.	851	1238	31	246	26	2113	4505	22,5
Római kat.	22	53	37	22	17	–	151	0,8
Református	602	2020	674	1584	847	9	5736	28,7
Izraelita	56	53	33	34	8	14	198	1,0
Egyéb	10	19	7	–	6	–	42	0,2

12. táblázat. A vizsgált községek népességének felekezet szerinti megoszlása 1930-ban

Felekezet	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
Ortodox	3439	272	3237	732	–	1528	9208	46,7
Görög kat.	842	1326	29	146	9	1701	4053	20,5
Római kat.	2	35	21	14	8	2	82	0,4
Református	563	2147	735	1725	892	1	6063	30,7
Izraelita	16	47	71	20	–	2	156	0,8
Egyéb	31	48	54	14	28	1	176	0,9

13. táblázat. A vizsgált községek népességének felekezet szerinti megoszlása 1992-ben

Felekezet	Község/falu						Összesen	
	Gyerőmonostor	Kalotaszentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyarbikal	Székelyjő	Személy	%
Ortodox	1798	470	2481	385	2	1973	7109	61,9
Görög kat.	7	77	5	1	1	8	99	0,9
Római kat.	2	6	8	6	4	1	27	0,2
Református	218	1443	329	1370	488	–	3848	33,5
Izraelita	–	–	–	–	–	–	–	–
Egyéb	202	57	83	18	6	35	401	3,5

14. táblázat. A vizsgált községek földterülete felhasználási mód szerint 1895-ben

Földterület katasztrális holdban	Község/falu						Összesen	
	Gyerő- monostor	Kalota- szentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyar- bikal	Székelyjő	Terület	%
Összesen	19 885	11 099	35 737	7090	1778	30 742	110 191	100,1
Szántó	4 889	5 148	3 136	2795	824	1 793	18 585	16,9
Kaszáló	7 368	1 419	4 095	836	252	3 883	17 853	16,2
Legelő	3 278	1 923	4792	2105	428	3 845	20 231	18,4
Erdő	3 235	1 919	22759	1106	30	20 377	49 426	44,9
Egyéb	1 115	690	955	248	244	844	4 096	3,7

1 katasztrális hold = 0,57 ha

15. táblázat. A vizsgált községekben az állatok száma 1895-ben

Állatok	Község/falu						Összesen
	Gyerő- monostor	Kalota- szentkirály	Kiskalota	Körösfő	Magyar- bikal	Székelyjő	
Tehén	2158	1434	949	1020	405	1283	7249
Ló	249	189	119	75	23	86	741
Sertés	858	1027	402	637	371	435	3730
Juh	4007	2297	1339	1314	269	2664	11690

A legtöbb táblás anyag forrása:

Traian Rotariu (coord.)–Maria Semeniuc–Elemer Mezei: *Recensământul din 1850. Transilvania*. București 1996. 414.

Traian Rotariu (coord.)–Maria Semeniuc–Iulian Pah: *Recensământul din 1857. Transilvania*. București 1996. 280.

Traian Rotariu (coord.)–Maria Semeniuc–Iulian Pah–Elemer Mezei: *Recensământul din 1857. Transilvania. Ediția a II-a revăzută și adăugită*. București 1997. 580.

Traian Rotariu (coord.)–Maria Semeniuc–Cornelia Mureșan: *Recensământul din 1880. Transilvania*. București 1997. 457.

Traian Rotariu (coord.)–Maria Semeniuc–Elemer Mezei: *Recensământul din 1900. Transilvania*. București 1999. 712.

Traian Rotariu (coord.)–Maria Semeniuc–Elemer Mezei: *Recensământul din 1910. Transilvania*. București 1999. 714.

Neményi Ágnes–Veress Enikő

Gazdálkodás és vállalkozás az erdélyi falvakban

A romániai falvak 1989 után súlyos válsághelyzetbe kerültek, ugyanis a leginkább mezőgazdaságra alapuló rurálgazdaságok nem tudtak beilleszkedni az új gazdasági helyzetbe. A kilencvenes évek elején a téeszkek és állami gazdasági vállalatok gyakorlatilag megszűntek, helyüket pedig nem vették át a piacgazdasági mechanizmusokra épülő gazdálkodási formák (a mezőgazdasági magántulajdon jelenléte 1991 után nem hozta meg a várt eredményeket). Amint az tanulmányunkból is kitetszik, a domináns gazdálkodási forma az önellátáson alapszik. Ám a mezőgazdasági vállalkozás igen kis mértékben van jelen falvainkon, habár egyedül ez jelentheti a megoldást vergődő, kiutat kereső falusi településeinken. A (mindenekelőtt mezőgazdasági) vállalkozószellem kismértékű, mivel az elmúlt tíz év kormányai nem biztosítottak valós segítséget ez irányban, a támogatások mind ez idáig (például a mezőgazdasági kuponrendszer) szimbolikusak maradtak.

Jelen tanulmányunkat egy 1998–2000 közötti felmérésre alapozzuk, amelyet Erdély három falusi településén végeztünk, az empirikus kutatás egy komplex kérdőív, illetve egy félig strukturált interjú segítségével történt egy reprezentatív mintán. Tehát a helyzetfelmérés az új kormány által beígért jelentős mezőgazdasági támogatási program életbeléptetése előtti helyzetet szemlélíti.

A megélhetés különböző forrásai falun

Ha az országban észlelhető átalakulási folyamatot vizsgáljuk, szembevetűnő a falu és mezőgazdaság helyzete, ugyanis a földtörvény alkalmazása nyomán a földek mintegy kilencven százaléka magántulajdonba került. Ez a tulajdonviszonyok radikális megváltozását eredményezte, anélkül azonban, hogy az emberek gyökeresen tudtak volna változtatni a föld megmunkálása vagy az állattartás terén.

Az új társadalmi gazdálkodási modell lényege a vállalkozói magatartás elterjedése, mely kötődik a profithoz és a kockázatvállaláshoz, a piacra való termeléshez. Ez az új magatartási forma bizonyos fokig egyéni tulajdonságok függvénye, olyan egyéni adottságoké, melyek az adott gazdasági feltételek között bátorságot, pénzt, akaratot és rátermettséget kívánnak. Tehát az egyén szintjén új gazdasági magatartás szükséges, mert az önellátó, önfenntartó, hagyományos termelést fel kell hogy váltsa a vállalkozói tevékenység.

A kívánt változások viszont nem csupán egyéni feltételek függvényei, hanem a makrogazdaságiaké is, mint a szakosodott piac, a föld piaca, a mezőgazdasági szolgáltatások megléte, előnyös hitelrendszer működése, munkaerőpiac működése stb.

Kérdésünk az, hogy Romániában léteznek-e az egyéni és társadalmi feltételek a vállalkozói tevékenység számára, és hogy a jövőben tud-e fejlődni ez a fajta tevékenység. Mert Románia modernizációs törekvéseinek jó része az ilyen strukturális átalakulások lehetőségeinek a függvénye.

A vállalkozói magatartás egyéni feltételeit elemezve azt látjuk, hogy ezek leginkább a falusi családhoz és a helyi közösséghez fűződnek. Ezen a szinten a mezőgazdasági vállalkozói magatartás a család kulturális hátterének függvénye. Főként azokról a családokról van szó, amelyek 1948 előtt rendelkeztek földdel vagy egyéb tulajdonnal. E családok közös emlékezetében még él a vállalkozói stratégia. Ezek viszont a lakosság igen kis hányadát jelentik, hiszen sokan azok közül, akiknek emlékezetében még élt a mezőgazdasági vállalkozói szellem, meghaltak vagy kivándoroltak.

A vállalkozói magatartás másik forrása főként a kommunista időszak társadalmi-gazdasági pozícióihoz kapcsolódik. Tehát arról a társadalmi rétegről van szó, amely a mezőgazdasági vagy egyéb ágazatban menedzseri pozíciót töltött be, és kapcsolatrendszerét az új helyzetben is gyümölcsöztetni tudta.

A falusi háztartások fontos jellegzetessége a változatos jövedelemforrások párhuzamossága. A jövedelemforrások egy része pénzbeni, egyéb források természetbeniek.

A falusi népesség jelentős része időskorú, ezek számára a megélhetés legfontosabb formája a mezőgazdasági nyugdíj, mely viszont köztudottan igen csekély. A falusi idős lakosság másik része állami nyugdíjas, ezek a nyugdíjak a mezőgazdasági nyugdíjknál nagyobbak, és a falusi lakosság pénzbeni jövedelmének jelentős részét képezik.

A nyugdíjas háztartások többsége élelmiszert termel saját fogyasztásra. E termelési forma azonban hagyományos módszerekkel folyik (igásállatokkal, lóval, szarvasmarhával stb.), és ezek a termelők csak a termésfelesleget értékesítik a piacon. A falusi háztartások mintegy 55 százaléka ehhez a háztartástípushoz tartozik. A legszegényebb családok a mezőgazdasági nyugdíjasok köréből verbuválódnak.

A falusi aktív lakosság mintegy 30 százaléka valamilyen ipari munkahellyel is rendelkezett, ameddig az ipar nem mondott csütörtököt. A munkaerőnek ez a része a falun lakó, de városra ingázók jelentős részét képezte. Most ez a népesség munkanélkülivé válik, mivel az állami ipar mély válságban van, vagy átszervezik, vagy megszüntetik. Tehát a falusi aktív népesség jelentős része elveszíti munkahelyét, utcára kerül, munkanélkülivé válik, vagy visszatér a mezőgazdaságba mint fő foglalkozásba, bár ezt a tevékenységet eddig is végezte, de csak szabad idejében.

Vizsgáljuk meg tehát azokat az országos szintű strukturális változásokat, amelyek az utóbbi két év alatt végbementek, de amelyekről statisztikai elemzések nemigen készültek.

1. táblázat. A falvak foglalkozási struktúrájának változása 1997–1999 között (%)

Foglalkozási csoport	1997	1999	Különbség
1. Alkalmazott	21,0	16,2	- 4,8
2. Vállalkozó	0,2	0,3	+ 0,1
3. Önfenntartó	2,4	2,5	+ 0,1
4. Földműves	16,1	15,0	- 0,9
5. Munkanélküli	3,8	4,8	+ 1,0
6. Nyugdíjas	55,5	61,2	+ 4,7
7. Egyéb	1,0		- 1,0
Összesen	100	100	

Igen érdekesek a két év alatt történt változások:

– az alkalmazottak részaránya falun 4,8 százalékkal csökkent (országosan az összes alkalmazott aránya 21 százalékról 16,2 százalékra apadt, városban ez az arány 50,5 százalékról 45,8 százalékra);

– enyhe, 0,1 százalékos növekedést mutat a vállalkozói réteg aránya, ez országos viszonylatban roppant kevés, viszont ha összehasonlítjuk a városi adatokkal, ott a növekedés valamivel magasabb, 0,2 % (0,7 százalékról 0,9 százalékra nőtt);

- enyhén növekvő a nem mezőgazdasági önfenntartók aránya is (2,4 százalékról 2,5 százalékra);
- enyhén csökkent a földművesek aránya – 0,9 százalékkal, de ez az adat megtévesztő, mert ugyanakkor a nyugdíjasok részaránya majdnem 5 százalékos növekedést eredményezett, viszont ők is mezőgazdaságból éltek, amiktől nem lehet eltekinteni;
- szintén strukturális változásra utal a munkanélküliek számának növekedése, még akkor is, ha ez falun csak 1 százaléknyi (városon viszont ez a növekedés sokkal jelentősebb, 4,8 százalékról 7,2 százalékra nőtt az arány).

Az empirikus felmérés adatainak részleges bemutatása

Az alábbiakban az általunk végzett empirikus felmérés alapján a minta demográfiai, illetve gazdálkodási struktúráját szeretnénk röviden bemutatni. A kutatás, melyet Erdély három falusi településén végeztünk, a gazdálkodási stratégiák mellett a helyi lakosság magánvállalkozással szembeni mentalitásának változásait volt hivatott felmérni.

Erdély Románia egyik olyan régiójaként van számon tartva, amely földrajzi fekvés, nemzetiség, felekezet, valamint gazdasági struktúra szempontjából a leginkább sokszínű képet mutatja. Az erdélyi falvak realitásainak felmérése és a regionális fejlődési stratégiák kidolgozása a szakértőket is nehéz feladat elé állítja, mivel e sokszínűség folytán igen körültekintően kell eljárni. A különböző kistérségek sajátosságainak alapos felmérése és leírása nélkül nem adhatunk hiteles képet az erdélyi régió gazdasági, társadalmi és demográfiai helyzetéről. E megfontolásból kiindulva az 1998–2000 között elvégzett empirikus kutatásunk alapjául három – földrajzi, gazdasági és nemzetiségi összetétel szempontjából egymástól különböző – falusi település szolgált.¹ Kutatásunkat egy komplex kérdőív segítségével végeztük, mely kiterjedt a falu mentális- és értékrendváltozásaira, de a jelen tanulmányban csak a gazdálkodáshoz kapcsolódó eredményeket mutatjuk be. A mintában szereplő települések kiválasztásában tehát több tényező játszott közre.

A mintánkban részt vevő települések bemutatása

Az 1. falu minden szempontból a leginkább sokszínű képet mutatja: a szomszédos Kolozs megye egyik fontos ipari központjának vonzáskörzetében, ugyanakkor az Erdélyt átszelő egyik főút mentén fekszik. A falu nemzetiségi, illetve gazdasági szerkezete alapján vegyes falu. A mezőgazdaságban dolgozók aránya alacsony (mintánkban 10,8%). A település magánvállalkozói között a mezőgazdasági magánvállalkozók is képviselve vannak, ami a mintánkban szereplő másik két faluban nem jelenik meg (e két utóbbi faluban az erdőipari magánvállalkozás a domináns, elsősorban a minta harmadik falujában). Etnikai hovatartozás szempontjából a leginkább sokszínű képet mutatja, hiszen lakosságát hat különböző nemzetiség alkotja (lásd a 2. táblázatot).

A 2. falu a három település közül a leginkább elszigetelt, hegyi falu, mely nemzetiségi összetétele alapján homogén képet mutat (a lakosság 98,5%-a román nemzetiségű), foglalkozási szerkezete alapján a nem mezőgazdasági szektorban dolgozók szinte ugyanolyan arányban

¹ E három település a Beszterce-Naszód megyei Retteg – Petru Rareș (a tanulmányban továbbiakban 1. faluként jelölve), a Máramaros megyei Felsőszöcs – Suciú de Sus (a továbbiakban 2. falu) és a Hargita megyei Kápolnásfalú – Căpâlnița (a továbbiakban 3. faluként jelölve).

képviseltek magukat a mintánkban (13,7%), mint a mezőgazdaságban foglalkoztatott magángazdák (16,7%).

A 3. falu olyan hegyi település, amely egy ipari város vonzáskörében fekszik. Az aktív lakosság (leginkább a férfiak) a szomszédos ipari központba ingázik, mivel helyi szinten nem létezik olyan gazdasági egység, amely le tudna kötni ilyen nagyszámú népességet. A mezőgazdaságban (leginkább az erdőgazdálkodásban) az aktív lakosság 34,1%-a dolgozik. Ez az arány annak is tulajdonítható, hogy a mezőgazdasági magántulajdon a szövetkezetesítés után is megmaradt (nem létezett sem mezőgazdasági termelőszövetkezet, sem állami farm). A falut 100 százalékban magyar nemzetiségűek lakják.

A minta demográfiai változóinak a bemutatása

A felmérésben részt vevő három településből összesen 344 megkérdezett egyén alkotta a mintánkat. Települések szerint: 110 kérdőalanyunk képviselte az 1. falut, 102 a 2. falut és 132 kérdőalanyunk volt a 3. faluból.

Amint azt fentebb is említettük, nemzetiségi szempontból olyan falvakat választottunk, amelyek reprezentatívak az erdélyi etnikai sokszínűség szempontjából.

2. táblázat. A minta falvankénti nemzetiségi összetétele

Nemzetiség	1. falu		2. falu		3. falu		Összesen	
Román	67	60,9%	100	98,0%	-	-	167	48,5%
Magyar	26	23,6%	-	-	132	100%	158	45,9%
Roma	14	12,7%	2	2,0%	-	-	16	4,6%
Német	1	0,9%	-	-	-	-	1	0,3%
Szerb	1	0,9%					1	0,3%
Zsidó	1	0,9%	-	-	-	-	1	0,3%
Összesen	110	100%	102	100%	132	100%	344	100%

A mintában részt vevő személyek korcsoportok szerinti megoszlása tükrözi az erdélyi (és romániai) falu demográfiai helyzetét, mivel a falu egyik általános érvényű jellemzője az előregedési tendencia. Így mintánkban is az idősebb korcsoportok vannak inkább jelen, az ötven év feletti alanyok aránya a 3. faluban a legkisebb (43,9%), a legnagyobb a 2. faluban, ahol ez az arány 58,8%. A magyarizációt ennek a helyzetnek a két település egymástól eltérő gazdasági-földrajzi háttere adja, így a 3. falu esetében a szövetkezetesítés nem valósult meg a szocializmusban, tehát a mezőgazdaság „szocialista átalakítása” nem üzte el a helyi lakosságot (a közbirtokosságban levő erdők feletti tulajdonjog megszűnte azonban súlyos csapást jelentett, mivel az erdőkitermelés a falu egyik hagyományos megélhetési lehetősége volt). Ipari központ vonzáskörzetében lévén adott volt az ingázási lehetőség, így az aktív lakosság jelentős része (leginkább a férfiak) a közeli ipari központban talált magának állandó munkahelyet. A 2. falu esetében a település elzártsága, illetve a szövetkezetesítés eredményeként a hagyományos gazdasági struktúrák megsemmisülése a hatvanas évektől jelentős elvándorlást eredményezett.

3. táblázat. A minta korcsoportonkénti összetétele falvanként

Korcsoport	1. falu		2. falu		3. falu		Összesen	
15–19 év	-	-	-	-	2	1,5%	2	0,5%
20–29 év	15	13,6%	5	4,9%	32	24,2%	52	15,1%
30–39 év	19	17,3%	14	13,7%	20	15,1%	53	15,4%
40–49 év	22	20%	23	22,5%	20	15,1%	65	18,9%
50–59 év	17	15,4%	26	25,5%	22	16,6%	65	18,9%
60–69 év	21	19,1%	23	22,5%	17	12,9%	61	17,7%
70+	16	14,5%	11	10,8%	19	14,4%	46	13,7%
Összesen	110	100%	102	100%	132	100%	344	100%

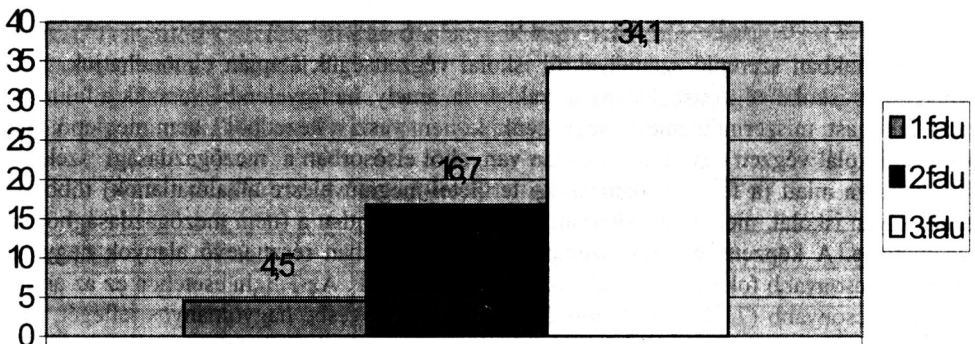
A mintánkban szereplő személyekről iskolai végzettségük alapján elmondhatjuk, hogy a legmagasabb iskolai végzettségi szint a szakiskola, amely, ha figyelembe vesszük a falun ma is létező felfogást, miszerint a „mesterséget senki ki nem veszi a kezdeből”, nem meglepő. A legtöbb szakiskolát végzett egyén a 2. faluban van, ahol elsősorban a mezőgazdasági szektor kilátástalansága miatt (a falu mezőgazdasági területei megművelésre alkalmatlanok) többen végeznek olyan iskolát, mely majd alternatív lehetőséget nyújthat a (nem mezőgazdaságból való) megélhetésre. A képzettségi szint szempontjából a mintában részt vevő alanyok nagy része (75,9%) alacsonyabb fokú iskolai képzettséggel rendelkezik. Az 1. falu esetében ez az arány az átlagnál alacsonyabb (71%), ami bizonyítja a település kevésbé hagyományos jellegét, ahol a képzettség befektetésnek számít. A leginkább elmaradott falunk (a 2. falu) esetében a közép-fokúnál alacsonyabb képzettségűek aránya a legnagyobb (84,3%), de ugyanakkor ezen a településen a legnagyobb azoknak az aránya, akiknek posztliceális, illetve felsőfokú iskolai végzettségük van (13,8%).

4. táblázat. A minta falvankénti iskolai képzettség szerinti megosztása

Iskolai végzettségi szint	1. falu		2. falu		3. falu		Össz.	
Ált. iskolánál kevesebb	43	39,1%	20	19,6%	24	18,2%	87	25,3%
Ált. iskola	17	15,5%	24	23,5%	43	32,6%	84	24,4%
Szakiskola	18	16,4%	42	41,2%	30	22,7%	90	26,2%
Líceum	11	10%	3	2,9%	16	12,1%	30	8,7%
Szaklíceum	8	7,3%	3	2,9%	10	7,6%	21	6,1%
Posztliceális képzés	6	5,5%	7	6,9%	4	3,0%	17	3,8%
Felsőfokú képzés	7	6,4%	3	6,9%	3	2,3%	13	3,7%
Összesen	110	100%	102	100%	132	100%	344	100%

Ami a három falu foglalkozási struktúráját illeti, a mintában részt vevő egyének esetében is igazolódik a romániai falvak nagyfokú előregedési tendenciája, így a mintában szereplő népesség 34,3%-a nyugdíjas (betegségi vagy öregségi nyugdíjat kap). A három falu esetében itt is jelentkeznek különbségek, éspedig a leginkább elzárt településen a lakosság szinte fele nyugdíjas (45,1%), a legmagasabb arányú aktív lakossága 3. falunknak van, amely egyrészt a mezőgazdasági magántulajdon létének tulajdonítható (itt a szövetkezetesítés megghiúsult). Ez a magyarázata annak, hogy ebben a faluban van a legjobban képviselve a magángazdálkodó réteg (34,1%), mely szinte kétszerese a három faluból képviselt mintaátlagnak.

1. ábra. A magángazdák részaránya a foglalkozási struktúrában (%)

5. táblázat. A minta falvankénti foglalkozási struktúra szerinti összetétele

Foglalkozás	1. falu		2. falu		3. falu		Össz.	
Mezőgazdasági diplomás szakember	5	4,5	-	-	-	-	5	1,45
Nem mezőgazdasági diplomás szakember					1	0,8	1	0,3
Nem mezőgazdasági felső vezető	2	1,8	-	-	1	0,8	3	0,8
Adminisztratív személyzet	-	-	9	8,8	1	0,8	10	0,3
Nem mezőgazdasági szakmunkás	7	6,4	14	13,7	22	16,7	43	12,5
Nem mezőgazdasági szakképzetlen munkás	6	5,5	-	-	9	6,8	15	4,3
Magángazda	5	4,5	17	16,7	45	34,1	67	19,4
Magánvállalkozó	5	4,5	4	3,9	6	4,5	15	4,3
Munkanélküli	7	6,4	6	5,9	9	6,8	22	6,4
Betegnyugdíjas	6	5,5	14	13,7	2	1,5	22	6,4
Nyugdíjas	34	30,9	32	31,4	30	22,7	96	27,9

Foglalkozás	1. falu		2. falu		3. falu		Össz.	
Háztartásbeli	28	25,5	1	1,0	3	2,3	32	9,3
Egyéb foglalkozás	3	2,7	4	3,9	2	1,5	9	2,6
Diák, iskolás	1	0,9	1	1,0	-	-	2	0,6
Nem válaszol	1	0,9	-	-	1	0,8	2	0,6
Összesen	110	100	102	100	132	100	344	100

A vállalkozások humán erőforrásai falun

A vállalkozás a romániai polgár számára gyökeresen új típusú tevékenység. Talán csak a körösfői varrottások készítőinek és a korondi fazekasoknak van olyan gyakorlati előnye, amit nehéz behozni. Ez azonban inkább a kézművességet érinti és közvetve a népművészethez kapcsolódik.

Időrendi sorrendben vizsgálva a kérdést, az első vállalkozások a kiskereskedelembe jöttek létre, és ez a tevékenység sokkal erőteljesebb volt a városi környezetben, mint vidéken. A kis üzletek végül megjelentek és működnek falvakon is. A kilencvenes évek elején az emberek idegenkedtek a magánvállalkozásoktól, úgy gondolták, az államnak meg kell oldania minden munkahelyi problémát polgárai számára. A vállalkozókat becstelen embereknek tekintették, akik nem tisztességes úton jutottak tőkéhez, kapcsolatokhoz, és működtetik vállalkozásukat. 2000-ben a családfők foglalkozási státusa szerint és településtípusonként a következő volt a helyzet:

6. táblázat. A családfők foglalkozási státusa szerinti és településtípusonkénti százalékos összetétel

Foglalkozási státus	Városon	Falun	Átlagban
Alkalmazott	45,8	16,3	30,4
Vállalkozó	0,7	0,3	0,5
Önfenntartó	3,0	2,5	2,7
Földműves	0,8	15,0	8,3
Munkanélküli	7,2	4,8	6,0
Nyugdíjas	40,9	60,2	51,1

7. táblázat. A vállalkozók kor szerinti megoszlása országos szinten (%)

Korcsoport	Részarány
30 év alatt	6,9
10–49 év	47,9
50–59 év	15,9

Tehát a vállalkozók zöme középkorú, 40–49 év közötti. A statisztikák szerint a legmagasabb jövedelmek szintén a vállalkozó családokban vannak.

8. táblázat. A vállalkozók foglalkozási ágazonkénti megoszlása országos szinten (%)

Foglalkozási ágazat	Részarány
Mesterség	28,3
Kereskedelem	54,8
Közlekedés	10,6
Más	6,3

Érdekes az a mentalitásbeli változás, amely a lakosságot jellemzi. Míg 1996-ban a megkérdezettek zöme elítélte a vállalkozókat, mára egyre inkább pozitív megítélés kíséri őket. Lássuk tehát, miként vélekednek mintánk falvaiban a vállalkozókról.

9. táblázat. A minta vállalkozókkal szembeni értékítéletének megoszlása falvanként

Vélemény	1. falu	2. falu	3. falu
Tehetségesek	32,7	40,2	41,7
„Nem tudják, hogy mibe fogtak bele”	10,0	18,6	15,2
„Munkanélküliségből menekültek”	6,4	5,9	5,3
Korábbi kapcsolatokat hasznosítottak	6,4	8,8	3,0
Becstelen eszközöket alkalmaztak	21,8	21,6	16,7
Egyéb	11,8	1,0	3,8
Nem tudja	10,9	3,9	13,6
Összesen	100	100	100

Mezőgazdasági vállalkozók faluhelyen

Mint az mintánkból is kiderül, a magánvállalkozók csak igen kis hányadát képezik a foglalkozási struktúrának (a mintában részt vevő gazdaságok 11,04%-a vállalkozó, ez az arány az 1. faluban a legmagasabb (12,7%), ami magyarázható a falu kedvezőbb infrastruktúrájával, valamint a lakosság pozitívabb hozzáállásával a magánszektor kialakulásához. A következőkben a vállalkozás ágazati beosztásáról kérdeztük a minta gazdaságaiban szereplő magánvállalkozókat. Mint azt a vállalkozók a kérdőíves felmérés során bevallották, vállalkozásaiknak nagy része kereskedelmi-szolgáltatási jellegű (54%), ipari jellegű vállalkozás 30%-ban jelenik meg a minta gazdaságaiban szereplő vállalkozóknál, a mezőgazdasági szektorba igen kevesen fektetnek be (a vállalkozások csupán 4%-a mezőgazdasági jellegű). Interjúink során a mintánkban szereplő 1. falu mezőgazdasági vállalkozóinak (az interjúkat 1998-ban és 2000-ben készítettük ugyanazzal a vállalkozókkal) negatív véleményük volt a mezőgazdasági vállalatok jövőjéről, nagyrészt az államot hibáztatva a mezőgazdaságnak mint gazdasági ágazatnak a mellőzése, valamint az ebben az ágazatban tevékenykedő magánvállalkozóknak a semmibevevése miatt.

A földtulajdon és gazdálkodás helyzete

A mintánkban szereplő falvakban 1948 előtt földdel rendelkezett az 1. falu esetében mintánk 82,7 százaléka, a 2. falu esetében 87,3%-a, a 3. falu esetében 95,5%-a. Viszont a kistulajdon volt túlsúlyban. Ez a mostani viszonyok elemzésénél nagyon fontos, mert a falusi népesség legfeljebb pár hektár művelésére volt alkalmas, és ez is inkább az önfenntartó gazdálkodást képviselte.

A saját föld 67,8 százalékát (1. falu), 80,4 százalékát (2. falu), 67,4 százalékát (3. falu) a tulajdonosok maguk művelik, 4–5 százalékuk bérbe adja rokonoknak vagy idegeneknek, de igen kicsiny azoknak az aránya, akik parlagon hagyják a tulajdonukban levő földet.

Arra a kérdésre, hogyan értékesítették az elmúlt év termését, igen érdekes válaszokat kaptunk. Az 1. faluban 51,8% csak saját célra termelt, és a termelők mintegy 15 százaléka értékesítette a termés legalább felét. A 2. faluban a termelők mintegy 70,6 százaléka csak saját célra termelt, a 3. településen viszont saját célra csupán 38,6% termelt, tehát ez a település (melyet monokultúras burgonyatermesztés jellemez) leginkább szakosodott a termés értékesítésére, mert a termelők 24,2 százaléka az egész termést eladta, 12,1 százaléka a termés felét és csak a termelők mintegy 7 százaléka nem értékesítette egyáltalán termését. A helyi piac jelentette a termelők mintegy 40 százalékának a legjelentősebb értékesítési helyet.

Ami a gazdálkodással való elégedettség fokát illeti vessünk egy pillantást a 10. táblázatra.

10. táblázat. A minta gazdálkodással szembeni elégedettségi fokának falvankénti megoszlása

Elégedettségi fok	1. falu	2. falu	3. falu
Elégedett	38,2	42,2	26,5
Elégedetlen	24,5	46,1	57,6
Nem talál más alternatívát	19,1	38,2	56,1

az adott válaszok reális helyzetértékelést tartalmaznak, hiszen a gazdák jelentős része, bár elégedetlen a gazdálkodással, azt is felméri, hogy nincs más alternatíva, de az elégedetlenek jelentős része ennek ellenére tovább folytatja ezt a tevékenységet.

Következtetés

Az általunk leírt gazdálkodás olyan társadalmi feltételek között folyt, amikor a társadalmi beavatkozás, az agrártámogatás még jelentéktelen volt.

A 2001. év folyamán jelentős agrártámogatás tanúi lehetünk. A termelők hektáronként egymillió lejes támogatásban részesülnek, a tenyészállatot tenyésztők is jelentős támogatást kapnak, hasonlóképpen az öntözési társaságok.

Ezek a támogatási feltételek bizonyosan új fejezetet nyitnak az agrártermelésben, a végeredmény remélhetőleg már a mezőgazdasági év végén megmutatkozik.

A reklámozási piac Romániában 1990 és 2000 között

A reklám a marketingkommunikáció sajátos eleme. Olyan tájékoztató tevékenység, amelyet a vállalat a potenciális vásárlók befolyásolása – a termék vásárlásának vagy a szolgáltatás igénybevételének előmozdítása – céljából meghatározott eszközökkel és gazdasági hatékonyságra törekedve végez.¹

A reklámozási piac különösen komplex fogalom: magában foglalja a szponzorokat, a designereket, a fogyasztókat, a különböző reklámtípusokat és reklámelemeket, a reklám eszközeinek és hordozóinak sokaságát.

Szponzoroknak nevezzük mindazokat, akik reklámozásra pénzt fordítanak. Ezek lehetnek a termék vagy szolgáltatás termelői, lehetnek kereskedők, bizonyos gondolatokat terjesztő nonprofit egyesületek vagy egyes esetekben a politikusok, illetve maga a kormány.

Designerek azok a szervezetek vagy személyek, akik kidolgozzák a reklámkampány irányelveit és az általános reklámpolitikát, kiválasztják a terméknek (szolgáltatásnak) legmegfelelőbb reklámtípust, terjesztési közeget, és megfogalmazzák a fogyasztónak szánt üzenetet, majd tesztelik a kidolgozott reklámot, és meghatározzák a terjesztési naplót.

Fogyasztók a reklámozás esetében azok az emberek, akikhez a reklám szól. Rendkívül fontos, hogy a designerek pontosan ismerjék azt a társadalmi réteget, embercsoportot, amelyet a reklám megcéloz. A reklámozás kezdetén a reklámok nem voltak egyénítve (individualizálva), hanem úgymond mindenkihez szóltak. Napjainkban azonban, mikor információáradat önti el a fogyasztót, a reklám individualizálódik, csak egyes érdekelt rétegekhez szól vagy pedig, exkluzív reklám esetén, csak egyes, jól meghatározott embercsoportokhoz.

Az első reklám megjelenése óta (1472, London, egy imakönyvre vonatkozik)² ez a piac is, mint a többi, rendkívüli gyorsasággal gazdagodott, diverzifikálódott. Természetesen ebben közrejátszott a tömegkommunikáció – a nyomtatás, majd pedig a telekommunikáció megjelenése –, amely lehetővé tette az információ távoli zónákba való eljuttatását. Ezek a környezeti változások rendkívüli hatással voltak a reklámtípusokra, állandó jelleggel bővítve ezek számát. Ennek ellenére egyes típusok máig fennmaradtak, immár klasszikussá válva. Ilyenek a sajtóhirdetések, a reklámnyomtatványok, a hirdetőtáblák és plakátok, a rádió- és televízióreklámok, a kirakat és a csomagolás, illetve a kiállítások, vásárok.

Ami Romániát illeti, az üzletemberek két lehetőség közül választhatnak: vagy saját reklámszakembert alkalmaznak, vagy reklámügynökségekhez fordulnak. Mivel az első változat igen költséges, és Románia mai gazdasági körülményei között csak nagyon kis számban vannak olyan cégek, amelyek ezeket a költségeket fedezni tudják, a legtöbb cég ügynökségekhez fordul. Mivel azonban ez is elég nagy tökebefektetést igényel, a szponzorok általában csak egyes, általuk hatékonynak ítélt módszereket alkalmaznak: egyesek a tömegkommunikáció módszereit, mások az eladás- és árpolitika módszereit. Ilyen irányú preferenciájuktól függetlenül mindannyian azonos célt követnek: az eladások ösztönzését és a cégimázs megerteremtését.

Sajnos a világszinten általánosan elfogadott nézethez képest, amely a hosszú távú célokat helyezi előtérbe, a romániai üzletemberek több mint 60%-a a rövid távú célok megvalósítására törekszik, vagyis az áru-, illetve a szolgáltatáseladás mennyiségi növelésére. Ez a hibás felfogás a reklámozásról elhangozott véleményükből is kitűnik, mely szerint a reklámozás rutinfeladat,

¹ Dr. Sándor Imre: *Marketing. Kommunikáció*. Bp. 1992. 56.

² George E. Belch–Michael A. Belch: *Introduction to Advertising and Promotion*. Richard d. Irwin Inc. 1993. 23.

sőt a reklámozásra fordított pénz nem más, mint „pénzkidobás”. Végül pedig meg kell jegyezni, hogy Romániában a szponzorok csupán 25%-a végez koherens és megfelelő reklámkampányt. Ezek az üzletemberek tisztában vannak a reklámozás értelmével és tartalmával, és maguk is szervesen részt vesznek a reklámpolitika kidolgozásában, a reklámszöveg megírásában és a kampány hatékonyságának felmérésében. Az ő stratégiájuk a piac ismeretére, a vásárlók pontos meghatározására, a konkurensek erejének felmérésére és a promotion-mix egyes elemeinek a hatékonyságon alapuló kiválasztására épül. Ami a reklám tartalmát illeti, a szponzorok sokszor elkövetik azt a hibát, hogy más információkat tartanak fontosnak, mint a fogyasztók. Például a termelők hajlamosak a technikai adatokra, a márkára és a cég hírnevére fektetni a hangsúlyt, míg a fogyasztókat – a felmért adatok szerint – elsősorban a garanciák, a plusz szolgáltatások és főleg az ár érdekli. A romániai üzletemberek véleménye szerint a terjesztendő adatok sorrendje a következő:

1. táblázat³

ADATKATEGÓRIA

Üzletemberek

1. Műszaki adatok, összetétel, alkatrészek
2. Termékmárka, cégneve
3. Minőségi garanciák, a termék tartóssága
4. Eladás utáni szolgáltatások, fizetési lehetőségek
5. Eladási ár
6. A termék újszerűsége, eredetisége
7. A konkurensekhez viszonyított előnyök
8. A termék adottságai (biztonság, design)
9. Használati, működési mód
10. Más adatok

ADATKATEGÓRIA

Fogyasztók

1. Termékteljesítmény
2. Eladási ár
3. Termékmárka
4. Előnyök a többi termékhez viszonyítva
5. Minőségi garanciák, tartósság
6. Műszaki adatok, alkatrészek, felépítés
7. Újdonságok
8. Használati, működési mód
9. Eladási hely, elérési mód
10. Más adatok (fizetési mód, gyártási hely)

Ez a felfogás hibás, hiszen amint azt fent láthattuk, a romániai fogyasztók nem ilyen sorrendben keresik az információkat. Őket elsősorban a termék teljesítménye, ára érdekli és csak másodszorban a márka. Mivel azonban a vásárlói magatartást a fogyasztó által fontosnak tartott adottságok határozzák meg, a reklámnak elsősorban a keresett információkat kell tartalmaznia, a többi adatot pedig (működési mód, fizetési módok) elég csak később, külön kérésre megadni.

Megjegyzendő, hogy a külföldi fogyasztók esetében ez a sorrend megváltozik. A magasabb életszínvonalal rendelkező országok lakosai nagy hangsúlyt fektetnek a márkára, mely a minőség szimbóluma, míg az árat csupán a ranglista ötödik helyére teszik.

Ami a reklámtípusok hatékonyságát illeti, a felmérés eredményeiből az derül ki, hogy Romániában a televíziós reklám messze előnyben van a többi reklámhordozóhoz viszonyítva, mind a fogyasztók (79,6%), mind a szponzorok (97,2%) preferencialistáján. Ilyen tekintetben érdekes a rádióreklám esete, amelyet a szponzorok 72,2%-a kedvel, míg a fogyasztóknak alig több mint 19,5%-a, hiszen az elmondottak szerint ennek szövegét nem tudják megjegyezni, és sokszor kimondottan idegesítőnek tartják. Eléggé kedveltek még a hirdetőtáblákon, illetve a központi újságokban közölt reklámok (25%–50%).⁴

³ Maria Moldoveanu–Dorina Miron: *Psihologia reclamei*. Buc. 1995. 61.

⁴ *I.m.* 91.

Természetesen a tanultsági szint nagymértékben befolyásolja a reklámok hatékonyságát, hiszen a végzettség, a kultúra meghatározza az emberek figyelemmegoszlását. Jellemző például, hogy a középiskolát végzettek elsősorban a termék előnyeire kíváncsiak más, hasonló termékekkel szemben, és rendkívül érdekli őket az ár, míg a magasabb végzettségűek elsősorban a termék teljesítményét, márkáját nézik és csak másodsorban az árat. Természetesen nagyon eltérőek a különböző társadalmi kategóriák anyagi körülményei és vásárlói magatartásuk is. Mindezek az elemek nagymértékben befolyásolják a reklámtípus hatékonyságát, hiszen az értelmiségiek többet utaznak, jobban informáltak, és többet keresnek, míg például a nyugdíjasokat kevésbé érinti a pénzügyi blokádnak vagy a munkanélküliség. Tehát más-más reklámtípus lesz kedvezőbb-hatékonyabb a különböző kategóriák esetében.

Ehhez kapcsolódik az Ifjúsági és Sport Minisztérium által végzett felmérés eredménye is, amely tisztán kimutatja, hogy a romániai fiatalok nem kevesebb mint 80%-a a televíziót nézi szabad idejében, több mint 60% zenét hallgat, 58% barátokkal tölti szabad idejét. Kevésbé kedvelt a fiatalok körében az olvasás (40%), illetve a sport és a kulturális tevékenységek, kevesebb mint 5%-kal. Ezt a felmérést 17 városban végezték el, 707 15–30 év közötti alanyon. Ezek közül 383 alagnak nem volt munkahelye. Az elmondottak szerint a fiatalok legfőbb problémája a pénzhiány (49%), a munkakeresés (12%), a saját lakás hiánya (5%) és a saját tehetség kifejezésének nehézségei (3%). Ezek a százalékok pontosan tükrözik a fiataloknak szánt reklámtípusok hatékonyságát: itt a leghatékonyabb a tévéreklám (kedvelt és a fogyasztók számára olcsón elérhető), míg a kulturális előadások (opera, színház) szponzorizálása, a sajtóban közölt reklám, úgy tűnik, a legkevésbé hatásos (drága és nincs érdeklődés iránta). Ez a kutatás arra is rámutatott, hogy hazai felfogás szerint ki fiatal és ki nem: a megkérdezettek 30%-a úgy véli, fiatalnak a 15 és 35 év közöttieket lehet nevezni, 24%-uk szerint a 15 és 30 év közöttieket kerülhetnek ebbe a kategóriába. Csak 8% volt azon a véleményen, hogy fiatal az, aki 20 és 30 év között van. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás is döntő a reklámozás szempontjából, hiszen itt nem lehet ugyanúgy reklámozni egy hölgyeknek való terméket, mint egy olyan országban, ahol a fiatalok közé sorolják még az 50 éveseket is.⁵

Ami a reklámügynökségeket és a reklámspecialistákat illeti, ezek száma a hirdetéskultúrával rendelkező országokhoz viszonyítva alacsony. A felkészültség és a jártasság hiánya a reklámozás szakterületén mind mennyiségileg, mind minőségileg érzékelhető. Ahogy azt a korábban végzett vizsgálatok is megmutatták, Romániában a reklámdesignerek szakmai felkészültsége nagyon változatos: elkezdve a pénzügyi, menedzsment, informatikai, mérnöki, filológiai képzettségtől egészen a képzőművészeti végzettségig minden megtalálható. Az ezen a területen dolgozók nagy többsége napról napra, saját tapasztalat alapján fejlődik. A designerek több mint 50%-a rendkívül fiatal, 30 év alatti, és saját bevallásuk szerint szenvedélyesen szeretik a szakmájukat. Képességeik és sokoldalú felkészültségük azonban lehetővé teszi számukra, hogy a reklámkampány teljes folyamatában részt vegyenek.

Az a tény, hogy a tervezők részt vesznek mind a reklámprojekt elkészítésében, mind a teljes hirdetési politika kidolgozásában, a fejlett gazdaságú országokhoz viszonyítva meglepő ugyan, de nem feltétlenül negatív. Sokoldalú tapasztalatuk lehetővé teszi számukra, hogy az általuk kidolgozott reklámokat összhangba hozzák a hirdetési kampány többi részével, éspedig a kiállításokkal és vásárokkal, amelyeken a cég részt vesz, a cég által szponzorált vetélkedőkkel és előadásokkal, illetve a cég kiállítóüzletével. Ezáltal közvetlen kapcsolatba kerülnek a vevőkkel

⁵ Media&Advertising Club. Imprimeriile Media Pro S.A. 1999/19. 11.

és versenytársakkal, jobban megismerik őket, és versenyképesebbé válnak. Valójában csak ilyen módon érthetik meg igazán a vásárlói sztereotípiákat, a legkedveltebb és leghatásosabb reklámtípusokat, a piac tendenciáit, és csak így képesek a reklámozást a változásokkal összhangban tartani, vagyis modernnek megmaradni.

Romániában a tervezők csak alig 4,3%-a van azon a véleményen, hogy hazánkban uralkodóvá vált egy bizonyos reklámvonal, azaz teret nyert volna valamilyen divat. A designerek azonban elmondták, az, hogy egy termék divatos-e vagy sem, jelentősen befolyásolja az illető termék reklámkampányát. Ha a termék divatos, új, akkor arra törekednek, hogy a fogyasztók figyelmében tartsák, aláhúzva újszerűségét és sajátosságát. Megpróbálják megtalálni a gondolat lényegét, a terméket legmegfelelőbb módon kifejező metaforát. Egy levitézlett terméket azonban már sokkal nehezebb a fogyasztók kedvencei közé beiktatni. A már divatjamúlt termékek esetében a designerek egy intelligens megfogalmazást keresnek, amelynek segítségével újra felhívhatják a figyelmet a termékre, kiemelve még mindig aktuális jellemzőit, hangsúlyozva hasznosságát és teljesítményét. Egy ilyen ismételt piacra dobásnál újra kell gondolni az egész hirdetési stratégiát, és egy egészen újat, egy meghökkentőt kell kidolgozni.

A romániai tervezők legfontosabb ihletforrásai a saját tapasztalat, a szakirodalom, más szakemberek munkái, hazai és külföldi reklámok, jelenkori művészeti áramlatok, a társadalmi események, illetve a természet.

Ezenkívül léteznek más képeletet serkentő eszközök is: a barátságos környezet, mely magában foglalja mind a természeti elemeket, mind a tervező temperamentumának megfelelő kiegészítőket, vagy a zene, amely általánosan elfogadott vélemény szerint serkenti a fantáziát. Természetesen szerepet játszanak még a környezetükben élő emberek, akik vagy tette készítetnek, vagy visszahúznak, illetve az olyan serkentők, mint amilyen a kávé, a cigaretta és az alkohol. De mindezek, vallják be végül a megkérdezettek, messze elmaradnak az önbizalom, a termékbe vetett bizalom és a hasznosság érzése mögött, sőt az anyagi juttatás, a fizetés mögött is, amely, vallják a hazai tervezők, maga is jelentős szerepet játszik a legmagasabb hatékonyság elérésében.

A reklámtervezés területe éppen olyan komplex és elbűvölő, mint amilyen nehéz is. Nehézsége elsősorban az etikai elvárásokban áll, amelyek mind a szponzorok és versenytársak, mind a fogyasztók részéről megjelennek. Ezek az elvárások főleg a korrektségre vonatkoznak, amely a szponzorokkal szemben a titoktartást és egyenlőséget, a versenytársakkal szemben a fair-playt, a fogyasztókkal szemben pedig a valósághoz való hű ragaszkodást jelenti. A designereknek azonban magukkal szembeni kötelességük az eredetiség, a jólinformáltság és az, hogy a legmagasabb pozíciót érdemekkel szerezzék meg.

A designerek presztízse a rekláminformációk pontosságától és az őszinteségtől függ. Ilyen tekintetben fontos szerepet játszik az erre vonatkozó törvénykezés ismerete, főleg a copyrightra, a szellemi tulajdonra és a szociálisan nem kedvelt termékekre vonatkozó előírásoké.

A Romániában jelenleg működő nagy reklámügynökségek kedveltségének jellemzése céljából egyik híres reklámügynökség, a Leo Burnett&Target felmérést szponzorált arra vonatkozólag, hogy milyen a hazai reklámszponzorok véleménye és hozzáállása a hirdetési szolgáltatókhoz. A felkért Daedalus Consulting, Marketing&Research cég 62 olyan nagyvállalatot kérdezett meg, amelyek 1999-ben több mint 100 ezer dollárt fordítottak reklámkampányokra. A felmérés során a következő változókat követték figyelemmel: a különböző reklámügynökségek egyéniségét, az ügynökségek kiválasztásában használt legfontosabb kritériumokat, a keresett minőségi jellemzőket, a reklámügynökségekről alkotott általános véleményt, illetve azokat a területeket, amelyek továbbfejlesztésre szorulnak. Az eredmény kimutatta, hogy a nagyvállalatok

a jövedelmüknek körülbelül 66%-át fordítják reklámozásra, és a sales-promotion (eladásösztönzés) reklámozási típust, a public-relation (kapcsolatszervezés) aktivitásokat, az esemény-szervezést (szponzorizálás) és a direkt-marketinget (közvetlen eladás) alkalmazzák. Ezekre a reklámtípusokra saját jövedelmükből, az előző sorrendben, 16%-ot, 6%-ot, 6%-ot és 6%-ot fordítanak. A nagyvállalatok (57%) szeretnek egyetlen, teljes körű szolgáltatást nyújtó (full-service) reklámügynökséggel dolgozni (72%), hiszen így könnyen összehangolható több termék vagy szolgáltatás hirdetése. A reklámügynökség kiválasztásának leginkább használt módja a pitch (összejövétel) szervezése (39%), amelyen minden reklámügynökség megjelenhet, tetszés szerint. Úgy tűnik, hogy a román reklámozási piacon a kitarás gyakori, hiszen a megkérdezett vállalatok 71%-a nem kívánja kicserélni azt a reklámügynökséget, amellyel jelenleg dolgozik. Amelyek mégis ezt szeretnék, azok az eredeti gondolatok hiányát, a határidők túllépését és a túl magas árakat kifogásolják. Itthon egy reklámügynökség legfontosabbnak tartott jellemzője a kreativitás. A szponzorok ezt többre értékelik, mint a hírnevet vagy a befolyást. Úgy találták, hogy a kisebb ügynökségek jobban figyelemmel kísérik a klienseik kívánságait, együttműködőbbek és rugalmasabbak. Így aztán a közepes nagyságú reklámügynökségek a legkedveltebbek, amelyek minden pozitívummal rendelkeznek. A magukat reklámozó vállalatok azon a véleményen vannak, hogy az a mód, ahogyan egy reklám ki van dolgozva, egyértelműen jellemzi az illető reklámügynökség minőségét. Ilyen szempontból az ügynökségeknek be kell tartaniuk kötelezettségeiket, jól kell ismerniük a romániai piacot, jó kommunikációs készséggel kell rendelkezniük, meg kell érteniük ügyfeleik óháját, és – nem utolsósorban – minőségi szolgáltatásokat kell nyújtaniuk. A felmérést szponzoráló Leo Burnett&Target reklámügynökség vezetősége elmondta, hogy e kutatás által igyekeznek jobban megismerni romániai klienseik elvárásait, hiszen számukra rendkívül fontos, hogy ismerjék azokat a kritériumokat, amelyek alapján a szponzorok reklámügynökséget választanak, és amelyek alapján különféle minőségi kategóriákba osztják ezeket. Természetesen csak így lehetett a cég piaci pozícióját megismerni és ezáltal megtalálni saját szolgáltatásaik javításának legmegfelelőbb módját.⁶

Végül is levonhatjuk a következtetést, hogy a romániai reklámozási piac csak 1993–1994-ben kezdett valóban működni, és még ha jelenleg fejlett reklámpiacról beszélünk is, ahol megtalálhatóak ennek a területnek az elengedhetetlen elemei (reklámozással, médiával foglalkozó cégek, reklámszakemberek és valamelyes reklámkultúra), mégis azt kell megállapítanunk, hogy a román piacon még mindig nagyon nagy a fejtelenség. Ez a negatívum kombinálódik a gyenge gazdasági helyzettel, ami tudvalevően összeférhetetlen a hatékony, jól működő reklámpiaccaal, és egy sokszor már neveltséges eredményhez vezet: az alacsony médiaárak és a hozzá nem értő menedzserek tevékenységéből származó inefficiens, céljukat el nem érő reklámokhoz, amelyek másra nem jók, mint valamiképpen elkábítani a közönséget. Annak ellenére tehát, hogy a romániai reklámozási piac évente 30–40%-kal növekedett, még egyszer el kellene gondolkodni azon, hogy mi is a reklámozás célja: a minőség-e vagy a mennyiség, és ennek függvényében kellene a romániai reklámozás jövőbeli tendenciáit meghatározni.

⁶ Media&Advertising Club. Imprimeriile Media Pro S.A. 1999/18. 1.

IN MEMORIAM

In memoriam: Wabrosch Géza professzor 1929–2000

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület támogatására létesített Gróf Mikó Imre Alapítvány legutóbbi tanácskozásán a gyász ült és a fájó hiány. Wabrosch Géza orvosprofesszor, kuratóriumunk tagja 2000. november 25-én befejezte földi pályáját.

Megtisztelően engem kértek társaim, hogy búcsúzókat írjak. Úgy érzem, lehetetlen. Mert a gyermekkor időtlen korától ismerem, és gyermekkorunk nem szokott meghalni. Mert könnyű volt Antigonénak, még nem koptak el, nem devalválódtak a szavak. Mert századunk, amellyel együtt élt, és amellyel távozott, sok mással együtt, elvette tőlünk a jogot az elmúlás igaz, ünnepi világformáló méltóságának kifejezésére. Mert Wabrosch Géza személyisége, kulturáltsága szétöri a műfaj szabályait, mert ismerem a mozdulatát, ahogy elhárított minden nagy kijelentést, minden formalitást, ahogy viselte a medicina mindentudásának és fegyelmének páncélszövetét, még az utolsó hetekben, a „*mint a forró csontok a máglyán*” napjaiban is. Tisztelettel kell megállnunk ezen a küszöbön. Marad, nehéz lélekkel, az emlékezet.

Az elmúlás átrendezi az idő dimenzióit, legyőzi a határokat. 1989. december végén az erdélyi lázas hírek között rövid tudósítás jött, az ott élő neves történész válságos állapotban van, operálni kellene, de Romániában nincs gyógyszer, és hiányzanak a megfelelő műszerek. Telefon hajnali hétkor, és délben már önkéntes segítők szállították át a határon küldeményeit, s amatőr rádiósok sugározták a főorvos úr üzenetét, hogy a beteget készen várja az osztály. Az az ember volt ő, aki azonnal átlátta mindig, elméletileg és gyakorlatilag is, mikor mit lehet, mit kell tennie. De sok más is volt. Akkoriban a Szent János kórház urológiai osztályán hirtelenül izgalmas erdélyi központ keletkezett körülötte. 1990 januárjának ködös késő délutánjain jó néhány történész, néprajzos, régész látogatta a lábadozó betegeket, ide tértek be először az odaátról jövők, végeérhetetlen váltólázás diskurzusok folytak arról, hogy mi történt, mi az esély, s az ő akkori józan diagnózisait azóta ridegen igazolta az idő.

Gyógyító munkásságának terrénumait mi történészek nem tekinthetjük át. Biztos nyugalmából mindig is érzékelhettük szakmai felkészültségének magas színvonalát, s kollégái elismeréseiből felmérhetjük a fegyelmezett szenvedéllyel üzött hivatás, a nagy volumenű életpálya ropant dimenzióit.

Az orvostudomány és az orvostársadalom a magyar és az európai urológia kiemelkedő, nagy-szabású személyiségét gyászolja. Munkatársai, tanítványai, kollégái a Szent János kórház urológiai osztályával több mint négy évtizeden át összeforrott, elhivatott egyéniségtől kellett hogy elbúcsúzzanak, aki ezt a tömegesen látogatott osztályt mint vezető főorvosa az ország első gyógyintézményei színvonalára emelte. Amint tanítványa és utódja megemlékezésében kiemelte, az országban elsőként vezetett be szakterületén új gyógyítási eljárásokat, mint például a lézersebészet, az „extracorporális lökéshullámú közúzás” – de hogyan is követhetnénk a gyógyítás tudományának ma már szédületes fejlődésében, kandidátusi disszertációjától a különböző területeket felölelő szakmunkái lapjain s a nemzetközi konferenciákon. Nem vehetjük számba az erdélyi magyar orvoslás és az orvostudomány fejlesztését célzó közreműködését, szakmai tanácsait, segítő tetteit, nemzetközi elismerésének tanúsítványait a különböző orvostudományi

társaságokban és a hazai díjakat, 1997-ben több évtizedes munkásságát a Batthyány–Strattmann-díj ismerte el.

Betegei sokaságát határainkon innen és túlról sem mérhetjük fel, de tudjuk, hogy a legtöbbet adta, amit orvos adhatott, hitet, bizalmat, bátorságot, és velük együtt szállt harcba a bánattal is. Azt viszont ismerjük, hogy milyen érték ebben az országban a tudományos iskola, mert generációk építkezéséből jön létre, és itt nevelődik a jövő.

Mester dőlt ki, különleges tehetség, aki képes volt rá, hogy a magyar urológiában iskolát teremtő Noszkay Aurélnak (1900–1986) szellemét megőrizve, örökségét az új kihívásoknak megfelelően fejlessze tovább, a legjobb nemzetközi színvonalon teljesítse ki, és amikor avatatlán kezek megsemmisítéssel fenyegették, sikerrel küzdött meg érte, s mentette át. Megadatott néki az analitikus és szintetizáló tudást egyesítő készség, ez a világ más tájain oly nagyon megbecsült, mert ritka tulajdonság és a közösségteremtő képesség.

Szobájában századok, vélemények, tudományágak randevúztak szüntelen. A falakon Hippokratész, Apáczai Csere János, másolatlapon a British Museum híres Sloane-gyűjteményének kódexéből az előd, az urétert metsző 12. századi medikus, névtelenül, mint Babits Mihály *Psychoanalysis christiana* versében a gótikus szobor faragója és Bartók kékszakkallú hercege egy operai kosztümtervrajzon, az ablak mellett pedig az atyai mester, odébb az utód munkatársával a kórházkert fái alatt.

Összefutottak nála ismert költők, írók, szociológusok, orvosok, művésznők és miniszterek, kicserélődtek vélemények, amelyek különben nem találkoztak volna soha, s itt a második emeleti sarokszobájában, ahol a fél város benézett az ablakokon, a professzor úr varázslatos szalont vitt, évtizedeken át, beszélgetett nála a széthulló világ, Erdély és Magyarország, a grófnő és a mérnök, Marosvásárhely és az acélgyár Tarjánból. Gyakran magunkra kellett hogy hagyjon, s amikor órák múlva a múltból vagy a vizsgálóból visszatért, válaszai olyasféle folyamatos jelenlétet érzékeltettek, amely annak idején a humanisták sajátja volt, akik a Respublica Christiana egységét elvesztő Európában gondolataikkal hidalták át a távolságokat, és hordozták az értelmiségi pálya elviselhetetlen terheit.

Úgy vélem, sokoldalúsága, nyitottsága, a természettudományok és a humán tudományok egységét átfogó szemlélet, amelyről ma úgy esik sok szó, hogy a 21. század jellegzetessége lesz, családi öröksége volt, pedagógus édesanyja s főleg a nagypapa hagyatéka. A nagypapa, az acélgyár főmérnöke, Wabrosch Béla (1858–1946) emlékéét újságcikk és régi antik óra idézte az unoka otthonmeleget sugárzó kórházi lakosztályában.

Gyermekkorának színtere, Salgótarján, a Mátra északi völgyében nyújtózó, kamaszkorú hatar menti kisváros, szűk utcákba bekönyöklő hegyeivel, fenyesekkel koszorúzva, sokféleséggel adhatott útravalót, a gyárak, a bányatelepek, a vármegye, a beköltöző palóc vidék, a változatos lakosság, a négy vallás hívei, a különleges személyiségek formálták itt a jövő generációt, és mint Erdélyben is, szétválaszthatatlan egységben fonódott itt össze természet és történelem.

Egyetemi éveit a porig bombázott Budapesten kezdte. Túlélt világháború, kifosztott ország nemzedékének meghatározó létélménye volt és értékrendet jelző ütelágazás: igazság, erkölcs, kötelességtudat, szakadatlan jobbító igyekezet s a mégis és ismét és mindennek ellenére a megújulásokba vetett remény.

Életének táguló körei München, Stuttgart, Párizs, Bécs, Mainz, Kolozsvár, Hamburg... Tudjuk, nagyon szeretett utazni, és bejárta a világot. Kereste a legújabb kutatások tapasztalatait, a legkorszerűbb megoldásokat, a hazahozható értékeket.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapító tagja volt, és 1992. szeptember 23-án, Budapesten a Püski Könyvesházban mint az Egyesület Orvostudományi és Gyógyszerészeti Szakosztályának tagja ő mutatta be az erdélyi orvosok generációinak szakmai fórumául szolgáló újra megjelenő *Orvostudományi Értesítőt*: „Nem tartom magam erre méltónak, mégis elvállaltam, mert kötelez erre a hosszú évek barátsága, amely az erdélyi magyar írókhoz, tudósokhoz, orvosokhoz köt. Ez

a barátság egyrészt fehér asztal mellett, nagy együttérzéssel beszélgetve, másrészt munkában, a műtőasztal mellett született és vált tartóssá.” *Az orvoslás az anyanyelvi műveltség része* címmel elmondott gondolatai semmit nem vesztek az időszerűségükből. „Az 1876-ban alapított és 1948 óta hallgatásra ítélt folyóiratnak ma nemcsak művelődéstörténeti és szakmai jelentősége van, hanem a magyarság megmaradásának sorskérdésében is nagy szerepet játszik... Realisan kell értékelnünk ennek jelentőségét. Nem kevés nehézség leküzdése maradt meg mai feladatul. Évszázados tapasztalatok alapján ebben a nehéz helyzetben is történelmi példáinkhoz, elődeink bölcsességéhez kell fordulnunk, akik a tudás, a műveltség és kultúra elsajátításának fegyverével védtek meg, mentették át a magyarságot, és tették elismertté világszerte a magyar nevet. Úgy gondolom, ezt kell nekünk is folytatni, tudatosan segíteni, támogatni az erdélyi magyar orvoslást, az orvostudomány fejlesztését.”

Hűséges barát volt és vonzó, igényes, nyugtalan szellem, szerény és közvetlen, de szigorú, szuverén, zárkózott. Ha túllontul is elárasztottuk történelmi munkáinkkal, ezt csak az ő meglepően eleven és értő érdeklődése okozta. Merenghetünk, mikor jutott ideje rá, hogy áttekintse az *Erdély története* három kötetét, Mikes leveleit, az *Őrszavakat*, hogy friss érdeklődéssel lapozzon bele a *Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* súlyos kötetibe, és türelme, hogy kövesse Zrínyiről a bonyolult szövegkritikai fejtegetést az *Elvesztett időben*.

Már a nyolcvanas évek második felében ismerte a történelmi ökológia lényegét, amikor idehaza nagyon kevesen értették, miről van szó. Korán, bizonyos, hogy az elsők között használta az „életminőség” fogalmát és szorgalmazta az élő szervezet harmóniájának megőrzése érdekében az ökobiotikus szemléletváltást. Nem találkoztam még tömörebb és a lényeg jobban megragadó megfogalmazással az orvoslás hatékonyságának összetevőiről a különböző történelmi korszakokban, mint az ő egyik cikkében, *Ökobiotikus tényezők javítása az orvoslásban* (1998). Mindig tudta, mi történik egykori szűkebb pátriájában. Magas fokon művelte a derűs, játékos társalgás művészetét. Közel álló barátai ismerték széles körű érdeklődését, s tapasztalhatták tájékozottságát, akár filozófiai kérdések vagy új irodalmi irányzatok kerültek szóba. A fogalom eredeti gondolatokat kicserélő értelmében lehetett vele valóban megbeszélni úgyszólván mindent, Cézanne befejezetlen képeit és a szimbólumok asszociációs világában kifejeződő létélményeket. Évek óta vitattuk, hogyan és milyen utakon lehetett volna, kellett volna egy szép és igazságos társadalmat idehaza a Kárpát-medencében szervesen felépíteni, s próbáltuk különböző nézőpontokból beméregtetni, hol vesztette el vajon a világ a kultúra megtartó erejét. Amit még tudtak a nagyapák. És tudott ő is. Különben miért is mondta volna: „*Bízom az utódaimban!*”

Az idő fénytörésében a teaurált emlékeink metamorfózisa zajlik. Ferences hitoktatónk annak idején a harmincas évek közepe táján, folytatván rendjének csíksomlyói színjátszó hagyományait, együtt szerepeltetett minket, s amikor nem érttem a rendező intését, hogy el kell hagynunk a színpadot, ő szigorúan rám szólt: „*ki kell táncolni.*” Létünk véges voltát elfogadó élményét a középkori művész a „*danse macabre*” képzetével fogalmazta meg, s mi mást mondhatnak már ezután a gyerekkor mélyéről hangzó szavak is, a múlt közös hullámhosszán, az élet felfoghatatlan folyamatosságában.

Barátok, nemzedéktársak, tisztelők és tanítványok sokaságával együtt úgy érezzük, hogy időnek előtte távozott. Megrendülten vesszük tudomásul, hogy a telefonvonal végéről nem szól vissza, ajtaja immár a számunkra terra incognita világába nyílik. Addig is – Szent Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt leveléből – „*megmarad a hit, a remény, a szeretet, e három; ezek közül pedig a legnagyobb a szeretet.*”

R. Várkonyi Ágnes

Bereczki Ferenc (1921–2000)

Az élők privilégiuma, hogy élvezhetik az előttük jártak fáradozásának összes eredményét. De ez kötelességükké is teszi, hogy a tisztas munkát követendő példáit mutassák fel tanulságul a nyomukba lépő újabb nemzedékeknek, és őrizzék meg azok emlékét, akik kiemelkedő érdemeket szereztek közösségük javának szolgálatában.

Különösen nagy szükség van erre manapság, amikor az emberek nagyon feledékenyeknek mutatkoznak. Pedig a közelmúlt keserves tapasztalataiból sok mindent megjegyezhetek volna. Például azt, hogy a tudományok világában a szervezeti keretek és a munka folyamatossága biztosíthatja a leghatékonyabban a fejlődést. Ezen a területen leggyorsabban a korábbi nemzedékek eredményeire építkezve lehet előbbre jutni. Arról sem kellene megfeledkezni, hogy napjaink köztudatában már elmosódott a saját magunk hasznára és a közösség javára végzett munka közötti minőségi különbség. Csak egy-egy tisztas élet lezáródásakor figyelünk fel a kettő közötti jelentős értékkülönbségekre. Önkéntelenül ilyen és ezekhez hasonló gondolatok tolnak elő Bereczki Ferenc tagtársunk halálának hírére azokból, akik részesei voltak az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. évi újjászervezésének.

Elhunyt munkatársunk nem tartozott ugyan az Egyesület vezetői vagy a tudományok jeles művelői közé, mégis megörökítendő szerephez juthatott az újjászervezésben, mert egyszerű tagjainknak azt a tisztas típusát testesítette meg, amilyenekben napjainkra oly erősen megfogyatkoztunk.

Bereczki Ferenc 1921. július 6-án Szászrégenben született. Az ottani római katolikus polgári iskola elvégzése után, 1940 őszén a közeli Alsórépára került jegyzőségi írnoknak. Innen vonult be katonának 1942-ben Marosvásárhelyre. Kiképzése után, a háború utolsó szakaszában a frontra került, alakulatával részt vett a felső-magyarországi utóvédharcokban. Ezek során kisodródott Csehországba, ahol 1945 tavaszán egységével együtt fogságba esett. A Szovjetunióba szállítástól azonban, szerencsés véletlenek folytán, sikerült megmenekülnie és még annak az esztendőnek őszén hazavergődnie Erdélybe.

Tulajdonképpen pályája csak ezután kezdődhetett el Dicsőszentmártonban, ahol az ottani téglagyárnak lett a tisztviselője. Ott hamarosan felfigyeltek a talpraesett, jó szervezési készséggel megáldott munkaerőre, és rövid időn belül tervfelelősi, majd osztályvezetői beosztást kaptak. Itteni lehetőségeit a tanulni vágyó fiatalember arra is felhasználta, hogy esti tanfolyamon a gimnáziumi osztályokat szintén elvégezze és 1962-ben érettségi vizsgát is tegyen. Bereczki Ferenc ekkorára azonban már ismertnek számított a kisváros üzemének köreiből, és rövidesen átcsábították a bútorgyártásra berendezkedő kisipari szövetkezetbe szervezőnek, ahol megtalálta igazi munkaterületét. Nem kis része lett abban, hogy a kezdetben jelentéktelen szövetkezetecské 600 fős üzemmé növelte ki magát, mely nemcsak az országban, hanem külföldön is (főként Franciaországban) jó hírnévnek örvendett a legigényesebb megrendelések kifogástalan teljesítése révén. Bereczki Ferenc Temesváron és Bukarestben alaposan felkészült a kedvére való új munkakörében adódó feladatokra, állandóan tanult, és 1981-ben történt nyugdíjba vonulásáig a szövetkezet termelési osztályának műszaki vezetőjeként a bútortervezés és bútorgyártás országosan elismert és számon tartott szakemberei közé küzdötte fel magát.

Bereczki Ferencet a természetében rejtőző szenvedélyes tudásvágy tette kitűnő ipari tervezővé és szakemberré. Meglehető, hogy milyen világosan látta a tudományok jelentőségét az ipari fejlődésben. Ez a felismerése tette az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezésének, az elődöktől örökölt keretek hasznosításának egyik leglelkesebb és legönzetlenebb támogatójává.

Legszemélyesebb ügyének tekintette a magyar nyelvű tudományosság iránti érdeklődés felkelését városának magyar lakói körében. Munkájának eredményeként elsőként Dicsőszentmártonban jött létre Egyesületünk mintaszerűen működő, meglepően népes helyi szervezete. Innen terjedt el Erdély-szerte a Múzeum-Egyesület vidéki szervezésének ez az új formája. Bereczki tagtársunk a tudományok hivatásos művelőit is megszegyenítő buzgósággal fáradozott azon, hogy a tudományos ismeretek városa magyarjaihoz anyanyelvükön jussanak el, mégpedig jól működő, korszerűsített szervezeti keretek által biztosított módon.

Bereczki tagtársunk értékrendjében kiemelt tekintélye, hitele volt az írásnak, a könyveknek. Nyugdíjas éveiben maga is írásban örökítette meg talán legnagyobb élményét, életének a fronton töltött időszakát. Csak utólag, a Magyar Hadi Levéltárban derült ki, hogy marosvásárhelyi alakulata háborús szereplésének egyetlen írásos emléke az ő frontnaplója. E vállalkozásának sikere bátorította fel arra, hogy tervbe vegye Dicsőszentmárton 20. századának monográfiáját, annak bemutatását, hogy a kis mezővároska miként fejlődött ipari központtá.

Ez a terve foglalkoztatta, erről beszélt az Egyesület tavalyi közgyűlésén, melyre szokása szerint ezúttal is feljött Kolozsvárra, de a nyáron megbetegedett, és egyhónapi kórházi kezelés után 2000. szeptember 21-én 79 éves korában Dicsőszentmártonban elhunyt. Két nappal később szülőföldjén, a magyarrégeni református temetőben helyezték örök nyugalomra.

Egyesületünk legidősebb tagjai még tudják, hogy a Múzeum-Egyesület és az erdélyi magyar társadalom kapcsolatrendszerében a tudomány népszerűsítése területén mekkora fontossága volt a Bereczki Ferenchez hasonló lelkes tagtársainknak. Ők alkották azt az éltető hajszálerőhálózatot, mely biztosította a teljes összeforrottságot, azt, hogy Egyesületünk éltető szerepet tölthessen be kisebbségi társadalmunkban. Bereczki Ferenc elvesztésekor Egyesületünknek hasznosabb kívánsága nem lehet annál, mint hogy adjon az Isten minél több hozzá hasonló tagtársat a mindenkor esedékes megújulásokhoz.

Jakó Zsigmond

SZEMLÉ

Újabb könyv Széchenyiről és kortársairól

Orosz István: *Széchenyi és kortársai. Debrecen 2000, 197 lap*

Kevés olyan eredményes történeti iskola született a 20. századi Magyarországon, mint a Szabó Istváné. Debreceni tanítványai élnek és alkotnak ma is az agrár- és társadalomtörténet területén, múltunkat kutatva és oktattva a középkortól a legújabb korig. Sőt ma már a tanítványok tanítványai is eredményesen felsorakoznak a szakmában az ország egész területén.

Szabó István tanítványainak élvonalába tartozik Orosz István. Mestere a mélyrétegeket kutatta, az annyira elhanyagolt mezőgazdaság s annak szorgalmas művelője, a parasztság felé terelte a történeti kutatás figyelmét. Szabó István nagy ivű eszmeisége mellett Orosz István bizonyára szülőföldje indíttatásának köszönhetően választott művelési pásmát a história tágas mezéjén. Szülőföldje a jól ismert felső-magyarországi Hegyalja és szülőfaluja a középkortól oklevelesen emlegetett Mád mezővárosa. Azok történeti levegője és szülőfaluja terjedelmes határa, a földeken munkálkodó emberek közelsége arra serkentette fiát, hogy tollat ragadva történeti múltjukat válassza kutatásai tárgyául.

Statistikai és helyismereti kutatásaink nagyérdemű úttörője, Fényes Elek másfél századdal ezelőtt azt írta: „Mád magyar város Zemplén v. megyében, a Hegyalján, hegyek közt”, s hogy közel 8000 holdas határából 1145 hold szőlőhegy. Hozzátette még: „A hegyaljai szüret alkalmával tartatni szokott táncvigalma országszerte híres.” Valóban meghatározó, hogy Mád helysége Hegyalja egyik leghíresebb bortermő vidéke. Nos, ez a földrajzi-agrár háttér és a Wolkensteinok és Semseyek függőségében élt paraszti-szőlőműves népesség a maga sokszínűségében és sajátosságában egy életre szóló útravalóval látta el Orosz Istvánt. Aki magára vállalta nevezetes, dimbes-dombos szülőházaja és népe változatos, örömkömben és küzdelmekben bővelkedő történetének bemutatását. Félreértés ne essék: Orosz István elsősorban nem helytörténetet ír, hanem országosat, csakhogy abban benne lüktet a paraszti múlt, szülőföld, az életéért és jövőjéért harcoló földművelő ember. Mikor pedig a helyi-ekhez nyúl hozzá, a provincia emberének a sorsa mindig az egész nemzetéhez kapcsolódik. Erre tanította mestere, erre készítette négy évtizedes oktatói múltja, az egyetemes és nemzeti történelem kérdéseinek kirtató kutatása és bemutatása. Az elkötelezettségnek megvolt a hozadéka: számos megjelent munka, tanulmány, az egyetemi katedra és akadémiai doktori cím, az agrártörténeti bizottsági s az Agrártörténeti Szemle szerkesztőbizottsági tagsága, elismert kutatói státus a történészek céhében.

Az előttünk fekvő tanulmánykötet Orosz professzor négy évtizedes munkásságának mintegy summája. A *Széchenyi és kortársai* a szerző eddigi beható munkálkodásának csapásán halad: a magyar parasztság sorsfordulójának időszakát vizsgálja. Azt a reformkort, amelynek nemzedéke magára vállalta, hogy a magyar parasztságot a hűbériség állapotából a polgári társadalomba vezesse át. Az örökválságot, a jobbágyfelszabadítást, me-

lyeken át népünk zöme az elnyomott és jogtalan helyzetből a szabad állampolgár státusába lépett. A korszak két vezető politikai személyisége, Széchenyi és Kossuth közül Orosz a reformkor megindítójára, Széchenyire helyezi a hangsúlyt, mert ifjúkorában erre kapott indíttatást. Kapcsolatos tanulmányain azonban minduntalan átcsengenek Kossuth előremutató szavai, megállapításai, elődjén túlmutató jelzései. Szabó István magvetése jó talajra talált, hiszen a pályája felé érkezett tanítványa megfelelő judiciummal a reformkor két nagy vezető egyéniségéről szólva, a köztük lévő ellentéteken túl mindig rámutat a közös eredetű és azonos célra. Nemcsak azt érzékelteti, ami elválasztotta, hanem azt is, ami egyesítette őket. Állásfoglalásának tanúsága a kötet első részének minden tanulmánya. Akár Széchenyi viszonyulását vizsgálja a jobbágykérdéshez, a jobbágyrendszer megszüntetéséhez és az örökválsághoz, vagy ha a közteherviselés általa elképzelt útjának-módjának egyik változatát, a telekdíjtervet elemzi.

Orosz István tanulmánykötete első felének zárótanulmánya: *Széchenyi István és a reformkori mezőgazdaság átalakulása* már átmenet a következő rész felé, amely a „legnagyobb magyar” kortársairól szól. Miután előzőleg bemutatja, hogy miként akarta Széchenyi kivezetni országát és osztályát a válságból a mezőgazdaság korszerű átalakításával, azokat az agrárszakembereket mutatja be, akik először a fejlettebb nyugati országokban s nyomukban nálunk úttörőknek bizonyultak. A tanulmányok sorrendjében fordított ugyan a két személyiség bemutatása, de az olvasó előtt világos, hogy Kisszántói Pethe Ferenc sokat tanult a német Albrecht Thaertől. Thaert nemhiába tekintjük a racionális mezőgazdálkodás úttörőjének. *Medicinae doctor* volt ugyan, de képzettségének természetudományos alapjai és későbbi tanulmányai olyan ismeretek birtokába juttatták, amelyekkel bizton indulhatott el az agrárium szektorának megújítása útján, hogy aztán nevét és kísérleti intézeteit visszhangozza az egész modernizáló Európa. Maga pedig nemcsak agrárszakemberként vált ismertté, hanem gazdaságpolitikusként is. Hiszen köztudomású, hogy indíttatása milyen szerepet játszott a poroszországi gazdasági-politikai átalakulásban, Stein és Hardenberg reformjaiban, melyek végül Európának ezeken a területein szabad tulajdonossá változtatták a parasztságot.

Korában jó csengésű neve volt Pethe Ferencnek, aki újságírói munkássága során magyar mezőgazdasági szaklapot is alapított, és szíven viselte az ágazat fejlesztését-modernizálását. Nemcsak az első magyar agrárfőiskola, a keszthelyi Georgikon tanára volt, hanem *Pallérozott mezei gazdaságával*, cikkeivel, egész tevékenységével maga is a racionalizált mezőgazdaság hívévé nőtte ki magát.

Az Orosz István könyvében tárgyalt Széchenyi-kortársak közül méltán nagy teret kap Kossuth Lajos. Nemcsak az úrbéres föld tulajdonjogi helyzete kerül Kossuth

nézeteinek reflektorfényébe, hanem társadalmi érdek-egyesítési elképzelése is. Az utóbbi a reformkor politikusainak egyik központi kérdése volt, hiszen az érdekek összhangba hozatala elengedhetetlen feltétele volt a további fejlődésnek és a függetlenség elnyerésének. Ismeretes, hogy a fiatalon elhalt erdélyi reformer, Kemény Dénes maga is külön – napjainkig kéziratban maradt – munkát írt az *Érdekegyeségről*. Orosz Istvánnak több itt közölt tanulmánya jó alkalmat szolgáltat, hogy szerző a jogviszonyban, a törvények paragrafusaiiban való jártasságát-eligazodását megcsillogtassa. Igazából azonban akkor nyílik erre alkalma, mikor az „úrbéres föld tulajdonjogi helyzetét” vizsgálja Kossuth nézeteiben, és mikor az „úrbériség eszméje és gyakorlata” kerül terítékre.

Hogy a parasztkérdés vizsgálata teljesebb legyen, a szerző Táncsicsnak a jobbágyciklusban elfoglalt állás-

foglalásait is bonckés alá bocsátja. A francia forradalom eszméin felnövekedett Táncsics sajátos demokratikus színezetet jelentett a magyar polgári átalakulás palettáján, ugyanakkor radikalizmusa sokban elszakította a realitástól. A szegény nép, a jobbágyság és születő munkás-ság ügyének következetes felvállalásával – a rászórt minden güny ellenére – sok elvőremutató vonás is fellelhető a „vörös republikánus” tevékenységében és munkáiban.

Befejezésül még csak annyit, hogy Orosz István a magyar reformkor sajátosságait minduntalan az egyetemes fejlődésbe ágyazza. A magyar mellett a nemzetközi irodalom ismerete biztosíték számunkra, hogy történelmi kérdéseinknek integrálása nála is helyes úton halad.

Csetri Elek

Egy nélkülözhetetlen forráskiadványról

Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. I–II.

A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Bp. 1999. 1700 lap

Batthyány Lajos gróf, az első felelős magyar miniszterelnök hosszú ideig nem került az öt megillető helyre sem a magyar történeti tudatban, sem az 1848-as forradalom írott történelmében. A negyvennyolcas hagyomány oldalán állók általában túlhangsúlyozták a dinasztia iránti lojalitását, a hatvanhetes irányzat pedig azért nem tudott mit kezdeni Batthyányval, mert felelősnek tartotta a magyar nemzet és a trón között bekövetkezett tragikus összeütközésért. Ennek ellenére hiba volna megfelekedni arról, hogy a magyarság mindig ápolta a tragikus sorsú mártír miniszterelnök emlékét, de vajmi keveset tudott az 1848. évi békés forradalom győzelméért, eredményeinek megszilárdításáért folytatott küzdeleméről. Pedig olyan kiváló történészek foglalkoztak életével és tevékenységével, mint Horváth Mihály, Károlyi Árpád, Hajnal István, és nem is eredménytelenül, hiszen ma is felhasználjuk számos munkájukat, de a Batthyány-kép mégis hiányos maradt, s az egyoldalú értelmezéseket sem sikerült kiküszöbölni. Igaz, Batthyány Lajos sem könnyítette meg a történészek dolgát: naplót nem hagyott hátra, levelet is ritkán írt, emiatt hiányoztak az olyan források, amelyek személyiségének, gondolkodásának megfigyéléséhez közelebb vihették volna a kutatást. A személyesebb jellegű forrásokat ugyan nem lehetett pótolni, de egy minden korábbinál alaposabb forrás- és tényfeltárás már régen esedékes volt a realisabb Batthyány-értékelés érdekében. Nos, ezt a munkát Urbán Aladár vállalta fel és végezte el az elmúlt évtizedek során.

Urbán Aladár munkásságát a megtervezettség, következetesség és a szakszerűség jellemzi: lépésről lépésre haladva kutatta fel azokat a forrásbázisokat, amelyek Batthyány-dokumentumokat sejtettek, s ennek eredményeként több résztanulmány született, amelyek mondanivalóját és sok tekintetben további eredményeket közölve vaskos kötetet írt *Batthyány Lajos miniszterelnöksége* címmel 1986-ban, amely a *Nemzet és emlékezet* című sorozatban jelent meg. Ezt követte 1991-ben a *Batthyány Lajos főbenjáró pöre* című forráskiadvány,

majd 1999-ben a most ismertetendő kétkötetes munka, amely az első felelős magyar miniszterelnök iratait tartalmazza.

Ez a kötet 1546 olyan dokumentumot tesz közzé, amelyek 1848. március 17. és október 3. között keletkeztek. A függelékben olvasható Batthyány 1848. december 31-i nyilatkozata, amelynek következtében az ellenség kezére adta magát. Az iratok döntő többsége itt jelent meg először. A kiadvány pontosan követi a tudományos forrásközlés szabályait: a kronológiai sorrendet, köztétele szöveghű, a dokumentumokat rövid tartalmi ismertető vezeti be, megnevezi az iratok jellegét (eredeti fogalmazvány, tisztázata, másolat).

Az Előszóból megtudjuk, hogy a kiadvány milyen iratféléseket tartalmaz, és a válogatás szempontjait is tisztázza. Eszerint a kötet mindenekelőtt Batthyány kormányelnöki minőségében általa kibocsátott iratok gyűjteménye, de tartalmazza a hozzá és a kormányához intézett királyi leiratokat és nádori leveleket, a miniszterterjesztéseket, az államtitkárok tájékoztatóit, a királyi, majd kormánybiztosok, hatóságok hozzá küldött jelentéseit. Batthyány azonban a szorosabban vett miniszterelnöki funkció mellett több más területen „tárca” jellegű hatáskört is betöltött: rá hárult a nemzetőrségek szervezésének és ellenőrzésének feladata, s a minisztertanács rábízta a távol lévő hadügyminiszter helyettesítését is (amint ismeretes, Mészáros Lázár május 23-ig Itáliában teljesített szolgálatot). Ezért teljesen indokolt, hogy Urbán Aladár a miniszterelnöki iratok mellett a nemzetőrségi és hadügyi iratokat is felvette a kötetbe – amit egyébként már a kötet címe is jelez. Továbbá Urbán Aladár szükségesnek tartotta, hogy közreadja a március 23-án létesített Országos Ideiglenes Bizottság iratanyagát (ezt a testületet a miniszterelnök kezdeményezte abból a célból, hogy az országgyűlés pozsonyi ülésezése idején Pesten működjék, s a türelmetlen radikálisokat megnyugtassa, miközben segíti a rend fenntartását). Ha a forráskiadvány dokumentumait tartalmilag próbáljuk cso-

portosítani, először arra a jelentős számú iratra kell gondolnunk, amelyek Batthyány miniszterelnöki kinevezésével, a kormányalakítással, a miniszterelnöknek a kormányzattal kapcsolatos elképzeléseivel, a minisztérium működésének beindításával kapcsolatosak. Külön lehet csoportosítani a nemzetőrségi s hadügyi rendelkezéseket, aztán az ősi kormányválság iratait, valamint Batthyáynak mint ügyvezető miniszterelnöknek iratanyagát. Mindezt azért láttuk jónak felsorolni, hogy értékelésük: Urbán Aladár forráskötete nemcsak Batthyány miniszterelnöki munkásságára vonatkozóan nélkülözhetetlen ezután, de a magyar forradalom általános történetének kutatásában sem kerülhető meg.

Az egyes periódusokban keletkezett iratok között tulajdonképpen nem lehet fontossági sorrendet felállítani, ám valószínűleg mégsem követünk el hibát, ha a „kezdetek” dokumentumainak kivételes jelentőséget tulajdonítunk. Azokból ugyanis kiderül Batthyány határozottsága s nagy igyekezete, hogy valóban felelős, valóban független minisztériumot alakítson a nemzeti szabadság biztosítása érdekében. Ezt jól mutatja Klauzál Gáborhoz március 22-én írt levele, ezért idézzük: „Tekintetes ur! Ó Felsége kegyes megbízásából független felelős magyar kormány alakításában működöm. Az ide zárt törvény javaslat magyarázni fogja anak formáját. Ohajtom Önt a földművelés- ipar és kereskedési osztály tárczájával kezelni, azon sorban látni, hol eddig Deák, mint igazságügy-, Kossuth mint pénzügy-, b. Eötvös vallás és közoktatási, Szemere belügyi ministerek tündökölnek. Örömrre válik, ha ezek közt helyet foglal. Ön ismeri elveimet, egy zászló alatt küzdöttünk: a felelős kormány alakításában sem tévesztem az elveket szemem elől, sőt azért léptem a kormányrudhoz is, hogy azon elveket keresztül vigyem. Azon neveken kívül miket említék, ez amit Önnek biztosítékul adhatok arra nézve, hogy az általam össze szerkesztett kormány a szabadság érdekében és szellemében lesz alakítva” (149). Látjuk, hogy a minisztérium felelősségét és független jellegét az elvek síkján említi, s számos más irat bizonyossága szerint Batthyány mindvégig kemény küzdelmet folytatott ezen elvek érvényesítése érdekében. Ez nehéz feladat volt: a minisztérium függetlenségét Bécsből kellett kicsikarni, a kormány felelőssége pedig a modern parlamentáris rendszer kiépítését feltételezte. Ennek érdekében le kellett bontani a rendiség intézményrendszerét s helyette kiépíteni és működtetni a polgári parlament intézményeit. És az utóbbi sem volt könnyű kérdés: például magával a

királyi helytartó István nádorral kellett szembeszállnia, amikor az országgyűlés főrendi házában maga a nádor szeretett volna elnöke lenni. Batthyány önmagának sem szándékozott a már említett hatásköröket meghaladó hatalmat biztosítani. Ez nem kis mértékben járult hozzá a kabinet tagjainak gyümölcsöző együttműködéséhez, amelyben semmiféle feszítő rés nem keletkezett, legálábbis áprilistól június végéig. A júliusi s augusztusi együttműködés nem volt annyira harmonikus, de ezek már inkább az ország helyzetének közismert rosszabbodásával álltak összefüggésben. Ennek során éleződtek a miniszterelnök s Kossuth közti ellentétek, de – amint a kötet iratai arról meggyőznek – korántsem olyan mértékben, mint az a 1848-as emlékirat-irodalom nyomán a magyar történeti tudatba beépült. Itt csak utalni szeretnénk arra az egyébként eddig is ismert tényre, hogy az elnökségről lemondó Batthyány azt javasolta: a kormányt bízzák Kossuthra, aki a közvélemény támogatását élvezte (1267–1268).

A szóban forgó kötet számos dokumentuma foglalkozik Erdély helyzetével. Batthyány híve volt az uniónak, s az erdélyi országgyűlés uniói törvényének gyors királyi szentesítését nem kis mértékben éppen a magyar miniszterelnök segítette. Kabinetjében erdélyi ügyekben b. Kemény Dénes államtitkár véleménye volt irányadó. Teljesen megbízott Vay Miklós királyi biztosban (fő kormánybiztos) is, akit az utolsó percekig arra bízottak, hogy keresse az együttműködés lehetőségét Puchner altábornaggyal és a Guberniummal, valamint a románok és szászok vezetőivel. Batthyány békekísérlete és békítő politikája rendre kudarcot végződött, de ő ezzel is számolt: a nemzetőri s főként az új honvédszászlóalj felállítására érdekében tett intézkedései bizonyítják, mi mindent tett az ország védelmének erősítéséért. Addig azonban nem volt hajlandó elmenni, hogy akár a dinasztával szemben is fegyveres ellenállást szervezzen. De iratainak tükrében bizvást elmondható, hogy Batthyány Lajos, az első felelős magyar miniszterelnök az 1848-as törvényeknek elkötelezett védelmezője volt.

Összegezésül: Urbán Aladár forrásgyűjteménye a Batthyány-kutatás jelentős eredménye, hozzájárul egy hitelesebb Batthyány-kép kialakításához s helyének az eddigieknél pontosabb kijelöléséhez az 1848-as magyar forradalom történetében. Általa időtálló hasznos művel gazdagodott a magyar történeti irodalom.

Egyed Ákos

Német nyelvész a balkáni látinságról

Schramm, Gottfried: Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5–7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern. München 1997

A Római Birodalom végnapjait jelentő nagy gátszakadást, a dunai limes és vele együtt a dunai provinciák összeomlását, valamint mindennek történeti következményeit a neves filológus szerző nyelvészeti szempontból vizsgálja. A lehetséges kutatási módszerek tudatos szűkítésével, ugyanakkor saját tudományá lépésről lépésre haladó, következetes alkalmazásával gondosan elkerüli azt a

hazai tájakon jól ismert gyakorlatot, hogy tudatosan válogatott történeti adatokból, másodkézből vett, esetenként elavult vagy félreértett régészeti adatokból és kiragadott nyelvészeti tényekből kétes konstrukciókat emeljen a „történeti logika” ingoványos talaján. A freiburgi egyetem emeritus professzora helyett – három és fél évtized kutatómunkájára alapozva – arról írt, amiben valóban világte-

kintélynek számít: a szlávok, albánok és románok lakta Balkán helyneveiről, nyelvi viszonyairól, etnikai mozgalmairól és korai kereszténységének nyelvészeti vonatkozásairól.

Gottfried Schramm mondanivalóját távolról indítja, olyan problémák áttekintésével, melyek a korai középkor balkáni viszonyaival és az itteni népek eredetkérdésével látszólag még áttekintéses kapcsolatban sincsenek. Elemzi az 5–8. század germán névadásában kimutatható hun hatást, mérlegeli a Nibelung-mondakör *Kriemhiltjének* és Attila utolsó feleségének, *Ildicónak* esetleges azonoságát, majd figyelmé Attila birodalmának népei és a Balkánra beköltöző szlávok felé fordul, akiknek korai gót kölcsönszavait elemzi, és azt a kérdést vizsgálja, hogyan került látókörükbe – keleti germán közvetítéssel – Róma és a „rómaiak” népe, közöttük görögül beszélő *rhomaikoszok* és latin nyelvű birodalmi alattvalók, kiket a szlávok keleti germán eredetű szóval *vlachy*-nek neveztek, és akikkel a 600 körül a Balkánra benyomuló szlávok az Isztriai-félszigettől a Dél-Balkánig, Dyrrachium felé húzódó vonal mentén érintkeztek.

A könyv második, számunkra izgalmasabb részében Schramm külön fejezetet szentelt a latin nyelv balkáni fennmaradásának. Tételei, melyeket szerzőjük a *Zeitschrift für Balkanologie* hasábjain már 1985-ben közzétett, szerencsés egybeesés folytán úgyszólván a jelen könyv kiadásával egy időben, Miskolczy Ambrus gondozásában magyarul is megjelentek (Gottfried Schramm: *Korai román történelem*. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához. Debrecen 1997), így szélesebb magyar olvasóréteg számára is hozzáférhetővé váltak. Rövid áttekintésüket azonban így sem érezzük feleslegesnek.

1. Arra a kérdésre, hogy a mai román nyelvű fejlődő balkáni latinság mely területeken élte át az ókor végét és a középkor kezdetét, a szerző utal a modern Románia azon kiterjedt részeire, melyek sohasem tartoztak Dacia provinciához, így romanizált lakosságuk sem lehetett. Sajnálatos, hogy az ezt cáfolni hivatott román nyelvészeti írások egyre színvonalatlanabbak, ötlettelen monotonitásuk nem segít kijutni a zsákutcából, még akkor sem, ha – jobb híján – olykor kétségbe vonják a nyelvészeti tények bizonyító erejét.

2. Mindez nagy hangsúllyal veti fel a kutatási módszer kérdését, ami a szerző esetében nem a klasszikus történeti források újraelemzését, nem is ásatási eredmények vagy logikai építmények felhasználását, hanem a földrajzínév-átvételek és szókölcsonzések szakavatott elemzését jelenti.

3. Dacia provincia mintegy 170 éves fennállása a ránk maradt feliratos anyag tükrében nem járt olyan mérvű romanizációval, ami alapján valószínűsíthető lenne, hogy az ókor vége felé a latin itt már többségi nyelvűvé vált volna. Semmi sem támasztja alá, hogy a romanizáció útjára – és vele együtt a városiasodás folyamata – a délkelet-európai normákat Daciában meghaladta volna, márpedig az őslakosság jelentős része az Al-Dunától délre sem romanizálódott. Rendkívül nyomós érvekre lenne szükség annak igazolására, hogy a romanizáció a

balkáni szubkontinensen éppen ott volt a leggyorsabb, ahol a római uralom a legrövidebb ideig tartott. Ilyen érvekkel a kutatás sajnos nem rendelkezik.

4. A romániai helynevek nem utalnak valamilyen kontinuus romanizált népesség fennmaradására. Ellenkezőleg, Havaselve, a világtörténelem egyik nagy átvonulási területe fő folyója, a lalomița is új szláv nevet kapott. Az Argeș, Olt és Zsil hangalakja is cáfolja azt a feltevést, hogy helyi, romanizált nemzedékek hagyományozták volna őket az ókortól napjainkig, de ugyanez áll a térség négy leghosszabb folyójára, a Temesre, Marosra, Körösre és a Szamosra is. Nem utal daciai maradeklátin népesség nyelvi hatására a daciai keresztény gótok nyelvművele, a Wulfila-Biblia sem, az Al-Dunánál feltűnő korai szlávok pedig *Dunavb* formában vették át a folyam keleti germán nevét, miként germán közvetítésre utal az óbolgár *vlachb* = 'római' szó is.

5. A honfoglaló szlávok csak Dél-Albánia és Makedónia területén találtak olyan városokat, ahol a latinok alkották a legerősebb etnikai elemet, legalábbis e városoknak a szlávba átkerült hangalakja alapján. Ugyanez mondható el a thesszáliai Elasson (aromán Lásun) városáról is. Nyelvészeti és történeti adatok utalnak rá, hogy e városok latin népességét a népvándorlás korában északról, a Száva és a Duna vidékéről érkeztek menekültek egészítették ki.

6. A fent körvonalazódtó régiót egészíti ki az a másik balkáni terület, ahol – legalább 70, az albán nyelvben is meglévő román szubsztrátumszó alapján – a korai román és albán nép biztosan érintkezett egymással. Az izoglosszák legnagyobb része a juh- és kecskeltartás terminológiájára vonatkozik (pl. *baci*, *cătin*, *strungă*, *lapte sarbăd*), és hegyvidéki szállásterületre utal, melyet a szerző a Balkán hegylánc vidékére lokalizált.

7. A hegyvidéki állattenyésztő románság életformája beéptült az első Bolgár Birodalom termelési rendszerébe, fokozatos számbeli és területi térnyerésükkel párhuzamosan. Miután Bulgáriát a Bizánci Birodalom 1000 körül bekebelezte, a korai románok Thesszáliáig, illetve a part menti dalmát városokig is eljutottak. Elsősorban hegyvidéki juhtartással foglalkoztak, de kísérték kereskedőkaravánokat, és katonai szolgálatot is teljesítettek. Transzhumáló legeltető gazdálkodásuk folytán Délkelet-Európa nagy területeire kirajzottak. Az 1185–86-os felkelésből születő második Bolgár Birodalomnak államalkotó, a bolgárokkal egyenrangú népe voltak, lelki gondozásukat II. Baszileiosz császár még 1020-ban az ohridi érsekre bízta. A bolgár egyházi nyelv így a román vallási kultúra részévé vált.

8. A mai Románia területére a románok Bulgáriából érkeztek. Kezdetben a Dunától északra nem is volt püspökségük, hanem az ohridi érseket és vidini suffraganeus püspökét tekintették főpásztoruknak. Havaselve püspöksége csak 1359-ben létesült. Az erdélyi helynevek arra utalnak, hogy a románok itteni felbukkanása – vélhetően a 12. század második felében – időben követte a dél-erdélyi németek első hullámának 12. század közepi beköltözését. Az írott forrásban Erdély földjén először 1210-ben feltűnő, majd a tatárjárás után dinamikus teret

nyerő románságot jellemezve Schramm úgy fogalmazott, hogy szertefűjt magokból is kerekedhet sűrű erdő.

A szerző szakmai érveinél, ha lehet, mondandója végkicsengése a tanulságosabb: a Kelet- és Közép-Európát megrázó népvándorlás kori kataklizma nyomán, a címadó dunai gátszakadást követő évszázadokban békés, töretlen helyi fejlődésről, népek és nyelvek zárt továbbéléséről illúzió beszélni. Nem örömteli körülmény, hogy ehhez az illúzióhoz, az albánok mellett, legtöbbször a román tudomány és kultúrpolitika meghatározó vonulatai ragaszkodtak, és ragaszkodnak ma is. Eleve reálmegvalósulatlanná válik így az érdemi tudományos vita, miután – Schrammot

idézve – a román kutatók, akik részkérdésekben ugyan különböző nézeteket vallanak, ebben a vonatkozásban azonban külső szemlélő számára feltűnő egyetértést tanúsítanak, mivel a dákoromán kontinuitás elméletében egy modern állam területei igényeinek tudományos alátámasztását látják (278). Keves meggyőződés vezetői a recenzens tollát, mikor abbéli reményéről ír, hogy Schramm súlyos ítélete egyszer még igaztalanra és érvénytelenné válhat.

Benkő Elek

A középkori magyar történet két adatbázisáról

1. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.

Database of Archival Documents of Medieval Hungary. Magyar Országos Levéltár, [Bp. 2001. 195 MB].

2. Engel Pál: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457.

Középkori magyar genealógia. MTA Történettudományi Intézete, [Bp. 2001. 25,9 MB]

Az EM oldalain nemrégiben már bemutattuk a Magyar Országos Levéltár (MOL) két, CD-n megjelentetett adattárát, a *Mohács előtti oklevelek katalógusát* és a magyarországi *Királyi Könyveket* (EM LXII[2000], 3–4, 333–340). Ezúttal a Mohács előtti oklevelek kibővített és jelentős módosításokon átesett adatbázisáról, továbbá Engel Pál nagy fontosságú adatgyűjtéséről kívánunk hírt adni. Mindkettő – az óriási adathalmazra való tekintettel – ezúttal is CD formájában jelent meg. Megjegyzendő azonban, hogy 1999 óta folyamatosan haladt a magyarországi *Királyi Könyvek* feldolgozása is, és ennek eredményeképpen 2001 márciusában megjelent az elektronikus kiadás egy új, bővített változata, amely két különálló CD-n az első tizenhét kötet feldolgozását tartalmazza (*Királyi Könyvek 1–9. kötet 1527–1647*, illetve *Királyi Könyvek 10–17. kötet 1647–1688*). Jelen ismertetés azonban már nem terjed ki ez utóbbiak bemutatására, mert ezek esetében a keresőprogram semmit sem változott, „csak” a feldolgozott anyag sokszorozódott meg.

A *középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa* a korábbi oklevélkatalógus továbbfejlesztett utóda, ám új kezelőprogrammal rendelkezik, ugyanis a korábbi CD keresőszoftverével nem sikerült megoldani a bevitt adatok javítását (holott pl. a rosszul feloldott keltezők, kifejejtett tartalmi említések miatt erre nagy szükség volt). A most használt *Folio Views* nevű program lehetővé teszi az adatbázis folyamatos karbantartását, javítását. Ez azonban egy igen bonyolult, sokféle opcióval rendelkező program; ezen opciók teljes körű ismeretére általában nincs is szükség. A program használatáról egyébként a „Súgó” menü részletesen tájékoztat. Az oklevelek adatai a lemezen a levéltári provenienciáknak megfelelően vannak elrendezve: nyitáskor a dokumentum-ablak bal oldalán „Szintek”-re tagolt tartalomjegyzék található, és itt találjuk meg a MOL Q szekciójában levő *Diplomatikai Levéltár* (DL) és az U szekciójában levő *Diplomatikai Fényképgyűjteményre* vonatkozó további információkat. Ezekon belül a következő egységek találhatók: „Ország” (csak a DF-ben), „Intézmény”, „Állag”, „Oklevél”. Ezeket a +, ill. – jelekre kattintva

nyithatjuk ki vagy zárhatjuk be. Legegyszerűbben ezen tartalomjegyzék segítségével lehet közlekedni az adatbázisban (lásd az 1. képet). Keresősablont (űrlap) teszi lehetővé a könnyű és gyors keresést az adatbázisban („Keresés” menü). A keresés végrehajtása után a program kijelöli a találatokat; ezekre kattintva a kívánt szövegrészhez ugorhatunk.

Fontos előrelépés, hogy a DL és DF összesen mintegy 320 000 oklevélszövegének ún. azonosító adatain kívül (kelet, kibocsátó neve, a szöveg fennmaradási formája, megpecsételési módja, mai és régebbi levéltári jelzet) most már nagyszámú, mintegy 50 000 regesztát találhat meg a lemezen. Ezen a változaton a *Diplomatikai Levéltár 1341–1363*, valamint az 1421–1526 közötti okleveleink regesztaszövegei kutathatók; az 1438–1464 közötti évek regesztái pedig mutatózva vannak (azaz az oklevél-, ill. regesztabeli névalakhoz a könnyebb keresés érdekében hozzá van rendelve a mai névalak). Az időrendi mutatólapok gépre vitele nem folytatódott a korábbi CD megjelenése óta, hanem inkább a regeszták minél nagyobb tömegének a felvitele volt a cél. A lemezen megtalálható legmagasabb DL-szám a 108 190-es, a legmagasabb DF szám a 291 943-as. Néhány időrendi mutatócédula lemeze történő felvitele tehát továbbra is várat magára.

Jelenlegi formájában a kezelőprogram nagy hiányossága az, hogy a talált adatok (találati halmazok) időrendbe történő rendezését nem teszi lehetővé. Emiatt egyelőre még nem mondhatunk le a korábbi lemez további használatáról sem, a szerkesztők természetesen tervezik e (programbeli) hiányosság kiküszöbölését.

A lemez tartalma – a feldolgozott évkörökből – Jakó Zsigmond *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* című munkájának regesztáit is (Bp. 1990). Néhány fontos további forráskiadvány regesztáinak a CD-re történő rávezetését is tervbe vették, ezek a következők: Bors Iván: *A Justh család levéltára 1274–1525*. Bp. 1991. – Uő: *A szlavóniai és horvátországi pálos kolostorok oklevelei. = Levéltári Közlemények* III(1925), V(1927), XIII(1935). – Bors Iván: *A szentgyörgyi uradalom*

Mohács előtti oklevelei. I–II. (Somogy megye múltjából). Levéltári Évkönyv 9–10. Kaposvár 1978–1979. – Fekete Nagy Antal–Borsa Iván: *A Balassa család levéltára 1193–1526.* Bp. 1990. – Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták (1301–1387).* Bp. 1953. – Mályusz Elemér–Borsa Iván: *Zsigmondkori oklevéltár.* I–VI. Bp. 1951–1999. – Üök: *Szent-Ivány család levéltára 1230–1525.* Bp. 1988. – *A nagykállói Kállay-család levéltára.* I–II. Bp. 1943. Egy részük már digitálisan rögzítve van, és remélhetőleg a CD következő változata már tartalmazni fogja ezeket is. A lemezen megtalálható a DL néhány oklevelének, pecsétjének fényképe is (lásd a 2. és 3. sz. képet), a szerkesztők távlati célja pedig az, hogy ezek számát a további kiadásokban lehetőség szerint növeljék.

Önálló CD-n jelent meg Engel Pálnak a *Magyar középkori adattár* címet viselő adatgyűjtése. Ez két munkát tartalmaz: *Magyarország világi archontológiája (1301–1457)* és a *Középkori magyar genealógia.* Az első 1996-ban nyomtatásban már megjelent, és azóta nélkülözhetetlen segédeszköze a magyar mediovisztikai kutatásoknak. Az 1301 és 1457 közötti évek tisztségeit és a hivatalviselt személyek neveit, a hivatalviselés időhatárait tartalmazza. Adatsorai a középkori magyar politikai történet fő forrásai, hiszen a politikai rendszer működése, a belpolitikai fejlemények leginkább a tisztségviselők változásaiban tükröződnek. Együttal azonban személytörténeti (prozopográfiai) adattár is, és ezáltal a középkori politikai (és gazdasági) elit kutatásának alapjául is szolgál. Az összeállítás az ország főmértóságain (bároin) kívül tartalmazza az ispánokat, mindezek helyetteseit, udvari lovagokat, ifjakat, továbbá a várbirtokosokat, vármagyokat (várak szerint csoportosítva).

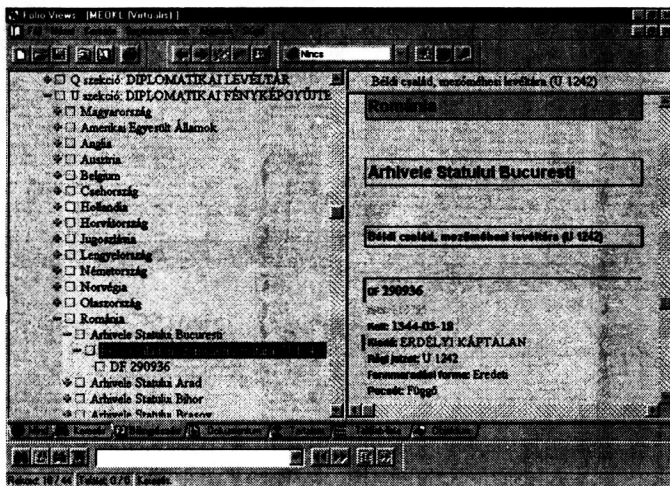
A genealógiai táblázatok a politikai szerepet játszó legfontosabb családok leszármazását tartalmazzák (lásd

a 4. képet). Birtoktörténeti adatokat itt nem találunk, ám ezek legfontosabbja megtalálható az *Archontológia* nyomtatott változatának névmutatójában. A munka azonban sokban meghaladja Karácsonyi száz évvel ezelőtt megjelent, máig nélkülözhetetlen klasszikus kézikönyvét (Karácsonyi János: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Bp. 1900–1901), ugyanis sokkal több családot tárgyal, hasznosítja az elmúlt száz év forráspublikációit, továbbá a táblázatok nagy többségükben lefedik a XV. századot is (olykor a XVI. századra is kiterjedve). Hiánypótló voltát még inkább bizonyítja az, hogy – kéziratos formában – évek óta a magyar kutatók megbecsült segédeszköze.

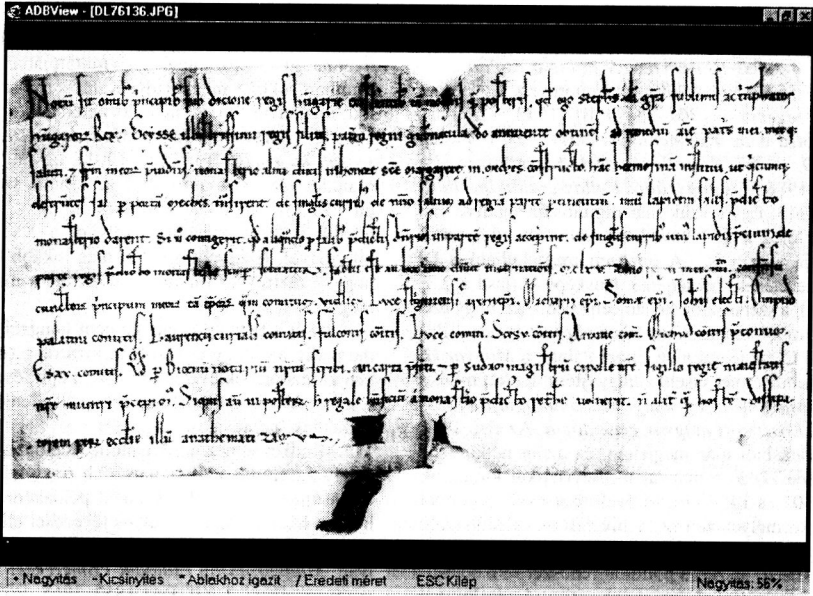
A két adatgyűjtés eléggé nem hangsúlyozható érdeme pedig az, hogy úgyszólván kizárólag (nagyobb részben kiadatlan) okleveles forrásokra épít, és emiatt adatai – a korábbi irodalom nagy részével ellentétben – megbízhatóak, pontosak.

Mindkét lemez az Arcanum Adatbázis kft. kiadása, amely az elmúlt időszakban több nagy adatbázist adott ki hasonló módon. (Ezek közül példaként elég megemlíteni a hiányosságai és súlyos tévedései ellenére is máig használt monumentális munkát, a „Nagyiván”-t (Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XII. Pest 1857–1865; Pótlékkötet: Pest 1868) vagy a „Szinyeyi”-t (Szinyeyi József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Bp. 1891–1914). Talán érdemes lenne tervbe venni néhány – ma már antikváriumban sem elérhető – fontosabb oklevéltár illyenszerű közzétételét is (pl. *Monumenta Hungariae Historica – Diplomataria* sorozat vagy a fontosabb családi vagy megyei, ill. városi oklevéltárak).

W. Kovács András

1. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Database of Archival Documents of Medieval Hungary. A tartalomjegyzék és a DF 290 936-os számú oklevelének azonosító adatai

2. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Database of Archival Documents of Medieval Hungary. III. István király 1165. évi oklevelének hasonmása (DL 76 136)

3. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Database of Archival Documents of Medieval Hungary. II. András király aranybullája 1221. évi oklevelén (DL 39 250)

Folio Views - [Genealógia [Virtuális]]

Fájl Szótárkezelés Néző Beállítások Keresés Formátum Segédlet/Levelek Táblázat Abblépek Súgó

Hermán nem 2. tábla: Lackfi

Hermán nem
2. tábla: Lackfi

László (Lack) (lá az 1. táblán)*
székelyispán
1323-1359 VI 2v
♠ I. N.
2. Margit, Szeri Pósa leánya 1355-59
Lackfi

1.-től:

István* erdélyi vajda 1326-1353 I 28 † 1353 XI 18 e.	Imre* † 1336 e. 1336-1351	Miklós*	Lack* 1336 † 1339 e.	Dénes* kalocsai érsek 1344-1355 II 2 † 1355 VI 8 e.	András* erdélyi vajda 1336-1359 X 10 † 1359 XI 10 e. ♠ Németi Ernőset 1353-65	Miklós* székelyi ispán 1336-1377 VI 27 † 1380 e.	
--	-------------------------------------	----------------	-----------------------------------	---	---	--	--

Dénes* erdélyi vajda 1343-1367 III 3 † 1367 III 25 e. simontornyai	Katalin* 1359-79 ♠ Megyesi Simon	Miklós* erdélyi vajda 1343-1368 IX 16 † 1369 II 17 e. döbrévi	Imre* nádor 1343-1376 IV 28 † utód nélkül ♠ Nagymarton Nő	István* nádor 1343-1397 † 1397 II 27 utód nélkül csáktornyai	László 1350-60	György* mascói bán 1358-1393 † 1393 utód nélkül ♠ N. 1398 németi	Imre* 1358-1386	László* 1392-1418 † 1418 utód nélkül	László † 1398 ♠ Deugot 1398
---	--	--	--	---	--------------------------	--	---------------------------	--	---

Méret: 351 / 753 Táblát: 0/0 Keresés:

4. Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. A Hermán nembeli Lackfi család leszármazása (részlet)*

Egy régóta várt forráskiadás megjelenéséről

Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637).

Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc. Buk.–Kvár 2000. 669 lap

Régóta várt kötet megjelenéséről adhatok végre számot, melyet immár néhány éve magam is szeretnék kézbe venni. Most ezt már a szélesebb olvasóközönség is megteheti.

Az egyedülálló forráskiadvány a Kolozsvár városában elvámolt árutételek jegyzékét közli a 17. század első feléből. Köszönet illeti a közreadót, hogy e nagy munkát elvégezte, hiszen a kötet javát, közel négy és fél száz oldalt a források teszik ki.

A források közlése mellett egy nagyobb lélegzetű tanulmánnyal is találkozhat a könyv iránt érdeklődő olvasó, mely áttekinti a harmincad történetét, összefoglalja és értékeli az adatokat.

A harmincad szedése királyi jog volt, majd a 16. század második felében az erdélyi fejedelemség is átvette azt a jelentését, mely szerint a harmincadvám minden egyes behozott és kivitt áru értékének harmincad részét teszi ki. A harmincadhelyek létesítése fejedelmi jog volt, Kolozsváron 1599–1637 között ideiglenesen működött. Báthori Zsigmond annak fejében hozta létre, amiért a

vároستól többször is vett fel kölcsönt – ezért adta ki 1598. szeptember 3-án a harmincadhely működését megalapozó adománylevelet. 1637-ben I. Rákóczi György felülvizsgálta az addigi számadásokat, szerinte a város ekkor már visszakarta a kölcsön teljes összegét (5–6).

Báthori Zsigmond fejedelmi adománylevele szerint a városnak kellett megszerveznie a harmincadhely működését, illetve a harmincadosok kirendelését (akiknek pontosan kellett elszámolniuk). Erre azért volt szükség, mivel a befolyt összegből különböző arányban részese-dett a város és a mindenkorl fejedelem. A fejedelmi kincstárba az összeg egyharmada, a városhoz pedig a kétharmada folyt be a törlesztés végett. A ráeső részből a fejedelmi udvar a későbbiekben különböző kiadásokat fedezett: vásárlásokat, a református egyház támogatását, az iparosok fizetését.

Kedzdetben a sáfárok, majd a harmincadosok – paritásos alapon egy magyar és egy szász – látták el a feladatot/hivatalt, a harmincadjegyzéket is ők vezették.

Egymásután következő években többször is megválasztották őket.

A harmincadosok feladata igen sokrétű volt, hiszen ellenőrizniük kellett a szállítmányok és a vámcédulák azonosságát. A harmincadvám ekkor a tétel kereskedelmi árának egyharmincadát tette ki. Majd a harmincadjegyzékbe is bejegyezték az adatokat: mely napon jelent meg a kereskedő, az áruk értékét, hova, illetve honnan származik az áru, és a pontos harmincadösszeget. Ez tehát 1637 novemberéig érvényes, amikor is I. Rákóczi György letörlesztettnek tekintette a kölcsönt.

Kolozsvárra, ahogy a jegyzékek alapján a tanulmány szerzője megállapította, 38 helyről hoztak be és a városból 20 helyre vittek ki árut, eszerint a város a közép-európai átmenő kereskedelem jelentős központja lett. Míg Brassó, Nagyszében a Török Birodalommal állt kereskedelmi kapcsolatban (11).

1526-ot követően, illetve az erdélyi fejedelemség létrejöttével a kereskedelmi útvonalak is változtak. Döntően 3 fontosabb útvonalon zajlott a távolsági kereskedelem. Az első Béccsel kötötte össze a várost (Kassa–Rimaszombat–Pozsony; Várad–Debrecen, illetve Zilah érintésével), a második Lengyelországgal (Krakkó–Jaroslaw–Lemberg–Lublin–Danzig), a harmadik pedig Dél-Európával, a Balkánnal és a Földközi-tenger térségével, illetve Moldvával és Havasalfölddel (15). A négy évtized alatt növekedett a szállítmányok száma. A vámbejegyzések között a fő helyet Kolozsvárnak Béccsel, Eperjessel, lengyel területekkel és Törökországgal kapcsolatos kereskedelmi forgalma foglalta el.

A szerző részletesen foglalkozik azzal, hogy meghatározza az egyes kiviteli és behozatali célpontok forgalmát. Az összilleték alapján Bécs áll az első helyen 41%-kal (behozatal 54%, kivitel 24%). A behozatalban posztófajták, fűszer és egyébek állnak az élen (30). Itt kell megjegyezni, hogy néhány esetben Németországig is eljutottak a kolozsvári kereskedők. A behozatalban Bécsset Lengyelország követi, ugyanakkor ennek intenzitása sokkal hullámzóbb. A szerző természetesen részletesen ismerteti, mely termékeket érintette a lengyelországi kereskedelmi forgalom.

Magyarországot különleges hely illeti meg a kereskedelmi forgalomban, míg a behozatalban a 8. helyet foglalja el, a kivitelben az első. Az áruforgalom folytonos volt, a behozatali termékek ugyanazok, mint a közép-európai piacokról behozottak. A kivitel nagyobb

része azonban igásállat, ló és őstermelésből származó árucikk volt. Az egyes központok között különleges hely illette meg a felvidéki Eperjest, amely város mellett Lőcsé, Bártfa, Rozsnyó, Pozsony is szerepet játszott. Várad és Debrecen is igen előkelő helyen állt a kolozsváriak kereskedelmi célpontjai között (47). Erdély délebbre fekvő városaival ugyanakkor csak igen szorványos volt a kapcsolata.

Moldvával és Havasalfölddel való kapcsolata mellett még inkább fontos volt a Brassóval és Szabennel folytatott kereskedelme, hiszen e városok bonyolították le a román fejedelemségek felé irányuló forgalmat.

A Török Birodalomból csak behozatal jelentkezett. Ugyanakkor a bejegyzett szállítmányok közel egynegyede (22,98%) nem tartalmazta azt, hogy honnan származtak ezek az áruk. Ezeket az adatokat a városi tisztviselők rögzítették, illetve ők nem, ugyanis nem szabályozták, hogyan kell vezetni a harmincadjegyzőkönyveket (62).

A harmincad behozatok egyik leggyakrabban említett tétele a posztó, ugyanakkor az is egyértelművé vált a szerző számára, hogy a tárgyalt évtizedekben változás következett be a távolsági kereskedelemben: a hosszú, veszélyes kereskedelmi utakat a rövidebb távúak váltották fel (67).

Egyik alfejezetben azt vizsgálja a szerző, hogy a harmincadjegyzékekben szereplők mennyiben voltak főfoglalkozású kereskedők, illetve mennyiben voltak közöttük kézművesek. Többen saját termékeikkel is kereskedtek, a kor kereskedői még nem specializálódtak egyes termékekre. Több jelentős ötvös foglalkozott kereskedelemmel, majd a későbbiekben ez vált kizárólagos foglalkozásukká (72).

A kolozsvári kereskedők között voltak többen is, akik fejedelmek megrendelésére, illetve megbízásából kereskedtek.

Mindezen források tükrében elmondható, hogy Kolozsvár Közép-Európa egyik számottevő kereskedelmi központjává nőtte ki magát a 17. században.

A szerző a könnyebb áttekinthetőség végett nagyon sok szemléltető ábrával és térképpel látta el a könyvet. A forrás használatát könnyítli a név- és tárgymutató, amely különösen a szakmai közönség nagy hasznára lesz.

Jeney-Tóth Annamária

II. Rákóczi Ferenc 1711–1735 közötti diplomáciai levelezése

*Correspondence diplomatique de François II. Rákóczi 1711–1735.
Choix de documents. Publiée par Béla Köpeczi. Budapest 1999. 380 lap*

Köpeczi Béla irodalomtörténeti és történetkutatói munkájának középpontjában a Rákóczi-szabadságharc és a magyar–francia irodalmi és történelmi kapcsolatok kutatása áll.

Szalay Lászlót, Thaly Kálmánt, Angyal Dávidot, Márki Sándort, Szekfü Gyulát és Köpeczi Bélát első ránézésre csak történetkutatói mivoltuk köti össze, azonban ami ennél is mélyebbre menően közös bennük, az

II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem személye, élete, de legfőképpen szabadságharca és az azt követő emigráció iránti érdeklődés.

Míg Thaly Kálmán – Köpeczi véleménye szerint – a nemzeti függetlenségi ideológiát táplálta a szabadságharc kukuszával, számos Rákóczi-életrajz bujdosással foglalkozó részei pedig idealizáló elemeket is tartalmaznak, addig Köpeczi Béla kézzelfogható indoklást, ma-

gyarazatokat keres; konkrét forrásokból próbálja összeállítani az igaz történet eddig még homály takarta részleteit.

A hitelesség érdekében *A bujdosó Rákóczi* című, 1991-ben megjelent könyvében leírtak eredőjeként közli most a különböző európai levéltárakban fellelhető Rákóczi-iratokból összeállított válogatást.

II. Rákóczi Ferenc máig élő nagy történelmi alak; ha csak Rákócziról szólunk, elsősorban őt értik a néven. Szabadságharcáról, ha az iskolában nem is, de magánolvasmányok által, egyetemi tanulmányaink során van alkalmunk információhoz jutni. Ha magánolvasmányt említék, akkor az elismert Rákóczi-kutató szerzőnk már megjelent műveire is gondolok, de ugyanő jelentheti – véleményem szerint – a tudományosság alapját, ha az olvasó az 1711–1735 közötti Rákóczi-emigráció forrásait szeretne közelebbről megismerkedni.

Jelen válogatás is a már említett időszakban keletkezett Rákóczi-levelezésből közöl szám szerint 104 levelet és iratot. Ezek többsége francia nyelven íródott, de találunk magyar, orosz, latin, spanyol és német nyelvűt is. A túlnyomórészt levél alakban megírt iratok azonban tartalmi szempontból több iratfajtaúra oszthatók, van köztük egyszerű levél, tárgyalási, érvelési feljegyzés, elmélkedés, diplomáciai párbeszéd, utasítás, beszéd, nyilatkozat, emlékirat stb.

A könyv szerkezete az emigráció lengyel-, francia- és törökországi állomásainak figyelembevétele alapján tagolódik a bevezetőt követő tizenhat részre. E tizenhatból számszerűen, de jelentőség szempontjából is kiemelkedik a: *Találkozás a cárral, Virágzó érdeklődés Versailles-ban, Az utrechti béketárgyalások és a Bon Madridban*, de nem érdektelen az *Az utolsó évek* című rész sem. Minden fejezetet a kötet gondozójának rövid fran-

cia nyelvű bevezetője előz meg, és a levelekhez fűződő további megjegyzéseket is ezen a nyelven írta.

Száműzetésében Rákóczi arra fektette a hangsúlyt, hogy Magyarország a követendő európai közbékének része lehessen, s ezért a nagyhatalmakkal való alkudozásra fordította minden igyekezetét. Párizsi és londoni követői egyre azt tanácsolták, béküljön ki az udvarral, ha másért nem, birtokaiért, melyek révén többet tehet Magyarországért, mert amint azt Kókényesdi László, Rákóczi diplomatája is írta, ügyis hiábavaló minden erőlködése. És ebben igaza volt.

Noha Rákóczi korának oly jeles-jelentős uralkodóival tartott kapcsolatokat, mint a Napkirály, II. Ágost lengyel király, I. Péter orosz cár vagy Farnese Erzsébet spanyol királynő, tőlük mindvégig csak ígéretek és nem konkrét segítséget kapott. Az újra meg újra magát ismétlő történelem tanúsíthatja, hogy a nagyhatalmak közötti politikai játszmák igen-igen nagy százalékában a kis országok csak alkalmi szövetségesek, a „nagyok” csak akkor avatkoznak az események menetébe, ha saját érdekeik kerülnek veszélybe. Így történt ez Rákóczi korában is, aki 1735-ben bekövetkezett haláláig csak ígéretekkel maradt.

A diplomáciatörténeti forráskiadvány a 17. század végi, 18. század eleji európai diplomáciai kapcsolatok, erőviszonyok iránt érdeklődők figyelmére tarthat igényt, méltó kiegészítése lévén egyúttal a szerzőnek a témakörben igen jelentős munkássága eddig megjelent termésének (*II. Rákóczi Ferenc* – 1955, *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* – 1967, *II. Rákóczi Ferenc, az államférfi és az író* – 1976, *A bujdosó Rákóczi* – 1991 stb.).

Bándi Melissa

Orvoslás a régi Erdélyben

Arnold Huttmann: Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen.

Herausgegeben von Robert Offner unter Mitarbeit von Heinz Helmann, Hansgeorg von Killyen und Georg Huttmann. Editura hora Verlag, Hermannstadt/Sibiu 2000. 574 lap, a szövegben számos ábra, térkép és fénykép

A kötetnek már a keletkezési módja is felkelti a figyelmet: Brassóban írták, Németországban szerkesztették, Nagyszomben adták ki, Debrecenben nyomták, és párhuzamosan három országban forgalmazták.

Egy tanulmánykötetről van szó, amelyben a szerkesztő Huttmann professzornak az évek folyamán nyomtatásban már megjelent orvos- és gyógyszerésztörténeti dolgozataiból 27-et választott ki, és azokat tetszetős könyv formájában adja közre. A tanulmányok nem megjelenésük időrendjében sorakoznak, hanem úgy, hogy az erdélyi orvoslás fejlődését tükrözzék az ókortól a 20. század kezdetéig.

Ezek a különben önálló munkák vagy fejezetek nagy vonalakban a következő témaköröket ölelik fel: orvoslás az erdélyi szászok bevándorlása előtti Erdélyben; orvoslás Erdélyben a magyar honfoglalás és a német betelepítés korában; a gyógyító foglalkozások fejlődése Erdélyben; kórházak, orvosiskolák és orvosi fakultások; Honterus és

az orvostudomány; erdélyi és magyarországi egyetemi hallgatók a bázeli egyetemen 1460-tól 1600-ig; Paulus Kyr: *Sanitatis studium*; az erdélyi fejedelmi udvar orvosi a 16. században; adatok az erdélyi járványok történetéhez; M. Stopius, B. Bausner, M. Ascanius, A. Chenot, P. T. Meissner, F. Krasser, E. Gusbeth munkássága; Ioan Piariu-Molnár akadémiai fokozata; erdélyi gyógyszerárak és gyógyszerészek; valamint V. L. Bologna és Brassó. E dolgozatok elemzése (413 oldal) nem képezheti egy könyvismertetés tárgyát.

A továbbiakban önként vetődik fel a kérdés, hogy ki volt tulajdonképpen Arnold Huttmann, e tanulmányok szerzője, akinek emlékére és méltatására készült ez a könyv. Erre a jogos kérdésre részletes feleletet kapunk a kötet második részében, ami az összerjedelemnek mintegy harmadát teszi ki. Huttmann professzor életrajzát, családjának krónikáját, közleményeinek és előadásainak teljes és pontos jegyzékét különös gonddal és alaposság-

gal idősebb fia, dr. Georg Huttman írta, illetve állította össze.

Huttman professzor 1912. január 4-én Brassóban született egy Bukovinából származó jómódú kereskedő-család gyermekeként. Középszkolai tanulmányait a helybeli ősi, német tannyelvű Honerus-Gymnasiumban végezte. Orvosi oklevelet a prágai német oktatási nyelvű Carolina Egyetemen szerzett 1935-ben. A kötelező katonai szolgálat után Bécsben szakosodik kardiológiából. 1937-ben szülővárosában magánrendelőt nyit, ami rövidebb-hosszabb megszakításokkal az államosításig működött. Ezzel párhuzamosan poliklinikai, majd kórházi állást is betöltött. Életrajzi adataiból hű képet kapunk arról, hogy miként folyt az akkori Romániában, 1938 és 1945 között a különben ügyesen leplezett zsidóldözés: diploma-felülvizsgálat, egyes tárgyakból újravizsgáztatás, kizárás az orvosi kamarából, keresztény betegek kezelésének eltiltása, a rendelő tábláján a „zsidó orvos” minősítés és a Dávid-csillag feltüntetése, munkaszolgálat, zsidó házak államosítása, kilakoltatás, internálótábor.

Huttman doktor 1949-ben létrehozta Brassóban az első kardiológiai és reumatológiai feketőt, ami később országos viszonylatban is a legjobbakk közé tartozó, önálló szív- és érrendszeri betegségek osztályává nőtte ki magát. Ezt az osztályt 1973-ig vezeti főorvosi minőségben. Közben megkapja az orvostudományi doktora címet. Gyógyítómunkája mellett intenzív kutatótevékenységet is folytat, aminek eredményeképpen számos szakdolgozatot közöl. 1973-ban feleségével és két fiával kitelepedik Németországba. Ott először rendelőintézetit szakorvosként dolgozik, majd teljesen régi álma, elnyeri az Aachenben működő Rajna-Vesztfáliai Főiskola orvostörténeti tanszékének megbízott előadói, majd 1979-ben professzori állását. Ezt 1991-ig, nyugdíjazásáig töltötte be. 1997-ben Pallingban hunyt el.

A kötet anyagából kiderül, hogy Huttman professzor nagy műveltségű, széles látókörű, ambiciózus, több nyelven író és beszélő, jól képzett kardiológus, elismert orvostörténész és fáradhatatlan művelődéstörténész volt. Részletes életrajza megjelent az EME Orvostudományi Értesítőjének 71. kötetében Offner Róbert tollából.

Orvos- és gyógyszerésztörténész az egyetemek nem képeznek. Az vállalja e munkát (rendszerint orvos vagy gyógyszerész), aki vonzódik e tárgykorhoz, és elég olvasott és művelt vagy elég bátor ahhoz, hogy ilyen jellegű kutatásokat végezzen és közöljön. Ezért a hivatásos történészek – talán jogosan – sosem felejtik el „amatőrnek” tekinteni őket, s így sajnos nem is figyelnek rájuk, pedig sokat segíthetnek munkájukat.

Huttman professzor 1955-től kezd orvos- és gyógyszerésztörténeti, illetve honismereti kutatásokkal foglalkozni. G. Nussbächer, majd V. L. Bologa és Spielmann József professzorok biztatására. Érdeklődési területe igen széles. Már-már úgy tűnik, hogy szinte elapította erejét. Munkájához a feltételek adottak voltak, hiszen a brassói levéltárak valóságos kincstárát képezik a helyi, erdélyi, sőt még számos európai vonatkozású dokumentumnak. Ezek ismertetésére Huttman doktor bibliográfiát állított össze, ami e kötettel párhuzamosan jelent meg. Ez brassói szerzők vagy Brassóban megjelent 599 orvosi és gyógy-

szerzési munka adatait tartalmazza (Arnold Huttman: *Kronstadt's medizinisch-pharmazeutische Bibliographie 1530–1930*. Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München 2000).

A továbbiakban a kötetet egészében áttekintve azt kell megállapítanunk, hogy az címéből adódóan tartalmaz a magyar olvasó számára egy negatív vetületet. A 27 közreadott dolgozat, a két román tárgyút kivéve, csaknem kizárólag szász (német) témákkal foglalkozik, anélkül hogy önálló fejezetként magyar vonatkozású kérdések szerepelne. Ezt valószínűleg a szerkesztő is észrevette, s ezért a fülszövegben már magyar orvosok neve is megjelenik. Ne értsük félre, nem a szász témák túlsúlyát kifogásoljuk, hiszen ez természetes egy német anyanyelvű brassói kutató részéről. De ha valaki csak a tartalomjegyzéket nézi át, az lehet az érzése, hogy itt Erdélyben a magyarok egészségvédelmi és gyógyászati téren nem sokat tettek. Szerencsére a fenti észrevétel csak látszat, hiszen alaposan átnézve a művet arról győződhetünk meg, hogy a szerző a kötet csaknem minden fejezetében említést tesz az erdélyi magyar történelmi személyiségekről és eseményekről, valamint foglalkozik neves magyar tudósok, így Lencsés György, Hunyadi Ferenc, Apáczai Csere János, Köleséri Sámuel, Enyedi Sámuel, Pápai Páriz Ferenc, Mátyus István, Nyulas Ferenc, Ferentzi József és mások munkásságával is. Így tehát nincs szó az érdemek részarányának szándékos módosításáról a nemzetiségek között. Sőt állandóan észlelhető a szerkesztőnek az a tiszteletre méltó szándéka, hogy valós egyensúlyt alakítson ki a szász, a magyar és a román megvalósítások bemutatása között. Külön figyelmet fordított arra is, hogy a szövegben a helységnevek magyar neve is szerepeljen.

Azért időztünk e „kenyes” problémánál, mert a kötet a nemzetközi tudományosság felé fogja közvetíteni az erdélyi múltbeli egészségvédelmi megvalósításokat, s így semmiképpen sem mindegy, hogy milyen képet alkot majd az olvasó a 400–500 évre kiterjedő kultúrát teremtő munkánkról. Ezen megfontolások alapján, az egész könyv tartalmát figyelembe véve, talán megfelelőbb lett volna az „Arnold Huttman Emlékkönyv” címet adni a kötetnek, ami a felvetett problémát megelőzhetné volna.

Külön kell még szólnunk a szerkesztői munkáról, ami a közismert német alaposág és pontosság mellett óriási idő- és energiabefektetésről tanuskodik. Fáradtságos és felelősségteljes munka lehetett a dolgozatok válogatása, hiszen azok mindegy négy évtized termését képezik. Ennek nyomait a szöveg egységesítésével sem lehetett mindig eltüntetni, ami például a gyakori ismétlésekből is kiderül. A jegyzetek pontosítása, kiegészítése, időszerrűsítése, a nagyszámú ábra, térkép, fénykép, a gondos név- és helynévmutató, valamint a magyar, román és angol összefoglaló, illetve számos más eligazító és magyarázó szöveg a szerkesztő és munkatársai lelkiismeretes hozzáállását dicséri. Megérdemlik tehát, hogy őket is röviden bemutassuk, bár az erdélyiek számára nevük nem teljesen ismeretlen. Robert Offner dr. 1960-ban Csíkszeredában született. Orvosi tanulmányait Kolozsvárt végezte. Jelenleg a bayreuthi Véréllátó Központ igazgatója. Számos, jól dokumentált erdélyi vonatkozású orvostörténeti

dolgozatot közölt. Tevékeny tagja az EME orvostudományi szakosztályának. A munkatársai is, Heinz Helmann, Hansgeorg von Killyen és Georg Huttmann Erdélyben születtek. G. Huttmann dr.-t kivéve Kolozsvárt végezték egyetemi tanulmányait. Jelenleg Németországban élnek és dolgoznak. Szakmai tevékenységük mellett honismereti (Erdély) és orvostörténeti munkásságuk is számottevő.

Létproblémáink filozófiája

Veress Károly: Kisebbségi létproblémák. Kolozsvár 2000. 250 lap

Alapvető létélményeink felületes áttekintése nyomán is nyilvánvalóvá válik, hogy a kisebbségi lét problematikus lét, amely a tudományos magyarázatokon és technikai jellegű megoldáskereséseken túlmutató problémakomplexumokkal terhelt. E problémák instrumentális kezelhetetlensége már önmagában is a tudományánál átfogóbb, elmélkedőbb, önelemzőbb megközelítést igényel, és önként hívja segítségül a filozófiai reflexiót. Minden olyan, sajátos szempontjaiban rögzített, de azokon túlmutató módszeres, kritikai reflexiót ide számíthatunk, amelyben egyszerre van jelen a hamis kiindulópontok kritikája és a kérdések jobb megértését szolgáló elmélyítő, problematizáló továbbkérdés.

Feltűnően sok tanulmány, értekezés, esszé íródott már a kisebbségi létállapotról ahhoz, hogy joggal vessük fel a kérdést: van-e a kisebbségi létnek filozófiája? Ennek tapasztalati eldöntéséhez elsősorban a kisebbségi létre vonatkozó kérdésfelvetések jellegét kell megvizsgálni, ugyanis könnyen észrevehető, hogy a kisebbségi diskurzus számtalan köznapi, publicisztikai vagy politikai jellegű megnyilvánulása egyáltalán nem filozófiai hangvételű. A szövegek sokasága és sokfélesége már önmagában megalapoztató tesz egy szélesebb körű, immár filozófiai szempontból is jelentős általánosítást: a kisebbségi lét és a kisebbségi mivoltról folytatott magyarázó-igazoló-megalapozó beszéd elválaszthatatlan egymástól. Éppen ezért a kisebbségi mivolt és jellemvonásai feltáráására elsősorban a létélméleti-hermeneutikai elemzés vállalkozhat, amely a különféle kisebbségi beszédmódokat nem a kisebbségi létről alkotott objektív beszámolóként kezeli, hanem egy jellegzetes léthelyzet kifejeződéseit látja bennük, és elsősorban létszerűségükben próbálja megérteni őket. Ezt a fajta elemzést alkalmazza a legégetőbb és legaktuálisabb kisebbségi létproblémákra Veress Károly, aki ezáltal egyszersmind megveti egy korszerű kisebbségfilozófia alapjait.

A *Kisebbségi létproblémák* című esszékötet írásai olyan kérdező, reflektáló-értelmező alapállásból íródtak, amelyben a logikai-módszertani következetesség és kritikai távolságtartás mellett jelentős szerepet játszik a személyes érintettség és élményalap. Az ily módon mindvégig a felszínen mozgó, de a mélyebb okokat is érintő elemzés terminusai, látéletei olyan jelenségek, amelyek mindannyiunk számára ismerősek, sőt olykor megnevezésük is közkeletűen plasztikus. A fogalmaknak és kifejezéseknek ez a valóságközeli mozgása, konkrétumokba gyökerezettségé az oka annak, hogy úgy érezzük, a szó-

Végezetül az emlékkönyv szép, gondos, ízléses kialakítást kell megemlítenünk, ami a nagyszabású kiadvány órák kiadása és a debreceni Alföldi Nyomda igényes munkáját dicséri. Romániában a kötet a következő címen rendelhető meg: Editura hora Verlag, 2400 Sibiu, Str. Someșului nr. 13.

Péter Mihály

ban forgó íráskor egyfajta „gyanús” napi-politikai időszűrés hordozói. Azonban az alaposabb olvasat számára kitűnik, hogy a szerző által felvetett kérdések – mint például kisebbségi lét és demokrácia, kisebbségi lét és hit, kisebbségi lét és felsőoktatás – összefüggése nem hétköznapiainkban, hanem létmódunkban rejlő problémák, éppen úgy, ahogy találó megfogalmazásai (hiánylét, illúzióépítő jövő, egységideológia stb.) nem pusztán leképezik, hanem sokkal inkább megvilágítják kisebbségi létünk valóságát.

Ha elutasítjuk az íráskor aktuálpolitikai meghatározottságának leegyszerűsítő képzetét, és megpróbáljuk őket szélesebb történelmi és földrajzi környezetben értelmezni, meglepő hasonlóságot fedezhetünk fel nemcsak a két világháború közötti erdélyi kisebbség-lét-viták tematikájával (pl. a Makkai Sándor emigrációjának indokait és a kisebbségi megmaradás lehetőségeit firtató „Nem lehet”-vitával), de egyszersmind olyan, ma nemzetközileg vitatott kérdésfelvetések is visszaköszönek a lételemzés és identitásproblematika kapcsán, mint a kollektív jogok, az elismerés politikája vagy a multikulturalizmus elmélete. Az elemzések eszerint kiállják a szélesebb körű térbeli és időbeli általánosítás próbáját. Anélkül azonban, hogy gondolatmenetük engedne az egyetemesség és idealizálás csábításának. A szerző mindvégig a sajátosság körén belül marad a kérdésekről, a különösség létformáiról, sőt magáról a különösség képződéséről és önfenntartó technikáiról ír, de korántsem csupán egyetlen kultúrára érvényes jelenségekről. A kötetben egymáshoz bensőleg kapcsolódó írásokat áthatja a különbözőség igényésének, elismerésének és érvényesítésének szenvedélye, amely minden kínálkozó alkalommal szembeszáll az egyneműsítő tendenciákkal, akár a gondolkodás ideológikus struktúráiról, akár a politikai intézmények szerkezetéről vagy éppen a cselekvésben belüli prioritások eldöntéséről van szó.

A kötet legnagyobb érdeme, hogy kialakítja a kisebbségi lét filozófikus értelmezésének kereteit, megteremtve ezáltal a túlságosan is ideológikus és átpolitizált közéleti viták racionális, kritikai felülvizsgálatának lehetőségét és eszközeit. Különösen fontos, hogy ezen a kereten belül sor kerül a kisebbségi létfeltételek kiemelkedő jelentőségű összetevőivel (az identitással, a hittel, az egyetemi oktatással, a kisebbségi léthelyzet nemzetek közötti közvetítő szerepével, az európaisággal stb.) kapcsolatos filozófiai számvetésre, az egyoldalúságok és előítéletek kritikájára, illetve a mérvadó összetevők fel-

térképezésére. A kisebbségi önértelmezés ideologikus elemei felett gyakorolt kritika korántsem öncélú, hanem iránymutató és állásfoglalásra, cselekvésre indító szerepe van. A szerző alapvető törekvése a kisebbségi léttel kapcsolatos módszertani szemléletváltás megalapozása, annak a tudatosítása, hogy az nem csupán passzívan, a túlélés vagy kilépés távlatában értelmezhető, hanem a változtatás reális, megvalósítandó lehetőségeként is. Ennek a magatartásnak a kiindulópontját képezi a kisebbségi létfeltételek és kiemelt kérdéskomplexumai filozófiai elemzése.

Veress Károly *Kisebbségi létproblémák* című esszé-kötetének írásai mindenképp a kisebbségi létben élő értelmiségi folyamatos egyéni és közösségi önreflexiójá-

nak dokumentumai. Az általa diagnosztizált problémák egyetlen problémakomplexum különböző oldalai, amelyeket a megismerés és meghaladás igényével egységes szempontok szerinti elemzésnek vet alá. A tíz esszén végigvonuló szemléletmód valódi koncepcionális egységet alkot, amelyben minden gondolat megtalálja a maga helyét, s ennél fogva a kötet értékét nemcsak az egybegyűjtött gondolatok és elemzések önállósága, eredetisége vagy száma adja, hanem az a benső kapcsolat, amely egységbe foglalja őket. Végül soron ez fejezi ki a szerző gondolkodásának minőségét.

Ungvári-Zrínyi Imre

Számunk szerzői

- Almási István (1934) – népzenekutató, Kolozsvár
Bándi Melissa (1977) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Benkő Elek (1954) – régész, az MTA Régészeti Intézetének osztályvezetője, Budapest
Csetri Elek (1924) – történész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Egyed Ákos (1929) – történész, tudományos kutató, Kolozsvár
Egyed Emese (1957) – irodalomtörténész, docens, BBTE, Kolozsvár
Gebei Sándor – történész, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
Jakó Zsigmond (1916) – történész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Jakab Dénes (1976) – filozófiatanár, doktorandus, ELTE, Budapest
Jeney-Tóth Annamária – muzeológus, Arany János Múzeum, Nagyszalonta
Kósa István (1970) – filozófiatanár, doktorandus, Debreceni Tudományegyetem
Király Emőke – egyetemi hallgató, Kolozsvár
W. Kovács András (1973) – doktorandus, Kolozsvár
Lakóné Hegyi Éva (1935) – muzeológus, Zilah
Lőrinczi Réka (1943) – egyetemi docens, ELTE, Budapest
Mezei Elemér (1954) – statisztikus, adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Neményi Ágnes (1947) – szociológus, docens, BBTE, Kolozsvár
Péter Mihály (1929) – orvos, egyetemi tanár, OGYI, Marosvásárhely
Tamásné Szabó Csilla (1968) – nyelvtörténész, tudományos kutató, Kolozsvár
Telegdi-Csetri Kinga (1979) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
D. Tóth Béla – levéltáros, a Magyar Országos Levéltár főigazgató-helyettese
Ungvári-Zrínyi Imre (1960) – filozófiatanár, adjunktus, BBTE, Kolozsvár
R. Várkonyi Ágnes (1928) – történész, egyetemi tanár, ELTE, Budapest
Veress Enikő (1966) – szociológus, kutató, Kolozsvár
Viga Gyula – néprajzkutató, Miskolc
Vincze Mária (1942) – közgazdász, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Wagner Ernő (1935–2000) – történész, levéltáros, Zilah

Contents

Sándor Gebei: The Princes of Transylvania and the Polish Throne	1
Mrs. Lakó, Éva Hegyi- <u>Ernő Wagner</u> : The „Kalandos” Society from Zilah (Zaláu).....	30
Béla D. Tóth: Transylvania on the turn of 1849–1850.....	42
István Kósa: The Relying-reflecting Thinking and the Interpretation of the Ge-Stell in Martin Heidegger’s Philosophy	50
Dénes Jakab: The Formations of Sovereignty	66

Workshop

Emese Egyed: The Meaning of the Labyrinth.....	78
Emőke Király: Patrons and Protégés in the Documents of the Aranka-correspondence and of the Two Societies.....	89
Mrs. Tamás, Csilla Szabó: The Deverbative Verb-formation in Our Old Hungarian Grammars.....	98
Réka Lőrinczi: The Media-reception and the Scientific Utilization of the Transylvanian Hungarian Historical	103
Gyula Viga: Hiador Sztripszky, the Researcher of Transylvania’s Coexisting People	121
István Almási: The Morals and Perspectives of our Cantor-teaching	129
Mária Vincze–Elemér Mezei: Country Developing Possibilities in a Small Area Surrounding Bánffyhunyd (Huedin).....	134
Ágnes Neményi–Enikő Veress: Farming and Entreprise in Transylvanian Villages	153
Kinga Telegdi-Csetri: Advertising-market in Romania between 1990–2000	162

In memoriam

Ágnes R. Várkonyi: In memoriam Professor Géza Wabrosch (1929–2000).....	167
Zsigmond Jakó: Ferenc Bereczki (1921–2000).....	170

Review

Elek Csetri: A New Book about István Széchenyi and his Contemporaries	172
Ákos Egyed: Of an Indispensable Source Book.....	173
Elek Benkő: A German Linguist about the Latinity of the Balkans	174
András W. Kovács: About the Two Databases of Medieval Hungarian History	176
Annamária Jeney-Tóth: Kolozsvár’s Thirtieth-part Register	179
Melissa Bándi: The Diplomatical Correspondence of Ferenc Rákóczi II between 1711–1735	180
Mihály Péter: Medication in the Old Transylvania	181
Imre Ungvári-Zrínyi: The Philosophy of our Vital Problems	183
Our Authors.....	185

Cuprins

Gebei Sándor: Principii transilvăneni și tronul Poloniei	1
Lakóné Hegyi Éva- <u>Wagner Ernő</u> : Confraternitățile stradale „kalandos” din Zaláu	30
D. Tóth Béla: Transilvania la răspântia anilor 1849–1850	42
Kósa István: Gândirea permisivă-reflexivă și interpretarea conceptului Ge-Stell în filozofia lui Martin Heidegger	50
Jakab Dénes: Formele suveranității	66

Atelier

Egyed Emese: Sensul labirintului	78
Király Emőke: Patroni și protejați în oglinda corespondenței lui Aranka György și a documentelor celor două Asociații	89
Tamásné Szabó Csilla: Formarea deverbala a verbelor în vechile gramatici maghiare	98
Lőrinczi Réka: Recepția în presă și valorificarea științifică a Dicționarului Istoric al Lexicului Maghiar din Transilvania	103
Viga Gyula: Sztripszky Hiador, un cercetător al naționalităților conlocuitoare din Transilvania	121
Almási István: Concluziile și perspectivele educației noastre de cantori	129
Vincze Mária-Mezei Elemér: Oportunități de dezvoltare rurală într-o microregiune situată în Depresiunea Huedinului	134
Neményi Ágnes-Veress Enikő: Intreprinzători agricoli în satele transilvănești	153
Telegdi-Csetri Kinga: Piața reclamei în România între anii 1990–2000	162

In memoriam

R. Várkonyi Ágnes: În memoria profesorului Wabrosch Géza (1929–2000)	167
Jakó Zsigmond: Bereczki Ferenc (1921–2000)	170

Recenzii

Csetri Elek: O nouă carte despre Széchenyi István și contemporanii săi	172
Egyed Ákos: Un volum indispensabil de documente	173
Benkő Elek: Un lingvist german despre latinitatea din Balcani	174
W. Kovács András: Două noi baze de date ale mediesticii maghiare	176
Jeney-Tóth Annamária: Despre registrele de tricesimă din Cluj (1599–1637)	179
Bándi Melissa: Corespondența diplomatică a principelui Rákóczi Ferenc al II-lea între anii 1711–1735	180
Péter Mihály: Medicina în vechea Transilvanie	181
Ungvári-Zrínyi Imre: Filozofia problemelor noastre existențiale	183

Colaboratorii numărului prezent	185
---------------------------------------	-----

Contents	187
----------------	-----

Tartalom

Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón	1
Lakóné Hegyi Éva– <u>Wagner Ernő</u> : A zilahi kalandosok	30
D. Tóth Béla: Erdély 1849–1850 fordulóján	42
Kósa István: A ráhagyatkozó-eszmélődő gondolkodás és a Ge-Stell értelmezése Martin Heidegger filozófiájában	50
Jakab Dénes: A szuverenitás alakzatai	66

Műhely

Egyed Emese: A labirintus jelentése	78
Király Emőke: Pártfogók és pártfogoltak az Aranka-levelezés és a két Társaság dokumentumainak tükrében	89
Tamásné Szabó Csilla: A (deverbális) igeképzés régi magyar grammatikáinkban	98
Lőrinczi Réka: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár sajtófogadtatása és tudományos felhasználása	103
Viga Gyula: Sztripszky Hiador, Erdély együtt élő népeinek kutatója	121
Almási István: Kántorképzésünk tanulságai és távlatai	129
Vincze Mária–Mezei Elemér: Vidékfejlesztési lehetőségek egy Bánffyhunyard környéki kistérségben	134
Neményi Ágnes–Veress Enikő: Gazdálkodás és vállalkozás az erdélyi falvakban	153
Telegdi-Csetri Kinga: A reklámozási piac Romániában 1990 és 2000 között	162

In memoriam

R. Várkonyi Ágnes: In memoriam Wabrosch Géza professzor (1929–2000)	167
Jakó Zsigmond: Bereczki Ferenc (1921–2000)	170

Szemle

Csetri Elek: Újabb könyv Széchenyiről és kortársairól	172
Egyed Ákos: Egy nélkülözhetetlen forráskiadványról	173
Benkő Elek: Német nyelvész a balkáni latinságról	174
W. Kovács András: A középkori magyar történet két adatbázisáról	176
Jeney-Tóth Annamária: Egy régóta várt forráskiadás megjelenéséről	179
Bándi Melissa: II. Rákóczi Ferenc 1711–1735 közötti diplomáciai levelezése	180
Péter Mihály: Orvoslás a régi Erdélyben	181
Ungvári-Zrínyi Imre: Létproblémáink filozófiája	183
Számunk szerzői	185
Contents	187
Cuprins	188

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.

* 53. kötet. 1991. 1–4. füzet; * 54. kötet. 1992. 1–4. füzet; 55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet; 56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. 1–2. és 3–4. füzet; 59. kötet. 1997. 1–2. és 3–4. füzet; 60. kötet. 1998. 1–2. és 3–4. füzet; 61. kötet. 1999. 1–2. és 3–4. füzet; 62. kötet. 2000. 1–2. és 3–4. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának közleményei:

* 1. 1992; 2. 1993; 3. 1994; 4. 1995; *5. 1996; *6. 1997; 7. 1998; 8. 1999; 9. 2000.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei:

* 64. kötet. 1991; * 65. kötet. 1992; * 66. kötet. 1993; * 67. kötet. 1994; *68. kötet. 1995; *69. kötet. 1996; 70. kötet. 1997; 71. kötet. 1998; 72. kötet. 1999; 73. kötet. 2000.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.

2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

* Fiatal Műszakiak Ülésszaka: I–II–III–IV.

Erdélyi Tudományos Füzetek

* 209. Benkó Samu: Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese.

* 210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi munkássága. Könyvészeti adalék.

* 211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.

* 212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.

* 213. Emlékezés Szécsenyi Istvánná Erdélyben 1991-ben. Csetri Elek, Fábíán Ernő, Benkó Samu, Nagy György írásai.

* 214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdasázig.

* 215. Kovács András: A radnóti várkastély.

* 216. Muckenhaupt Erzsébet: A XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.

217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).

218. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülésszakon elhangzott előadások.

*219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások.

220. Szentkatolnai Bálint Gábor. Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.

* 221. Gaal György: Magyarok utcája.

222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.

* 223. Benkó Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön.

224. Egyed Emese: Levevők fejéről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.

225. Coroi Artúr: Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez.

226. Vofkori Mária: Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 16–18. században.

227. Sajter Laura: A magyar szecessziós dráma stflusa.

228. Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában.

229. Bicsok Zoltán: Torda város statútuma. Csipkés Elek kézirata 1823-ból.

230. Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. 1668–1713–(1736).

231. Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Történelmi Adatok

- VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.
- VI. 2. Kovács András: Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei 1588–1674.

Romániai Magyar Bibliográfiák

- *1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.
- 2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

*Antalné Tankó Mária: Gyimesi frott tojások.

Benedek István: Repülőmodellezés Kolozsváron.

Bocskay István–Matekovics György: Fog- és szájbetegségek megelőzése.

Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel.

Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások. 1575–1627.

Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat V. Székely népesség-összeírások. 1635.

Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat VI. Székely népesség-összeírások. 1635–1653.

Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára.

*Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.

*Entz Géza: Erdély építészete a XI–XIII. században.

*Entz Géza: Erdély építészete a XIV–XVI. században.

*Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár VIII. kötet.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IX. kötet.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár X. kötet.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és a Csíki Székely

Fiatal műszakiak tudományos ülészsaka: V. 2000, VI. 2001.

Múzeum közös rendezésében tartott vándorgyűlés előadás-gyűjteménye. 1997. szeptember 12.

Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész.

* Kékedy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek I.

Kékedy László–Kékedy Nagy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek II.

Kun Imre: Klinikai endokrinológia.

Monoki István: Magyar könyvtermelés Romániában (1919–1940).

Nagy-Tóth Ferenc: Régi erdélyi almák.

*Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve.

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.

A *-gal jelöltek elfogytak.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tervbe vette Kelemen Lajos és Kós Károly leveleinek összegyűjtését és teljességre törekvő tudományos igényű kiadását. A közgyűjteményekben őrzött anyag feltárása és kiadásra való előkészítése folyamatban van, de nem sikerült még feltárnunk és lemásolnunk valamennyi magánkézben levő levelet. A készülő kötetek teljessége érdekében kérjük tagjainkat és mindenkit, aki Kelemen Lajos-, valamint Kós Károly-levelek birtokában van, értesítse erről Egyesületünket, és jelezze, hajlandó-e azokat akár gyűjteményünkbe letétbe helyezni, akár hozzájárulni fénymásolásukhoz. Ez utóbbiról Egyesületünk gondoskodik. Kiadás esetén a levelek jelenlegi őrzői kívánságának megfelelően jelezzük a kiadott levelek birtokosainak nevét, vagy ha úgy kívánják, csak azt tüntetjük fel, hogy magángyűjteményben őrzik.

Címünk: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 3400 Cluj-N. 1, c.p. 191; vagy str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon: (064)195 176.

